

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
МИЛЛИ МҮНАСИБƏТЛƏР ИНСТИТУТУ

ГƏМƏРШАҲ ЧАВАДОВ
РАУФ ҺҮСЕЈНОВ

УДИЛƏР

(ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИК ТƏДГИГАТ)
ИКИНЧИ НƏШРИ

«Елм» нəшријјаты
Бакы - 1999

Әсәрә «Орајин» уди мэдәнијјәт мәркәзи рә'ј вермишдир.

Г.Ч.Чавадов, Р.Ә.Һүсејнов. Удиләр.(тарихи-етнографик тәдгигат). — Бакы: «Елм» нәшријјаты, 1999. — 256 с.

Монографија мүәллифләрин 1996-чы илдә «Азәрбајчан» нәшријјаты тәрәфиндән бурахдыглары әсәрин икинчи нәшридир.

Монографија тарихшүнаслығымызда гәдим албан тајфаларындан бири олан удиләрин тарихи-етнографик арашдырылмасына һәср едилмиш илк тәдгигат әсәридир.

Тарихи мәнбәләр әсасында удиләрин мәншәји, мадди вә мәнәви мэдәнијјәти, тарихи-етнографик хүсусијјәтләри, һабелә адәт-ән'әнәләри тәһлил едилмиш, халгымызын соју илә бағлы мәсәләләр ишыгландырылмышдыр. Китаб зәнкин әдәбијјат вә мүәллифләр тәрәфиндән билаваситә уди мәскәнләриндән топланмыш чөл етнографик материаллары әсасында јазылмышдыр.

Китаб «Орајин» Уди Мәдәнијјәт Мәркәзинин тәшәббүсү вә Норвеч Гуманитар Мүәссисәсинин спонсорлуғу илә нәшр олунашдыр.

Printing of this book supported by idea of «Orayin» Udin Cultural Center and sponsored by Norwegian Humanitarian Enterprise.

ISBN 58066-1060-8

Г 0503020907-850 Грифли нәшр
655(07)-99

НӘШРИЈЈАТДАН

Һөрмәтли охучулар!

«Азәрбајчан» нәшријјаты 1996-чы илдә тарих елмләри докторлары Гәмәршаһ Чавадов вә Рауф Һүсејновун республикамызын аборикен этносларындан олуб, бу күн дә өзләринә мәхсус етник хүсусијјәтләрини горујуб сахлајан азсајлы этносларымыздан бири һаггында «Удиләр (тарихи-етнографик тәдгигат)» адлы монографијасыны чап етмишдир. Һәм тарихилик вә һәм дә мүәсир етник мүнәсибәтләримизин арашдырылмасы бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едән белә бир фајдалы монографија тәәссүф ки, мүәјјән сәбәбләр үзүндән чәми 500 нүсхәдән ибарәт чап олунашдыр. Елә бу сәбәбдән монографија истәр удиләр вә истәрсә дә республика ичтимаијјәти арасында кениш јајыла билмәмишдир. Һалбуки, бу күн истәр Азәрбајчанда вә истәрсә дә ондан кәнарда бу гәбилли монографијалара бөјүк мараг вә еһтијәч дујулур. Бунлары нәзәрә алан уди «Орајин» (Булаг) мэдәнијјәт мәркәзи һаггында бәһс олунаш «Удиләр» монографијасынын икинчи дәфә нәшр едилмәси тәшәббүсүнү галдырмышдыр. Сизләрә тәгдим едилән китаб бу тәшәббүсүн ә'јани сүбутудур.

Нәшријјатымыз фүрсәтдән истифадә едәрәк монографијаны биринчи дәфә нәшр етмиш «Азәрбајчан» нәшријјатынын мүдиријјәтинә онун бизим тәрәфимиздән јенидән чап едилмәсинә ичазә вердији үчүн өз миннәтдарлығыны билдирир.

Ону да хатырладаг ки, «Удиләр» монографијасы республика ичтимаијјәти тәрәфиндән рәгбәтлә гаршыланмыш, Азәрбајчан радиосу вә телевизијасы онун һаггында верилишләр вермиш, мүтәхәссисләр тәрәфиндән мәтбуатда хејли мүсбәт рә'јләр чап олунашдыр. Китабла бағлы республика мәтбуатында дәрч едилмиш мүтәхәссис рә'јләриндән икисини монографијанын јени нәшринә дахил етмәји дә ва-чиб сајдыг.

КИРИШ

Әсасы Советләр Иттифагынын парчаланмасы илә гојулан милли дөвләтләрин јаранмаға башламасы просеси истәр-истәмәз өз тә сирини Азәрбајчана да көстәрмиш олду. Республика бу ахында өз мүстәгиллијини, өз азадлығыны вә суверенлијини елан етди. Азәрбајчан халгынын тарихиндә илк дәфә олараг 1991-чи илин декабрын 29-да кечирилән референдум һугуги сәнәд кими Азәрбајчанын мүстәгиллијинә сәс верди. Бу, дејәрдик ки, сон илләрдә халгымызын һугуги дөвләт, демократија јолунда атдығы ән мүһүм аддым вә газандығы гәләбәләрдән бири иди. Азәрбајчанын мүстәгиллији саһәсиндә атылан бу аддым халгын сон илләрдә кечдији әзаб-әзијјәтли јолда, демократија уғрунда мүбаризәдә ән фајдалысы сајыла биләр. Чүнки, бу тәдбир һугуги јолла һәјата кечирилиб, бүтүн дүнја халгларына көстәрди ки, Азәрбајчан халгы демократија јолундадыр, өз кәләчәк тәлејини һугуги әсасларла, азадлыгсәвәр дүнја халгларынын тәчрүбәси үзәриндә гурмаг әзминдәдир.

Референдумун елан олунмуш нәтичәләри бир факты да һугуги чәһәтдән Азәрбајчанын вә бу әразидә мәскунлашан халгларын, етник группларын хејринә һәлл етди. Бу да ондан ибарәтдир ки, референдум сәсвермә бүллетениндә «Сиз Азәрбајчанын мүстәгиллијинә тәрәфдарсынызмы?» — һә, јох? суалына Азәрбајчан әһалисинин чох бөјүк әксәријјәти милләтиндән, дининдән асылы олмајараг «һә» чавабы верди. Бу исә о демәк иди ки, Азәрбајчанда јашајан һәр бир азәрбајчанлы кими, онун башга халглара, милләтләрә мәнсуб олан сакинләри дә бир идејаја, бир мәсләкә гуллуғ едирләр. Башга сөзлә, Азәрбајчанын мүстәгиллији јолу — бу халгларын һәр биринин өз јолу, өз тәлејидир. Демәли, Азәрбајчанда ајры-ајры халгларын, етник группларын тарихән формалашмыш мәфкурә, әгидә бирлији мөвчуддур.

Бу бирлик һугуги јолла, әһалинин үмуми сәсвермәси - референдум јолу илә әлдә едилди. Азәрбајчанда јашајан руслар, беларуслар, татлар вә талышлар, аварлар вә ләзкиләр, удиләр вә ингложлар, күрдләр вә татарлар, үмумијјәтлә өзүнү бу әразинин бәрәбәр һугуглу сакини сајан бүтүн халгларын нүмајәндәләри өз һәрәкәтләри илә сүбут етдиләр ки, Азәрбајчан тәкчә азәрбајчанлыларын дејил, ејни дәрәчәдә онларын да Вәтәнидир. һугуги бахымдан өзүнү бу республиканын вәтәндашы сајан һәр бир халгын нүмајәндәси елә азәрбајчанлы сајылмалыдыр, чүнки бу әразинин сакинидир, онун чәрәји, сују, һавасы илә гидаланыр.

Азәрбајчанда халгларын, етник бирликләрин бу вәһдәти республикада сон президент сечкиләриндә дә өзүнү көстәрди. Республиканын тарихиндә илк дәфә алтернатив јолла кечирилән президент сечкиләринин нәтичәләри әјани сурәтдә бир даһа көстәрди ки, Азәрбајчанын милли ајры-сечкилик принципи јохдур, әксинә бүтүн халгларын, етник мәнсубијјәтләрин ваһид бирлији мөвчуддур. Бу бирлик сечкиләрдә өз мүсбәт нәтичәсини верди ки, буну да һағлы олараг сон илләрдә халгымызын газандығы ән бөјүк гәләбәләрдән сајырыг. Бу гәләбәнин һәм дә бөјүк сијаси, бејнәлхалг әһәмијјәти вардыр. Неч кимә кизли дејил ки, сон вахтлар истәр дахили вә истәрсә дә харичи дүшмәнләримиз, һәм республикамыза вә һәм дә Азәрбајчан халгларына гаршы мәкрли тәхрибат планлары һазырлајырлар.

Азәрбајчанлылары дүнја халгларына вә ичтимаијјәтинә аз гала ганичән, башкәсән, мәдәнијјәтдән, елмдән узаг, башга халглара дүшмән кәсилән бир мәхлуғ кими чатдырмаг јолунда дәридән-габыгдан чыхан идеја дүшмәнләримиз, һәм дә республика әразисиндә јашајан милләтләр вә аз сајлы халглар арасында милли ихтилаф јаратмаг идејасынын стратегија вә тактикасыны ишләјиб һазырламышлар. Бунун чанлы тәзаһүрләрини биринчи олараг Гарабағда көрдүк. Гондарма Гарабағ «проблеми» милли мүнәсибәтләрин Азәрбајчанда дүшмәнләр тәрәфиндән узун илләрдән бәри дүшүнүлүш, өлчүб-бичилмиш вә һазырланмыш планларын һәләлик бир һиссәси һесаб едилмәлидир. Чүнки бу саһәдә һазырланан тәхрибатларын чоғрафијасы даһа кениш олуб, Азәрбајчанын чох бөјүк әразиләрини әһатә едир. Мәсәләјә

бу бахымдан јанашыларса, Гарабағ һадисәләринин республиканын башга рекионларында да чүчәрә, пөһрәләнә биләчәјинә шүбһә етмәјә биләрик. Одур ки, Гарабағ һадисәләриндән дәрс алмалы, бу әразијә узун илләрдән бәри дүшмән әли илә сәпилән милләтчилик тохумларынын башга әразиләримизә, бөлкәләримизә сәпиләмәси үчүн һамылыгла сәфәрбәр олмалыјыг.

Алими дә, јазычысы да, фәһлә вә зијалысы да, Азәрбајчанын тәәссүбүнү чәкән һәр бир сакини дә өз имканы дахилиндә республика әразисиндә бу аловун сөндүрүлмәсинә хидмәт көстәрмәлидир. Бу аловун һәләлик кичик гығылчымылары бизә мәлумдур. Әкәр Гарабағ һадисәләриндә олдуғу кими јенә көзләмә мөвгеји тутсаг, аллаһ еләмәсин, Азәрбајчанын башга бир әразисиндә дүшмән бу гығылчымын алова чеврилмәсинә наил ола биләр. Бу исә тәқрар едирик ки, халгымыздан, онун бирлијиндән асылыдыр. Унутмајаг ки, бирлији олмајан халгы парчаламаг буланлыг суда балыг тутмаға бәнзәјир.

Һеч кимә кизли дејилдир ки, сүн и Гарабағ проблеми јарадараг он илә јахын республиканын игтисадијјатыны, ичтимаи-сијаси һәјатыны, үмумиликдә исә бүтүн Азәрбајчан халгыны өз инкишаф орбитиндән чыхаран дүшмәнләримиз инди чох ајдын көрүр вә һисс едирләр ки, гәләбә бизимләдир, чүнки һагг-әдаләт бизим тәрәфимиздәдир. Одур ки, дүшмән идеологлары јени тәхрибатлара әл атыр, халгымызын башыны даһа мәкрли мәсәләләрлә гатмаға чалышырлар. Бу ишдә јенә милли мәсәләдән јапышыр, Азәрбајчанда тарихән мәскунлашан талыш, тат, түрк, күрд, уди, ләзки вә башга халглары бир-биринә гаршы гојмаг, милли нифаг јаратмаг картындан истифадә едирләр. Кечмиш рус империјасынын «Парчала, һөкмранлыг ет!» идеолокијасынын јени формасы олан азсајлы халглар картындан мүасир шәраитдә дүшмәнләримиз енинә дә истифадә едир, узунуна да. Куја Азәрбајчанда јашајан азсајлы халгларын — талышларын, татарларын, ләзкиләрин, күрдләрин вә даһа кимләрин һүгуглары тапданыр, онларын дили, мәдәнијјәти әлләриндән алыныр, ассимилјасија едилер, бир сөзлә азәрбајчанлашдырылыр. Идеоложи дүшмәнләримиз бу халглар арасында истәр-истәмәз онларын аз

бир һиссәси олса да халглар арасында антиазәрбајчан идеолокијасы тохумлары сәпир, истәр-истәмәз онларын аз бир һиссәси олса да халглар арасында ришә атмаға, чүчәрмәјә башлајыр. Тәәссүф ки, дүшмән дәјирманына јерләрдә дә су төкәнләр тапылыр. Она көрә дә мүасир дөврдә милли мәсәләнин елми тәдгиги вә бунунла јанашы әсәсләндирылмыш шәкилдә тәблиғи, кениш халг күтләсинә дүзү дүз, әјрини әјри шәкилдә чатдырмаг һәмишәкиндән даһа вачиб, даһа актуалдыр. Зәннимизчә бурада Азәрбајчан сакинләринә, онун азсајлы халгларына бир һәгигәти ашкар етмәлијик ки, сөһбәт халгларын, ајры-ајры етносларын, милли мәнликләринә тохунулмагдан, дилләринин мәнәви мәдәнијјәтләринин әлләриндән алынмасындан кедирсә, бунун биринчи нөвбәдә мәһз азәрбајчанлыларә шамил етмәк лазымдыр. Белә ки, Совет һакимијјәтинин мөвчуд олдуғу 70 ил әрзиндә ән чох репрессиялара мәһз азәрбајчанлылар, үмумиликдә исә түркдилли халглар мәруз галыблар. Бунун гнесоложи көкләрини арашдырсаг там ајдынлығы илә көрә биләрик ки, бир сыра түркдилли халглар өз тарихи әразиләриндән дидәркин салынмыш, дилләрини, динләрини, милли етник хүсусијјәтләрини, етник мәнсубијјәтләрини итирмишләр. Бунларын бәзиләрини елә азәрбајчанлыларә да шамил едә биләрик. Тарихи фактлара мүрачиәт етсәк көрәрик ки, бу халгын ады, әлифбасы әлиндән алынмыш, дүшүнән зијалылары күтләви сурәтдә мәһв едилмиш, тарихи сахталашдырылмыш, бир чох мадди мәдәнијјәт абидәләри бирдәфәлик тарих сәһнәсиндән силинмишдир. Шүбһәсиз ки, бунларын бир зәрбәси дә азәрбајчанлыларла јанашы, бурада јашајан азсајлы халглара дәјмишдир. Чүнки һәр һансы бир әразидә јарадылан мадди мәдәнијјәт нүмунәсини анчаг бир етносун ады илә бағламаг олмаз. Бу мәдәнијјәт бир халгын дејил, бурада јашајан бүтүн халгларын мәнәви ирсидир, бурада азсајлы халгларын да пајы вардыр. Бир тарихи абидә, мадди мәдәнијјәт нүмунәси мәһв едилирсә, үмумиликдә о, бу әразинин вәтәндашларына зәрбә вурмаг демәкдир. Вә јахуд Азәрбајчан халгынын репрессия гурбанлары ичәрисиндә азсајлы халгларын да нечә-нечә нүмајәндәләри олмушдур. Демәли, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, үмумиликдә адларыны чәкдијимиз дәрд-бәлалардан азәрбај-

чанлыларла јанашы, азсајлы халгларын өвладлары да дадымышдыр. Јәни бу мәсәләләрдә ајры-сечкилијә јол вермәк олмаз.

Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра азсајлы халгларын компакт јашадыглары рекионларда милли мәктәбләр ачылмыш, ајры-ајры халгларын дилләриндә, гәзет, журнал, китаб нәшрләри илә дөвләт структурлары мәшғул олмушдур. Лакин бу сәһәдә атылан аддымларын өмрү узун олмамашдыр. Мәлүм сәбәбләр үзүндән ССРИ-нин һәр јериндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да азсајлы халгларын милли мәктәбләри, гәзет вә журналлары артыг 30-чу илләрдә бағланмаға башланды. Өлкәдәки үмуми аб-һаванын конкрет нәтичәси демәк олар ки, аз вахт ичәрисиндә Азәрбајчанда да өз мәнфи нәтичәсини верди. Бир сыра азсајлы халгларын әразисиндә халглығы әлиндән алынды, өзүнү һеч бир дөвләт сәнәдиндә мәнсуб олдуғу этносун нүмајәндәси кими көстәрә билмәди. Беләликлә, нечә-нечә азсајлы халг әријиб тарих сәһнәсиндән силинди. Әһалинин сијаһыјаалма-материалларына дахил едилмәди. Бу һал аз да олса, Азәрбајчандан јан кечмәди, өз тәсири көстәрди. Лакин һәгигәт наминә демәлијик ки, ССРИ-нин башга рекионлары илә мүгајисәдә Азәрбајчанда азсајлы халгларын арадан чыхарылмасы просеси олмамашдыр. Азәрбајчанын азсајлы этнослары өз дилләрини, динләрини, адәт вә әнәнәләрини горујуб сахламыш вә букүнкү күнәдәк сахламагдадылар. Бурада бир чәһәти дә хатырламалыјыг ки, етник азлыглар өз мәнсубијјәтләрини, милли мәнликләрини горујуб сахламагла јанашы, башга бир кејфијјәтә дә сәһиб олмушлар. Јәни Азәрбајчан таты, талышы, күрдү нә гәдәр тат, талыш вә күрдүрсә, ејни дәрәчәдә дә азәрбајчанлыдыр. Бу һал тәкчә сөздә дејил, бу халгларын адәтләриндә, аилә мәишәтиндә, һәјат тәрзләриндә, бир сөзлә биркә јашајыш гајдаларында там тәсдиг олунмушдур. Јәни азсајлы халгларын мадди вә мәнәви дүнјасыны артыг азәрбајчанлылардан ајырмаг гејри-мүмкүндүр. Бу мәдәнијјәт тәкчә азәрбајчанлыларә дејил, үмумиликдә бу әразидә тарихән мәскунлашан халгларә шамилдир, онларын үмуми малыдыр. Азәрбајчан драматуркијасынын баниси кими әдәбијјәтымыза дахил олан бөјүк Чәфәр Чаббарлы, аловлу, накам шаир Микајыл Мүшфиг, ака-

демик Мәммәд Ариф, мәншәчә тат олмагдан башга, һәм дә Азәрбајчан халгынын өвладлары олмуш, һәмишә бу идеја, бу әгидә илә јашајыб јаратмышлар. Азәрбајчанда өзлүјүндә кимин һансы халга, һансы етник група мәнсуб олмасы идејасы олмамашдыр. Етник азлыглар Азәрбајчан халгынын ајрылмаз һиссәси сајылмагла јанашы, азәрбајчанлыларын малик олдуғу бүтүн һүгулардан истифадә етмишләр. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, азсајлы халгларын инди Азәрбајчан елмини, мәдәнијјәтини, мусигисини, әдәбијјәтыны тәмсил едән јүзләрлә адлы-санлы нүмајәндәси вардыр. Онлар үмумиликдә Азәрбајчан өвладларыдыр вә онун елминә, әдәбијјәтына өз өвладлыг борчуну верирләр.

Өз тарихи суверенлијини елан етмиш Азәрбајчанда һүгуги вә демократик дөвләт гурулуру. Бу исә бу әразидә јашајан бүтүн халгларә, етник группларә, дилиндән, дининдән, мәншәјиндән асылы олмајараг хүсуси призмадан бахылмасыны тәләб едир. Јәни Азәрбајчанда јашајан азсајлы халгларын бүтүн һүгуларына һөрмәт едилмәли, адәт-әнәнәләринин јашадылмасына, етник психолокијаларынын горулуру сахланмасына чалышмалыдыр. Өзү дә 70 илдә вәрдиш етдијимиз шүарларлә јох, әмәли тәдбирләрлә. Анчаг бу јолла етник азлыг сајдығымыз халгларә горујуб сахлаја биләр, онларын өзүмүзүнкү олдуғуну һәм өзүмүзә, һәм дә бүтүн дүнјаја сүбүт едә биләрик.

Бурада сон дәрәчә вачиб бир мәсәләјә дә өз мүнәсибәтимизи билдирмәк истәрдик. Азәрбајчан әразисиндә елә халглар, елә етник групплар вардыр ки, онларын бу әразидә јашамаларынын 3 мин иллик тарихи вардыр. Лакин һәјат елә кәтириб ки, тарихән бу халгын өвладлары анчаг бир кәнддә, бир обада мәскунлашмыш вә тарих боју да әһалинин сајы бир нечә миндән артыг олмамашдыр. Бу бахымдан мүасир Губа рајонунда Шаһдағ этәкләриндә мәскунлашмыш хыналыглары, будуглары, грызлары, Гәбәләдә удиләри мисал кәтирә биләрик. Садаладығымыз этносларын һәр бири сајча чәми бир нечә мин олмасына бахмајараг, мүстәгил дилә, милли-етник хүсусијјәтләрә маликдир. Дилчилики вә етнографик бахымдан јанашыларса онлар әслиндә бөјүк халгларлә бир сырада, бир чәркәдә дурурлар. Елә дилчи алимләрдән Ј.Д.Дешеријевин Хыналыг, С.Ш.Сәдијевин грыз,

А.Л.Грјунбергин тат, Г.Ворошилин уди диллэри¹ һаггында диссертасија вэ монографијалар јазмалары да дедијимизэ сүбутдур. Етнографларын да ајры-ајры халгларын тэдгиги бахымындан монографијалары аз дејилдир. Узун иллэрдэн бэри халгларын кечмиш ССРИ ЕА-нын Етнографија Институтунда фэалијэт көстэрэн «Шималын азсајлы халглары» шө бэсинин эмэкдашлары мэхз бу проблемин тарихи, этноложи, сосиоложи вэ һэтта фэлсэфи чэхэтлэрини өјрэниб арашдырылмасы илэ мэшгулдур. Бу эн'энэнэ кечмиш ССРИ-нин башга рекионларында да узун иллэр тэдгигатчыларын диггэт мэркэзиндэ олмушдур. Бу бахымдан С.И. Руденконун «Башгырдлар», С.Ш.Һачыјеванын «Кумуклар», Б.А. Калоевин «Осетинлэр», Е.Г.Гаффербергин «Белучлар» вэ даһа нечэ-нечэ санбаллы монографијалары² елми ичтимайјэтэ јахшы танышдыр. Демэли, истэр дилчилэрин вэ истэрсэ дә этнографларын азсајлы этносларын өјрэнилмэси саһэсиндэки тэдгигатларынын тарихи эн'энэлэри варды вэ һеч шүбһэсиз ки, буна тэсадүф јох, елми зэрурэтин нэтичэси кими бахылмалыдыр.

Бу бахымдан биздэ тээссүф доғуран чэхэт ондан ибарэтдир ки, индијэдэк Азэрбајчанын азсајлы халглары һаггында садаладығымыз аспектдэ нэинки фундаментал монографијалар, һеч кичик китабчалар белэ јазылмамыш вэ һэтта јазылмаға тэшэббүс дә көстэрилмэмишдир. Азэрбајчан ичтимайјэтшүнаслары сөзүн эсл мәнасында азсајлы халгларын көстэрдјимиз бахымдан тэдгиг едилмэсинэ объектив вэ субъектив сэбэблэр олса белэ, бу күнэдэк биканэ галмагдадырлар. Тээссүф доғуран зэннимчэ бир дә одур ки, Москванын, Санкт-Петербургу, Маһачгаланын, Тбилисинин дилчилэри, тарихчилэри, этнографлары ајларла Азэрбајчана кэлиб хыналыгларын, лэзкилэрин, удилэрин, күрдлэрин, татларын, ингилорларын дилини, этнографијасыны

1. Ю.Д.Дешериев. Грамматика хиналугского языка. М. 1959; С.Ш.Саадиев. Опыт исследования крызского языка (докторлуг диссертасијасы), Бақы 1972; А.Г. Грюнберг. Язык североазербайджанских татов, Л. 1963; В.Гукасян. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков (докторлуг диссертасијасы), Бақы, 1973.

2. С.И.Руденко. Башкиры (историко-этнографическое исследование). М. 1961; Б.А.Калоев. Осетины (Историко-этнографическое исследование). М., 1971; С.Ш. Гаджиева. Кумыки. М., 1961; Э.Г.Гафферберг. Белуджи Туркменской ССР. Л., 1969.

өз нөгтеји-нэзэриндэн тэдгиг едир, бу һагда санбаллы монографијалар чап етдирир, биз исэ јенэ сејрчи мөвгејиндэ дуруруг. Һалбуки, бу проблемлэрин өјрэнилмэси Азэрбајчан алимлэринин өз ишидир, онларын эсас тэдгигат объекти олмалыдыр.

Бурада мэсэлэнин һэм елми вэ һэм дә сијаси тэрэфи вардыр. Елми тэрэфи ондан ибарэтдир ки, бу халглары өјрэнмэклэ биз Азэрбајчанын тарихэн мүхтэлиф халгларын, етник группларын јашајыш мэскэни олдуғуну, онларын эсрлэр боју азэрбајчанлыларла гардашлыг аилэсиндэ јашамасыны, һэм дә јашадылмасыны эјани шэкилдэ сүбут едирик. Сүбут едирик ки, азэрбајчанлыларын һуманизми, инсанпэрвэрлији үзүндэн ики мин, үч мин ил эрзиндэ сајы бир нечэ миндэн артыг олмајан, бир кэнддэ јашајан халг, инди дә халглығында галыр. Онларын азэрбајчанлашмасына, елми дилдэ десэк, ассимилјасијаға уградылмасына јол верилмэмишдир. Азэрбајчан халгы бу халглары горујуб сахламыш вэ дүнја халгларынын хэритэсиндэн онларын силинмэси тэһлүкэсинин гаршысыны алмышдыр. Бу күн бу тезисин елмиликдэн башга, һэм дә сијаси эһемијјэти вардыр.

Азсајлы халгларын өјрэнилмэсинин сијаси тэрэфи исэ ондан ибарэтдир ки, дүнја хэритэсиндэ хыналыг, будуг, грыз, уди, ингилор адлы этнос анчаг Азэрбајчанда мэскунлашыб, бу эразидэ мэлумдур. Она көрэ дә бу халгларын һэр һансы биринин арадан чыхарылмасы, ассимилјасијаға мэрүз галмасы, бэшэр тарихиндэ бир этносун бирдэфэлик тарих сэһнэсиндэн чыхарылмасы демэкдир. Мэхз буна көрэ дә Азэрбајчанда мэскунлашан бу халглара сөзүн эсл мәнасында тарихи абидэ көзү илэ бахмаг вэ онларын јашадығы ареалы тарихи-лингвистик горуг елан етмэк лэзымдыр. Экс тэгдирдэ биз кэлэчэк нэсиллэр гаршысында үзү гара көрүнэрик. Көрүнүр елэ јухарыда дедиклэримизин нэтичэсидир ки, сон иллэрдэ республикамызын һэм дөвлэт структурларында вэ һэм дә елми даирэлэрдэ бу проблемин истэр өјрэнилмэсинэ вэ истэрсэ дә елми тэшкилати ишлэринин тэшкилинэ хүсуси гајғы көстэрилир. Директив органларын көмэји илэ Азэрбајчанда азсајлы халгларын мэдэнијјэт мэркэзлэри, ајры-ајры чэмијјэтлэри јарадылмыш вэ халгларын тэдгиги саһэсиндэ мүэјјэн ишлэр көрүлмүшдүр.

Јенә республика дәвләт һакимијјәт органларынын көстәриши илә 1991-чи дәрс илиндән башлајараг азсајлы халгларын компакт јашадыглары эразиләрин мәктәбләриндә ибтидаи синиф програмлары һәчминдә һәфтәдә бир нечә саат бу халгларын дилинин тәдрис едилмәсинә башланмышдыр. Дәрс програмларынын, дәрсликләрин јазылмасына, тәртиб едилмәсинә азсајлы халгларын нүмајәндәләри, мүәллимләр вә педагоглар чәлб едилмишдир. Шүбһәсиз ки, јахын вахтларда бу мүһүм мәдәни тәдбир әксәр азсајлы халглара да шамил едиләчәкдир.

Бу саһәдә атылан мүһүм аддымлардан бири дә зәнни-мизчә Азәрбајчан Педагожи Елмләр Институтунда «Азсајлы халглар» елми тәдгигат шө'бәсинин јарадылмасыдыр. Һәмин шө'бә һеч шүбһәсиз педагожи бахымдан һәлли вачиб олан вә азсајлы халгларын бу саһәдәки проблемләри илә әлағәдар олан елми-методики ишләрин јазылмасына хидмәт көстәрәчәкдир.

Һеч кимә кизли дејилдир ки, Азәрбајчандакы мөвчуд ичтимай-сијаси һәјатын кедиши, милли мүнасибәтләр проблеминин, бу саһәдә апарылан елми-нәзәри тәдгигатларын әһәмијјәтини һәмишәкиндән даһа өн плана чәкмишдир. Ичтимай елмләр саһәсиндә чалышан алимләримиздән бу күн дөврүн кедишинә, тәләбатына чаваб верән санбаллы әсәрләр јазмағы тәләб етмәклә јанашы, республикада милли мүнасибәтләрин узунмүддәтли консепсијасыны ишләјиб һазырламаг, бурада кедән милли просесләрин үмуми Азәрбајчан халгынын вә халгларынын һејринә јөнәлдилмәсинә истигамәт вермәк тәләб олунур.

Бу да инди һамыја мә'лумдур ки, 70 иллик тарихи дөвр әрзиндә истәр ССРИ-дә вә истәрсә дә онун бир һиссәси олан Азәрбајчанда милли мәсәлә вә еләчә дә милли мүнасибәтләр анчаг директивләрлә, гәрарларла, өзү дә јухарыларын бирбаша көстәришләри илә «һәлл олунуб». Марксист-ленинчи идеолокија әсасында јазылан, милли мәсәләјә һәср олунмуш әсәрләр һеч шүбһәсиз бу күн өз әһәмијјәтини итирмишдир. Мәһз бу сәбәбдән Азәрбајчанда кедән милли мүнасибәтләри долғунлуғу вә доғрулуғу илә әкс етдирән, демократијанын инкишафына, онун үмуми ахарына вә кәләчәк кедишинә чаваб верән јени-јени әсәрләрин

јазылмасынын бу күн нәинки тәкчә елми-нәзәри, дејәрдик ки, һәм дә сијаси вә тәчрүби әһәмијјәти вардыр.

Бу бахымдан Азәрбајчанда Милли Мүнасибәтләр Институтунун јарадылмасыны чох тәғдирәләјиг бир һал сајыр вә бу аддымы алгышлајырыг. Һесаб едирик ки, республикада милли мәсәләләрин елми-нәзәри проблемләринин ишләниб һазырланмасында бу институт чох фәјда верәчәкдир. Институтун әмәкдашлары өз үзәриләринә дүшән мәс'улијјәти һисс едир вә билирләр ки, Азәрбајчанда милли мәсәләнин елми-нәзәри проблемләринин ишләниб һазырланачағы бир мәркәзин әмәкдашларыдыр.

Институтда јарадылмыш «Азәрбајчанын азсајлы халглары вә етник группларынын тәдгиги» шө'бәси дә мәһз бу идејаја, бу мәсләкә хидмәт көстәрмәкдәдир. Дејәк ки, елә институтун өзү кими бу шө'бәнин јарадылмасыны да һәјат өзү диктә етмишдир. Республикадакы сон һадисәләр, азсајлы халглары да милли мүнасибәтләр бахымындан тәдгигата чәлб етмәји вачиб сајыр. Шө'бә Азәрбајчан эразисиндә тарихән мәскунлашмыш, Азәрбајчан халгынын мәншәји вә формалашмасында мүһүм рол ојнајан ајры-ајры азлыгда галан халгларын һәјатыны, мәишәтини, етник психолокијасыны, мадди вә мә'нәви һәјатыны, бир сөзлә халглығыны тәсдиг едән бүтүн чәһәтләрини өјрәнмәји планлашдырмыш вә бу саһәдә илк аддымларыны атмагдадыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан тарихән бир чох халгларын, етник группларын мәскунлашдығы эразиләрдәдир. Бу халглар әсрләр боју Азәрбајчан халгынын ичтимай-сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамагла јанашы, өзләринин етник хүсусијјәтләрини, динләрини, адәт-ән'әнәләрини горујуб сахламыш вә бу күнүмүзәдәк јашатмышлар. Азәрбајчанда әһалинин 1989-чу ил сијаһыјаалма материалларынын нәтичәләринә кәрә 141 милләтин вә халгын нүмајәндәсинин јашамасы мә'лум олмушдур. Бу халглар арасында аборикенләр дә мөвчуддур, даһа сонрадан кәлмәләр дә. Лакин бир чәһәти дә гејд едәк ки, Азәрбајчанда 20-дән артыг халгын, етник группун нүмајәндәси бу эразинин мүхтәлиф рекионларында, бир кәнддә, бир бөлкәдә, рајон вә шәһәрләриндә компакт шәкилдә јашајыр вә јарадырлар. Бу бахымдан талышлар, татлар, күрдләр, ләзкиләр,

аварлар, Шаһдағ халглары, ингилојлар, дағ јәһудиләри, руслар, татарлар. Аһысха түркләри гејд едилмәлидирләр. Адларыны чәкдијимиз этнослар, елми әдәбијјатымызда шәрти оларағ «Азәрбајчанын азсајлы халглары» адландырылыр.

Азәрбајчанын азсајлы халгларынын бири дә удиләрдири. Башлыча оларағ Гәбәлә рајонунун (кечмиш Гутгашен) Нич, гисмән дә Мирзәбәјли кәндиндә, һабелә Оғузда (кечмиш Варташен) мәскунлашан удиләрин үмуми сајы 7 минә јахындыр. Гејд едәк ки, «Азәрбајчанын азсајлы халглары» рубрикасындан илк тәшәббүс кими гәләмә алыныб елми ичтимаијјәтин ихтијарына верилән бу китаб һәмин саһәдә атылан һәләлик илк аддымдыр вә шәбәнин әмәкдашлары кәләчәкдә бу серијадан олан китабларын башга халгларын тимсалында да јазылыб чап едилмәсини планлашдырмышлар. Зәннимизчә белә бир тәшәббүс тарихи зәрурәтин нәтичәсидир. Һәм дә китаб мүәллифләринин тәдгигат объекти кими азсајлы халглар ичәрисиндә мәһз удиләри сечмәләри дә тәсадүф сајылмамалыдыр. Бу әсасән ашағыдакы сәбәбләрлә әлағәдардыр. Удиләр сајча аздыр вә һәм дә јеканә аборикен Азәрбајчан халгларындандыр ки, Ислам динини гәбул етмәмишләр. Сон дөврүн һадисәләри аз да олса удиләрә дә өз тәсирини көстәрмишдири. Одур ки, кениш халг күтләсинә дүзкүн, бу халгын кимлији һаггында һәгиги мәлумат вермәк мәгсәди илә биз бу тәшәббүсә әл атмалы олдуғ.

Дикәр сәбәб, индинин өзүнәдәк удиләрин мәншәји һаггында елмдә мүхтәлиф фикирләрин, мүлаһизәләрин олмасыдыр. Бу исә милли мүнәсибәтләрин мүасир ахынында тәкчә елми ичтимаијјәти дејил, кениш халг күтләсини дә чашбаш салыр. Буна бирдәфәлик сон гојулмасы мәгсәди илә удиләрин мәншәји һаггында сон сөз дејилмәлидир. Мүәллифләр бунлары әсас тутарағ гәдим Албан тајфаларындан сајылан удиләрин һәјатына бир нөв екскурс етмиш, онларын етник тарихини, адәт-әнәнәләрини, аилә мәншәтләри илә бағлы олан бир сыра мәсәләләри арашдырыб, һәгигәти халга чатдырмағы өзләринин мә нәви борчу сајмышлар.

Ирәлидә хатырладығымыз кими бу күн Азәрбајчанда милли мүнәсибәтләрин өз ахары илә кедишинә һәр чүр

манечилик төрәдән, бу әразидә јашајан халгларын достлуғуну, гардашлығыны позуб, бир-биринин дүшмәнинә чеврилмәсинә чалышан һәм дахили вә һәм дә харичи гүввәләр вардыр. Белә бир шәраитдә тарихчиләримизин, этнографларымызын, сосиологларымызын өһдәсинә даһа бөјүк мәсулијјәт дүшүр. Мәһз онлар өз әсәрләри илә республикаја гаршы, онларын халгларына гаршы чеврилән бу мәкрли тәхрибатларын гаршысынын алынмасына хидмәт етмәлидирләр. Азәрбајчан торпағына һарада исә дүшмән әли илә сәпилән милләтчилик тохумларынын чүчәрмәмәси үчүн алимләримиз өз сөзләрини демәлидирләр. Бүтүн јухарыда дејиләнләр бахымындан «Удиләр (тарихи-этнографик тәдгигат)» китабы шүбһә етмирик ки, фајдалы, мүасир тәләбләр бахымындан вахтында тәдгигата чәлб едилмиш бир проблемин — халгымызын вә елмимизин хејринә һәлл едилмәсинә һәср олунмушдури.

Нәһәјәт, бурада мәсәләнин актуаллығы, хүсусилә Азәрбајчанда онун дөвләт әһәмијјәти кәсб етмәси чәһәти дә унутулмамалыдыр. Белә ки, азсајлы халгларла, онларын бүтүн проблемләри илә бағлы мәсәләләр инди республика структурларында һәлл едилдири. Тәсадүфи дејилдири ки, Азәрбајчан Республикасынын рәһбәрлији гәзетләрә, телевизиялара дәфәләрлә вердији мүсаһибәләриндә республикада јашајан азсајлы халгларын проблемләринә тохунмуш, буну вачиб дөвләт иши сајмышлар. Республикадакы азсајлы халгларын нүмајәндәләри илә көрүшләриндә бу мәсәләјә өз мүнәсибәт-ләрини билдирәрәк демишләр ки, «дөвләти етник азлыгларын чохлауғу дејил, јохлуғу мәһв едәр. Дөвләт ајры-ајры азсајлы халгларын итмәсинин вә әримәсинин гаршысыны алмалыдыр. Әкәр Азәрбајчанын јахшы јашамасыны истәјириксә, Азәрбајчанда јашајан бүтүн милләтләрин нүмајәндәләринин һүгүглары горунмалыдыр»¹

Јенә бу бахымдан республика Президентинин 16 сентјабр 1992-чи илдә «Азәрбајчан республикасында јашајан милли азлыг, азсајлы халг вә етник группларын һүгүг вә азадлыгларынын горунмасы, дил вә мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн дөвләт јардымы һаггында» адлы фәрманы да гәләмә алдығымыз ишин сон дәрәчә вачиблијини бир даһа

1. «Азадлыг» гәзети, 23 мај 1992-чи ил.

тәсдиг едир.¹

Фәрманда Азәрбајҗан Республикасы Президентинин аппаратына, Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Кабинетинә, Азәрбајҗан Республикасы назирликләринә вә идарәләринә, јерли ичра һакимијјәти башчыларына милли азлыг, асајлы халг вә етник группларын мәдәни, дил вә дини өзкүнлүјүнүн горунуб сахланмасы вә инкишаф етдирилмәси, милли ән-әнә вә адәтләрә әмәл, дини мәрәсим вә ајинләрин там азад ичра едилмәси, ибадәт јерләринин горунуб сахланмасы вә онлардан истифадә олунмасы; милли сәнәткарлығын, пешәкарлығы вә өзфәалијјәт јарадычылығы вә халг сәнәтләринин сәрбәст инкишаф етдирилмәси;

Бүтүн милләтләрин тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин горунмасы бир вәзифә олараг тапшырылмышдыр.²

Демәли, гәләмә алынған проблем үмүмән дөвләт проблемидир, онун һәлиндә бүтүн ичтимаијјәт, бу саһәдә сәриштәси, елми потенсиалы олан бүтүн мүтәхәссисләрин иштракы, өз сөзүнү демәси вәчибдир.

Китабын јазылмасы үчүн әсас мәнбә ингилаба гәдәрки тарихи-етнографик әдәбијјат, мүхтәлиф дөврләрдә удиләр арасында олан мүәллифләрин бу һагда јазылары, архив материаллары һесаб едилмәлидир. Үмумијјәтлә, китаб үзәриндә ишләркән мүәллифләр бу мөвзүјә тохунмуш бир чох мүәллифләрин јазылары илә таныш олмуш, һәтта гәзет, кичик журнал мәгаләләрини белә көздән гачырмамышлар.

Бунунла јанашы китабын јазылмасы үчүн мүәллифләр 1992-чи илин ијун-ијул ајларында удиләр арасында елми тәдгигат иши апармыш, кениш чөл етнографик материаллары топламышлар.

Фүрсәтдән истифадә едәрәк Оғуз шәһәриндә вә Нич кәндиндә етнографик материалларын топланмасында мүәллифләрә әлиндән кәлән көмәклији әсиркәмәјәнләрә, мәлуматчыларә, зијалыларә, хүсусилә Нич кәнд ағсагалы А.Күрәнова, Уди мәдәнијјәт мәркәзинин сәдри, кәнд мүәллими Ж.Кочаријә өз миннәтдарлығымызы билдиририк.

Китабын чапа һазырланмасында јахындан иштирак етмиш Милли Мүнасибәтләр Институтунун елми

1. «Һәјат» гәзети, 18 сентјабр 1992-чи ил.

2. «Һәјат» гәзети, 18 сентјабр 1992-чи ил.

әмәкдашлары Һикмәт Дајыјевә, Вәли Мәчидова вә рәссам Чабир Шабанова, әсәрдә кедән бәзи фото шәкилләри Нич кәндиндә бизә тәгдим едән Т.Динчааријә, В.Күлмалова, һабелә китабын мүзакирәси заманы өз тәклиф вә төвсијјәләри илә чыхыш едәнләрин һамысына, еләчә дә әсәрин кениш мүзакирәсини кечирән «Орајин» — (Булаг) уди мәдәнијјәт мәркәзинин бүтүн үзвләринә, монографијанын нәшриндән сонра онун һагында республика мәтбуатында әһатәли мүсбәт рәј јазмыш тарих елмләри докторлары, профессор Јагуб Маһмудова, профессор Ариф Мустафаева вә тарих елмләри доктору Камал Әлијевә мүәллифләр өз тәшәккүрләрини билдириләр.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ТАРИХИ-СИЈАСИ БАХЫШ

Азәрбајчанын автохнотлары ичәрисиндә һазырда мәншәји вә тарихилә, дили вә мәдәнијјәтилә артыг 160 илдән чохдур кн, диггәти чәлб едән, Азәрбајчан Республикасынын бә'зи гоншуларынын фикрини-зикрини нараһат едән, һәмчинин сијаси вә елмәбәнзәр спекулјасијалар объектинә чеврилән кичик бир этнос јашамагдадыр. Чох заман һәмин спекулјасијалар Азәрбајчанын кечмишинә вә доғма торпағына олан иддиалары мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилер. Бу кичик этнос удиләрдир. Удиләр вә ја утиләр мүасир Азәрбајчан халгынын әчдадлары сајылан 26 албан тајфаларына мәнсуб олан халгын өзүнә вердији адлардыр.

Елм аләминин удиләрә марағы илк дәфә XIX әсрин биринчи отуз иллијиндә Загафгазијанын рус империјасы тәрәфиндән илһагындан сонра баш вермишдир. Буна сәбәб о олмушдур ки, удиләрин угро-фин халгы олан удмуртларла, һәмчинин куја Гафгаза гисмән Узаг шәргдән көчүб кәлмиш удеејләрлә (удекејләрлә) гоһум халг олдуғларыны дәрч едирдиләр.¹ Удиләр һаггында илк чидди тәдгигат 1835-чи илдә уди дили лүгәтинин әсасыны гојан А.М.Шагрәнә мөхсусдур. 1834-1835-чи илләрдә Е.И.Ејхвалд удиләр вә онларын дили барәдә орижинал мәлуматлар дәрч етдирмишдир. Лакин о, һесаб едирди ки, онлар фин-угор тајфасындандыр вә Гафгаза шималдан кәлмишләр; о, удиләри һәмин удмуртларла ејниләшдирирди, чүнки өзүндән әввәлки сәләфләри кими, о да һәр ики этносун өзлә-

1. А.А.Арутинов. Удинь. 'Русский антропологический журнал, 1905, № 1-2, сәһ. 93-94.

ринә вердикләри адларда охшарлыг көрүрдү. Лакин артыг XIX әсрин орталарында А.А.Шифнер белә бир нәтичәјә кәлир ки, уди дили Дағыстандакы дағлыларын дилләринә гоһумдур вә Азәрбајчан дилинин күчлү тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Беләликлә, удиләрин дилинин баша дүшүлмәсинә илк дүзкүн јол көстәрән мәһз А.А.Шифнер олмушдур.¹

Уди тајфаларынын мәншәјини ајдынлашдырмаг үчүн 1853-чү илдә ики уди - Хутсијев вә Челокајев ана дилләринин лүгәтини јаратмыш, удеејләрин дили илә мүгајисә етмәк үчүн сонрадан ону Шәрги сибирин мүхтәлиф јерләринә көндәрмишләр. Конкрет тәдгигатлар көстәрмишдир ки, бу күнә кими удеејләрин (удекејләрин) јашадығы Приморск дијарында һеч заман нә удиләр, нә дә онларын дили олмамашдыр. Удеејләр (удекејләр) исә бөјүк монголоид иргинин Шимали Асија иргинә мәнсубдурлар вә Алтај дилләри аиләсинә дахил олан тунгус-манчур групунун чәнуб јарымгруппуна шамил едилән удекеј дилиндә данышырлар.²

XIX әсрин орталарында, даһа дәгиг десәк, 1858-1859-чү илләрдә Гафгаза вә еләчә дә Азәрбајчана сәјаһәт едән А.Дүма (Ата) да удиләрә мараг көстәрмишдир. Мүәллиф гејдләриндә көстәрир ки, удиләрдән сөһбәт дүшдү. Сиз мәндән соруша биләрсиниз ки, ахы бу удиләр кимләрдир вә нә олан милләтдир? А.Дүма суала чаваб олараг јазыр ки, елә мәним өзүм дә буну там тәфәррүаты илә билмәк истәрдим. Мүәллиф даһа сонра охучуја мәлумат верәрәк көстәрир ки, удиләр Гафгазда јашајан тајфалардандыр. Лакин бу дилдә данышан адамлар чох аздыр. Мән онларын мүхтәлиф милләтләрин сијаһысына дүшмәснә шүбһә едирәм. Анчаг бунунла белә, онларын тајфасы башгаларындан һеч дә аз марағлы дејил.. Онлар һеч кимин баша дүшмәдији, һеч бир дилә ујғунлуғу олмајан бир дилдә данышырлар... Тәк һалда онлара уди, чәм һалда исә удјох дејирләр... Удиләр сајча чәмиси үч минә јахын олар. Онларын һеч бири сајларынын нә вахтса чох вә ја аз олдуғуну билмир. Бу тајфа ики кәнддә јашајыр. Бунлардан бири Нуханын 40 километрлијиндә јерләшән Варташен кәндидир. Икинчиси исә Варташенин 30 километрлијиндә

1. Е.Г. Вейденбаум. Путеводитель по Кавказу. Тифлис, 1888, сәһ. 66.
2. Бах: Народы мира. Историко-этнографический справочник. М., 1988.

Шамаһы истигамәтиндәдир.¹

Гејд едәк ки, А.Дүма удиләрлә о дәрәчә марагланмышдыр ки, һеч олмаса онларын бир нәфәрини көрмәжә тәшәббүс көстәрмишдир. Мүәллиф јазыр ки, мәнимлә бу сөһбәти едән удинин ады Кеорки Бежанов иди. О, итибахышлы, гарасаггаллы, отуз јашларында гарабуғдајы адам иди. Нуха мәктәбләринин бириндә мүәллим иди.²

Хатирәләрдән даһа сонра мәлүм олур ки, јазычы ондан мүхтәлиф әшјаларын уди дилиндә адыны сорушуб өз гејд дәфтеринә јазмышдыр. Бунунла әлагәдар олараг әсәрдә дејилр ки, мән биринчи аллаһ сөзүндән башладым вә удичә орфографјасыны дејил, тәләффүзүнү јаздым. Аллаһа — бихачух, чөрәжә — шум, суја — хе, торпаға — гул, улдуза — хабум, күнәшә — бех, Аја исә хаш дејирләр. Онларда сәма сөзү јохдур; она көрә дә Азәрбајчан дилиндәки көј сөзүнү ишләдирләр. Мүәллиф сөзүнә давам едәрәк, јазыр ки, удиләрдә киши — ишгар, гадын — чушбух, кишиләр сөзү «адамлар», гадынлар сөзү исә «чебух» шәклиндә ишләнир.³ Арашдырмалар көстәрир ки, бу сөзләрин бир нечәси мүасир уди лексикасында галмагдадыр.⁴

XIX әсрин икинчи јарысында рус гафгазшүнасларындан бири удиләр барәдә белә јазыр: «Баш сыра дағларын чәнуб тәрәфиндә кичик бир халг јашајыр. Дағыстанда онун һәмвәтәнләри јохдур, амма буна бахмајараг, шүбһәсиз ки, Шәрг дағлылары групуна мәнсуб олан дилдә данышырлар. Бу халг — удиләр, јахуд удылар јалныз Варташен вә Нуха гәзасынын ашағы кәндләриндә мәскунлашыблар. Чох күман ки, онлар кәлмә халгларын тәсири алтында өз дилини вә мәишәт хүсусијәтләрини тәдричән итирмиш бөјүк тајфанын сон галыгларыдыр. Бәзи мәлүматлар удиләрин әдадларыны итмиш агван вә јахуд албан халгында ахтармаға имкан верир. Ермәни салнамәчисинин дедијинә көрә, бу халг Агванијада (классик салнамәчиләр Албанијасында) Загафгазијанын шәрг һиссәсиндә мәскунлашмыш

1. Бах: Александр Дүма. Гафгаз сәфәри. Бақы, 1985 (франсызчадан тәрчүмәси Г.Пашајев вә Н.Аббасовундур), сәһ. 122-123.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 123.

3. Бах: Јенә орада.

4. Бах: В.Л.Гукасян. Удинско-азербайджанский русский словарь, Бақы, 1974.

вә христианлығы гәбул етмишдир.

Лап бу јахын вахтларәдәк удиләр Нуха (Шәки) гәзасынын һазырда татар јашајыш мәскәнләри һесаб олунан бир нечә кәндиндә јерләшмишдиләр*. Варташенин (индики Оғуз) өзүндә удиләрин хејли һиссәси өз ана дилини унутмуш вә ону татар, јахуд да ермәни дили әвәз етмишдир. Јахын кәләчәкдә исә арадан чыхмагда олан этносун тамамилә итәчәјини көзләмәк олар.

Уди дили акад. А.Шифнер тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир. О јазыр: «Бу дил даһа чох күри** дилинә јахынлашыр, лакин татар дилинин күчлү тәсири нә мәруз галмыш, һәмчинин чохлу ермәни сөзләрини дә мәнимсәмишдир. Варташен вә Нич удиләри православ вә ермәни Григорјан килсәләринә мәнсубдурлар»¹

XIX әсрин сонунда јахын А.В.Старчевскинин «Гафгаз дилманчы» китабы ишыг үзү көрдү. Бурада уди сөзләри, чүмләләри вә уди дилинин гыса грамматик очерки верилр. Һәмин вахтдан Вјанада Р.П. Еркертин Гафгаз дилләри һаггында әсәри чапдан чыхыр ки, бунларын ичәрисиндә уди дилинин дә ады чәкилир.

XX әсрин әввәлиндә А.М.Диррин уди дилинин грамматикасы һаггында әсәринин нәшири дә бөјүк әһәмијәт кәсб едирди.² Һәмин дөврдә рус гафгазшүнаслыгында илк дәфә олараг белә бир фикир сөјләнир ки, «онлар (өз кечмишләрин көрә) дүзкүн олмајараг Гарабағын (Албанијанын) ермәни-григорјан дининә е тигад едән, лакин мәншәчә дағлы вә түрк тајфаларындан олан вә јалныз 3-4 әср бундан әввәл ермәниләшдирилмиш ермәни сакинләри адланырлар».³

XX әсрин лап әввәлиндән харичи вә јерли мүтәхәссисләр, о чүмләдән уди мүәллифләри удиләрлә бағлы

* Рус тарихшүнаслыгында Гафгазда татар вә татар дили дедикдә, азәрбајчанлылар вә Азәрбајчан дили нәзәрдә тутулмушдур. Бәзи һалларда онлар Гафгаз вә ја Азәрбајчан татарлары истилаһлары илә дә адландырылмышлар.

** Күри дили Дағыстан групу халгларына мәнсуб олуб, ләзкиләрә шамилдир.

1. Е.Г.Вејденбаум. Көст. әсәри, сәһ. 115-116.

2. Бах: А.М.Дирр. Грамматика удинского языка. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (сонралар - СМОМПК), вып. XXXIII, отдел IV, Тифлис, 1904.

3. В.Л. Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб., 1904, сәһ. 154.

комплекс проблемләрлә артыг јахындан мәшгул олмаға башлајырлар. Нәтичәдә уди тајфасынын антрополокијасына, дилинә, етнологиясы вә мәншәјинә, мәдәнијәти вә тарихинә даир 150-дән артыг әсәр мејдана чыхды.¹ Онлар белә бир ваһид фикир сөјләмәјә әсас верир ки, удиләр Гафгазын гәдим сакинләридир, онларын дили исә Гафгаз дилләри аиләсинин ләзки јарымгруппуна аид олуб, мәһз Гафгаз дилләринә мәхсус олан чохла гәдим үнсүрләри өзүндә горујуб сахлаја билмишдир; бу дилин һазырда әлифбасы јохдур.² Беләликлә, удиләр Гафгазын ән гәдим автохтларына мәнсубдурлар, онлар кечмишдә јалныз индики Азәрбајчан Республикасынын Гафгаз Албанијасынын әразисиндә гејдә алынмышлар вә Азәрбајчан халгынын әчдадларына мәнсубдурлар.

Удиләр барәдә мәлүматлар 2500 иллик дөврү әһатә едир вә буна мүхтәлиф јазылы абидәләрдә раст кәлмәк олар. Бунунла јанашы даһа еркән мә ламатлара әсасланараг күман едирләр ки, һәлә е.ә. III минилликдә Хәзәр дәнизиндән чәнуб-гәрбдә Анди вилајәтиндә кутиләр јашамышлар. Тарихи ән әнә онлары кечмишдә утиләр адланан удиләрин әчдадлары һесаб едир. Е. ә. VIII әср Урарту миhi јазылы мәтнләриндә удурларын да ады чәкилир ки, бунларын да һәмчинин удиләр олдуғу фәрз едилир.³

Мүасир удиләрин бирбаша әчдадлары сајылан утиләр барәдә е. ә. V әср гәдим јунан мүәллифи һеродотун «Тарих»индә дә мәлүмат верилир.⁴ Башга бир гәдим јунан мүәллифи Страбонун (е. ә. I әср) «Чоғрафија» әсәриндә Хәзәр дәнизи вә Гафгаз Албанијасынын тәсвири вери-

1. Бу һагда бах: В.Л.Гукасјан. Кәст. лүғәти, сәһ. 16; јенә онун Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Докторлуг диссертасиясынын авторефераты. Бақы 1973., сәһ. 3; Э.А.Керимов. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей (XVIII-XIX вв), Баку, 1985, сәһ. 52-54.

2. В.Гукасјан. Кәст. авторефераты, сәһ. 3; Јенә онун Кәст. лүғәти, сәһ. 15; А.А.Арутинов. Кәст. мәгаләси. сәһ. 73; К.М.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н.э. - VII в. н. э. М. — Л., 1959, сәһ. 17, 251, 312; А.А.Арзуманян. Удины. Вопросы этнической истории и культуры. Намизәдлик дис. авт. Јереван, 1987, сәһ. 5.

3. Бах: В.Л. Гукасјан. Кәст. лүғәти. сәһ. 15.

4. Бах: Геродот, III, 93; К.Г.Алиев. Античные источники по истории Азербайджана, Бақы, 1987, китабындан игтибас едилир, сәһ. 14.

ләркән, утиләрин дә ады чәкилир.¹ Уди етнониминә илк дәфә ерамызын I әсриндә јашамыш Рома мүәллифи Бејүк Плининин «Тәбиәт тарихи» әсәриндә раст кәлинир. Бурада дејилир: «Боғазын* лап кәнарында скиф халгы удиләр јашајырлар, онларын архасында саһилдә рәвајәтә көрә Јасондан төрәнмиш албанлар јашајырлар вә буна көрә дә онларын өнүндәки дәниз, Албанија дәнизи адланыр. Гафгаз дағлары боју сәпәләнмиш бу тајфа, дејилдији кими, Күр чајынадәк кедиб чыхыр».² Гәдим јунан јазычысы Птоломејин (е. II әср) «Чоғрафија»сында дејилир: «Каспи дәнизи саһилиндә удиләр јашајырлар».³

Удиләр барәдә даһа әтрафлы еркән мәлүматлар мәншәчә уди олуб, VIII әсрдә јашамыш Моисеј Каланкајтуклунун «Албанларын тарихи» әсәриндә верилир. О, өзү дә 26 албан тајфасынын мифик баниси Аран барәдә хәбәр верир. Онун (Аранын) оғлундан Ути, Кирдман, Савди, Гаргар кнјазлығлары төрәмишдир.⁴ Өзүмүздән буну да әләвә едәк ки, Күрлә Араз чајлары арасында албан тајфаларынын мәскунлашдығы торпағларын ады да Аран адындандыр. Аран топоними, ола билсин ки, Мидија дөврүнә (е.ә.VIII-VI) аиддир. Әрази ады кими о, ерамызын III әсриндә I Сасани шаһәншаһ Шапурун (240-272-чи илләр) јазысында гејд олунмушдур.⁵ Өзү дә Гафгаз Албанијасынын бүтүн әразиси, јәни ики чај арасындакы торпағларын һүдудларындан кәнардакы торпағлар: Шимали Азәрбајчан, һабелә Чәнуби Дағыстана вә Күрчүстана вә Ермәнистана бирләшән вилајәтләр дә Аран адланыр. Захарија Риторун VI әср (Сурија) «Салнамәси»ндә дејилир: «Аран — өз дили олан әразидир: онларын чары вардыр».⁶

1. Бах: Страбон. XI, 711. К.Әлијевин кәстәрилән китабындан игтибас едилир, сәһ. 24.

* Гәдим тәсәввүрләрә көрә Каспи дәнизи шимали-гәрбдән боғаз вә ситәсилә океанла бирләширди.

2. Бах: Плиний Старший, VI, 13138-39. К.В.Треверин кәстәрилән әсәриндән игтибас едилир, сәһ. 45-46.

3. Птоломей, V, 8/17-25. К.В.Треверин кәстәрилән әсәриндән игтибас едилир, сәһ. 46.

4. Бах: История агван Моисея Каганкатвази (Сонралар - История Албан), тәрчүмәси К.Паткановундур. СПб, 1861, I китаб, IV фәсил.

5. Бах: С.Ю.Касумова. Южный Азербайджан в III-VIII вв. Бақы, 1983, сәһ. 50, 134.

6. Бах: Н.В.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР М. - Л., 1941, сәһ. 165.

Элимиздә олан мәнбэләрә көрә XII эсрдән Аран торпағы Гарабағ адланмаға башлајыр ки, бу да илк дәфә XIII-XIV эсрларин мүәллифи Рәшид-әд-Динин «Җазышма»ларында көстәрилер.¹ Бу, түрк мәншәли топонимдир: гара сөзү тәкчә гара дејил, «гит»ә, өлкә, кениш, бөјүк, вилајәт» демәкдир; «бағ» да мәлумдур. Бизим гәбул етдијимиз һалда Гарабағ — бөјүк, кениш вә абад әјаләт демәкдир.

Тәдгигатымызла әлагәдар гејд едәк ки, Моисеј Каланкајтуклу өзүнүн дә удиләрә мәнсуб олдуғуну көстәрир: «Дүшмәнләр гачгынларын далынча дүшдүләр вә һәмин Ути вилајәтиндә јерләшән бөјүк Каланкатујк кәндинин (мән өзүм дә, әслиндә бураданам)» гаршысында јерләшән дағын әтәјиндә онларын бәзиләрини һагладылар.²

Утили Моисејин әсәриндә онун јерлиләри, еләчә дә, үмумијәтлә Гафгаз Албанијасы вә бурада мәскунлашан - Албан чарлығыны јаратмыш албан тајфалары барәдә олдуғча әтрафлы мәлуматлар топланмышдыр; јерли автокефал (мүстәгил) Албан килсәсиндән чох сөһбәт ачылыр. Исрар етмәк олар ки, Утили Моисејин дәлилләри нәинки ән долғун, һәм дә әвәссиз мәлуматлардыр. Чүнки бу күнә кими онун «Албанларын тарихи» бу торпагда јаранмыш јеканә јазылы мәнбә олараг галмагдадыр.

Һәлә е.ә. I эсрдә Страбон гејд едирди ки, Гафгаз Албанијасында һәр биринин өз дили олан 26 тајфа вардыр.³ Бунларын ичәрисиндә ән мүнүмү вә нүфузлусу, көрүнүр, адлары гәдим мүәллифләрин јазыларында горунуб сахланан вә бизә сонра мәлум олан тајфалардыр. Бунлар — гелләр, гаргарлар, силвләр, дидурлар, лекләр, утиләр-албанлардыр. Ола билсин ки, албанлар бүтүн тајфалар үчүн, һәмчинин өлкәнин Албанијанын бу тајфалар тәрәфиндән јарадылмыш дәвләтин Албан чарлығынын вә Албан килсәсинин, һәмчинин рәсми, дәвләт дили — албан дилинин үмумиләшдиричи адыдыр.

Ути (уди) тајфасы Хәзәр дәнизиндән башламыш Баш Гафгаз сыра дағларынадәк, Күрүн сол вә сағ саһили

1. Бах: Рашид-ад-Дин. Переписка. Тәрчүмәси А.И.Фалинанындыр. М., 1971, сәһ. 231, 241, 270.
2. История албан, II китаб, XI фәсил.
3. Бах: Страбон. XI, 416. К.Әлијевин көстәрилән әсәриндән игтибас едилер.

бојундан Алазан чајынадәк јерләшән торпагларда јашамышлар. Онларын белә бир әразидә јерләшмәсини археоложи вә јазылы абидәләр дә тәсдиг едир.¹ Чәнуби Дағыстандан Маһачгалајадәк олан әразидәки тапынтылары да удиләрлә бағлајырлар.² Буна әсасланараг јада салмаға дәјәр ки, Шимали-Шәрги Гафгазла Шәрги Загафгазијанын мәдәни вә һәтта етник јахынлығы һәлә тунч дәврүндән (е.ә.IV-I мин.) изләнмәкдәдир. Дәмирин кениш јайылдығы дәврдә (е.ә. I мин.) исә Дағыстанда јашајан тајфаларын тарихи тәлеји өлкәмизин чәнубунун ән гәдим сијаси мүтәшәккиллији вә мәдәни очағы олан Гафгаз Албанијасынын тарихи тәлејилә сых говушур... Алимләрин әксәријјәти һесаб едир ки, Дағыстанын хејли һиссәси, хүсусилә дағылыг һиссәси Гафгаз Албанијасынын тәркибинә дахил олмушдур.³

Албан чарлығынын тарихи бу күн артыг кифајәт гәдәр јахшы мәлумдур.⁴ Бурада бунунла кифајәтләнмәк олар ки, о, Гафгазда узунөмүрлү дәвләтләрдән бири олмушдур: ерамыздан әввәл III эсрдә мејдана кәлмиш Албан чарлығы өзүнүн әввәлчә Гәбәлә, сонра исә Бәрдә пајтахты илә ерамызын VIII әсринәдәк мөвчуд олмушду. Бураја Шимали Азәрбајчан, Чәнуби Дағыстан торпаглары, Күрчүстанын вә Ермәнистанын бирләшән һиссәләри дахил иди. Бирликдә бу торпаглар ашағыдакы II тарихи албан вилајәтләрини тәшкил едирди: Чола, Лпинија, Камбисена, Ечери, Гәбәлә, Шәки, Пајтакаран, Кирдман, Арсах, Сјуник, Ути.⁵ Етимолокијасы һеч дә һәмишә ајдын олмаса да, вилајәтләрин ады јерли мәншәлидир. Арсах топониминә кәлинчә исә, онун уди дилинин нормалары илә изаһ етмәк олар. Белә ки, уди

1. Бах: К.Г.Алиев. Кавказская Албания (I в. до н. э. I в. н.э), Бақы, 1974, с. 83; К.В.Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 46-47, 49, 58, 143-144; Ф.Д.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. - VIII в. н. э.), Бақы, 1986, сәһ. 100-102; И.А.Бабаев. Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. - III в. н. э., Бақы, 1990.
2. Бах: К.В.Тревер Көтәрилән әсәри, сәһ. 174.
3. История Дагестана, т. I, М., 1967, сәһ. 205; История народов Северного Кавказа. С древнейших времен до XVIII в. М., 1988, сәһ. 83.
4. Бах: К.В.Тревер. Көстәрилән әсәри; К.Әлијев. Көст. әсәри; Ф.Мәмәдова. Көст. әсәри; З.И.Ямпольский. Древняя Албания. III-I вв. до н. э. Бақы, 1962; Вопросы истории Кавказской Албании. Мәгаләләр мәчмүәси, Бақы 1962.
5. Бах: К.Әлијев. Көст. әсәри, сәһ. 83; К.В.Тревер. Көст. әсәри, сәһ. 41; Ф.Мәмәдова. Көст. әсәри, сәһ. 85.

дилиндә арсах «јајлаг, јај дүшәркәси», «әјләшән јер, мәс-кән», мәналарыны билдирир. Сөз «арс» — «әјләш» анлајы-шындан төрәмәдир — «арсесун» — «әјләш» фе́линин әмр формасыдыр, бурадан да «отураг», «отураг һәјат тәрзи ке-чирән адамлар» демәкдир; «ах» исә уди топономијасы үчүн характерик олан, Мухах, Ардах, Карпах, Чимчихах топо-нимләриндә тәсбит едилмиш чәм һалыны билдирән шәкил-чидир.¹

Утиләрин (удиләрин) мәскунлашдығы ути вилајәти јунан мүәллифләринә Отена кими мәлум иди. О, чәнубда Арсах, шималда Күр арасындакы, шәргдә Пајтакаран вә гәрбдә Иберијајадәк (Күрчүстан) әразидә јерләширди.² Бурада вахтилә сәнәткар - тичарәт, мәдәни вә инзибати мәркәзләр олмуш истәһкамландырылмыш шәһәрләр мөвчуд иди. Бунларын ичәрисиндә Ениана вә Анариака, Халхал вә Хунаракерт, Шәки вә Албан чарлығынын мәркәзләриндән бири олмуш, һәмчинин албан каталикослуғунун игамәт-каһынын јерләшдији Бәрдә (Партав) дә вар иди.³ Фәрс едир-ләр ки, Албан дөвләтинин вә албан килсәсинин рәсми дили гәдим уди дили олуб, бу нәтичә белә бир фикрә әсасланыр ки, «кениш әразижә малик удиләр Гафгаз Албанијасында мә-дәни-сијаси һекемонлуға малик идиләр».⁴

Буну тәсдиг едән башга бир фикир дә вардыр ки, Утили Моисејин «Албан тарихи» онун өз ана дилиндә јазылыб, бу-на бахмајараг ки, әсәр бизә грабарда (гәдим ермәни дили) кәлиб чатыб ки, бурада уди сөзләри сахланмышдыр.⁵

IV әсрин әввәлләриндә албанлар, бунларын арасында удиләр дә олмагла, өз гоншулары күрчүләр вә ермәниләр кими, Суријадан кечмиш монофизит мәзһәбли христиан-лығы гәбул етмишләр. Суријалылар исә онлара өз дил-ләриндә инчили вермиш, мәктәбләр ачараг тәлим кечмиш-ләр. Лакин һәлә бундан әввәл - I-II әсрләрдә Сурија миссио-

1. Бах: В.Л.Гукасян. Көст. лүғәти вә авторефераты, сәһ. 52-53; һабелә китаб мүәллифләринин 1992-чи илдә топладығы чөл материаллары.

2. Бах: Ф.Мәммәдова. Көст. әсәри, сәһ. 100-102.

3. Бах: Јенә орада, сәһ. 158; К.В.Тревер. Көст. әсәри, сәһ. 143-144.

4. В.Л.Гукасян. Көст. авторефераты, сәһ. 45.

5. Бах: В.Л.Гукасян. Удинские слова в «Истории албан». «Азербайжан ЕА Хәбәрләри», Әдәбијат, дил вә инчәсәнәт серијасы, 1968, № 1, сәһ. 53-61.

нерләри артыг бурада Мәсиһин етигадыны тәблиғ едиб јајырдылар. Бу, чохәсрлик Азербайжан-Сурија игтисади, сијаси вә мәдәни мүнәсибәтләрин даһа да инкишафы сәјә-синдә Сурија илә Азербайжан арасында чох саһәли әлагәләр мөвчуд олмушдур ки, буну археоложи, епиграфик, ме́мар-лығы абидәләри сүбүт едир.¹ Тәсадүфи дејил ки, Утили Моисеј хәбәр верир ки, албан чары II Ваченин (444-487) вахтында Гафгаз Албанијасында Сурија каһинләри олур-дулар. VII әсрдә исә бурада гызыл сујуна чәкилмиш лөвһә вә үзәриндә Сурија јазылары олан IV-V әсрләрә аид күмүш кист (икона үчүн шүшәли кичик гуту) тапылмышдыр.² Ал-бан католикослары арасында суријалылар мәшһур идиләр: III Мө́мин Вачаганын вахтында (V әсрин икинчи јарысы) јерли христианларын башчысы Јерусәлимдән кәлмиш — үчүнчү али ијерарх Шупхалигуо иди.³

Албан клирикләри миссионерликлә дә мәшғул олур-дулар, онлар бу әнәнәни бир естафет кими суријалылардан гәбул етмишдиләр. VI әср Сурија мүәллифи Захарија Риторун «Салнамә»синдә дејилир ки, һәммин јүзиликдә Аран торпағынын јепископу Кардост кешишләрлә бирликдә Шимали Гафгазын һунлары арасында христианлығы јајыр, онлар үчүн әлифба јарадыб Инчили тәрчүмә едирдиләр.⁴ Утили Моисеј әләвә едир ки, бу фәалијәт сонралар да давам етдирилмишдир вә VIII әсрдә һунлар арасында башга бир албан јепископу Исраел тәблиғат апарырды.⁵

V әсрин әввәлләриндә гәдим уди дили әсасында 52 һәрфдән ибарәт албан әлифбасы тәртиб едилди.⁶ Мүасир уди әдифбасында исә 53 һәрф вардыр.⁷ Нәммин дөврдә дә Инчил тәрчүмә едилмиш, башга тәрчүмә вә орижинал әдә-

1. Бах: М.М.Расулова. Связи Кавказской Албании с античным миром. Намизәдлик диссертисијасынын авторефераты, Бақы, 1969; Н.И.Рзаев. Искусство Кавказской Албании. IV в до н. э. VII в н. э. Бақы, 1976; И.А.Бабәјев. Көст. әсәри; К.М.Мамед-заде. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.), Бақы, 1983

2. Бах: История албан, II китаб, XXIX, XXX фәсилләр.

3. Бах: История албан, I китаб, IX, XXIII, XXVI фәсилләр, III китаб, XXIV фәсил.

4. Бах: Н.В.Пигулевскаја. Көст. әсәри, сәһ. 84-87, 166.

5. Бах: История албан. II китаб, 40, 41, 42-чи фәсилләр.

6. Бах: В.Л.Гукасян. Көст. авторефераты, сәһ. 46.

7. К.В.Тревер. Көст. әсәри, сәһ. 311; В.Л.Гукасян. Көст. лүғәти, сәһ. 27

бијјаты мејдана кэлмишдир. Өзлэринин танынмь жазычылары вэ тарихчилэри, шаирлэри вэ натиглэри, һүгү шүнаслары вэ философлары мејдана чыхырды. Дөврүмүз кэлиб чатмыш Албан жазылы абидэлэри чох дејил: «Агуен ганунлары» (V эср), Шаир Дөвдэкин (VIII эср) «Кирдманын бөјүк кнјазы Чаванширин өлүмүнэ фэрјад» эсэри, Утили Моисејин «Албанларын тарихи», Мхитар Гошун «Албан салнамэси» вэ «Гануннамэси» (XII эср), Гандзаклы Киракосун «Тарих» (XIII эср), Гандзаклы Давидин «Ганунлары» (XIII эср); Азэрбајчанда вэ Дағыстанда мэлум епиграфик абидэлэр орижиналын дилиндэ сахланмышдыр.¹ Китабэлэрдэн фэргли олараг жазылы абидэлэр бизэ грабарда кэлиб чатмышдыр ки, бу да мүэјјэн һэрби-сијаси вэ дини-мэдэни шэраитлэ бағлыдыр.

VII эсрдэ Азэрбајчан, бүтүн Загафгазија кими силаһ күчүнэ ишғал олунмуш вэ эрэб хилафэтинин тэркибинэ дахил едилмишди. Эрэб ишғаллары илэ өлкэдэ јени дин — ислам дини мејдана кэлди.² Сонралар — XI эсрдэ Азэрбајчана ерамызын III эсриндэн бэри нөвбэти сэлчуглар ады илэ мэшһур олан түрк тајфаларынын күчлү ахыны олду. Онлар һәм Загафгазијаны, һәмчинин Орта вэ Өн Асијаны да тутдулар.³ Эрэблэрин дөврүндэ ислам Азэрбајчанын јерли эһалисинин эввэлки динини сыхышдырды, лакин јерли эһалиинин бир һиссэси, о чүмлэдэн удилэрин дэ бир гисми (эсасэн өлкэнин дағлыг бөлэкэлиндэ) христиан олараг галдылар; Албан килсэси дэ өз католикосу илэ галды. Бунунла белэ VII эсрдэн башлајараг гоншу ермэни-григорјан килсэси өз диндарларынын сајыны артырмаг вэ демэли хэзинэсини долдурмаг наминэ христиан албанлары өз ағушуна алмаға чалышырды. Бунунла элагэдар хатырлатмаг лазымдыр ки, Загафгазија өлкэлэриндэ христианлығын гэбул едилмэсиндэн сонра албан, күрчү вэ ермэни килсэлэри өз араларында унија (иттифаг) бағладылар. Лакин VI

1. Бах: История Азербайджана. т. I, Бақы, 1958, сәһ. 101. 103; М.А.Дадаш-заде. Азербайджанская литература. М., 1974, сәһ. 6. К.В.Тревер. Көст. эсэри, сәһ. 306-315, 335-339; Ф.Д.Мамедова. История албан..., сәһ. 14-19, 150-175; В.Л.Гукасян. Көст. авторефераты, сәһ. 46-47.

2. Бах: З.М.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Бақы, 1965, сәһ. 86.

3. Бах: Р.А.Гусейнов. Сельджуки в Закавказье. Докторлуг диссер-тасијасынын авторефераты, Бақы, 1969.

эсрдэ ермэни килсэси 603-чү илдэ унијадан чыхан вэ мээһэбини дэјишэн күрчү килсэсини зэбт етмэјэ чалышырды: күрчү килсэси монофизитлијин эвэзинэ Бизанс адэтли православлығы гэбул етмишди.¹ Албан килсэси вахтында лазымы тэдбирлэри көрмэди вэ эрэблэрин көмэклији илэ ермэни католикосунун јүнкүл гэнимэтинэ чеврилди.

Гејд етмэк лазымдыр ки, «Дөвлэт мүстэгиллијини итирмиш Ермэнистанда килсэнин сијаси функцијалары хүсуси эһэмијјэт кэсб едирди. Үмуммилли тэһсисат ролуну ојнамаг иддиасыны ирэли сүрмэји, мүхтэлиф сијаси режимлэр шэраитиндэ вэ мүхтэлиф дини эһатэдэ олан ермэнилэрдэн өтрү элагэлэндиричи башланғыч кими чыхыш етмэји јалныз килсэ үзэринэ көтүрэ билэрди.»² Бу, эһалиси, удилэрин башына кэлдији кими, ермэни диндарлары сырасына зорла гатылан, сонра исэ этно-дини ассимилјасијаја мэрүз галан торпаглара олан ермэни иддиаларынын һэјата кечирилмэсиндэ григорјан килсэсинин ролуну изаһ едир.

Эдалэт наминэ гејд едилмэлидир ки, ермэнишүнаслар бу вэ ја дикэр шэкилдэ өз килсэлэринин энэһэсинэ садиг галараг тэкчэ христиан удилэри «өзлэринки» етмэјэ чөһд көстэрмирлэр. Мэсэлэн, өзлэрини фарсларын гоһуму, аз гала илкин гоһуму олдуғларыны елан едиркэн фарслар барэдэ белэ дејирлэр: «Фарслар бөјүк европоид иргинин һинд орта Аралыг дэнизи иргинэ аиддирлэр, арменоид антроположи типинин гатышығы да гејд едилди.»³

VIII эсрдэ ермэни килсэси јердэ галан христиан удилэрэ вэ онларын торпағларына өз иддиаларыны ирэли сүрэркэн ермэнилэрин Азэрбајчана ахыны башланмышдыр. Нэтичэдэ эрэблэрин һүчүму заманы, Иран-Бизанс вэ Эрэб-Иран мүһарибэлэри заманы бөјүк сајда ермэнилэр көчүб кэлэрэк јерли эһалијэ гарышмыш, «Григорјан килсэсинэ онун тэһлим вэ еһкамларыны јаймаг мэсэлэсиндэ бөјүк көмэк көстэрмишдир.»⁴ Бундан элавэ ермэни каталикосу Илија Хэлифэ Әбдул Мэликэ (685-705) көндэрдји доносбазлы-

1. Бах: И.А.Джавахов. История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII в. - «Известия имп. АН», 1908, VI серия, т. II, № 5, сәһ. 433-466; № 6, сәһ. 511-536.

2. К.Н.Юшбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв. М., 1988, сәһ. 46.

3. Народы мира, сәһ. 358.

4. З.М.Бунятов. Көст. эсэри, сәһ. 94.

ғында көстәрмишдир ки, куја христиан албанларын галыглары Эрәб хилафәтинин дүшмәни Бизанс империясы илә иттифаг бағламаға чәһд көстәрирләр. Доноса дежилриди: «Партавада Албанијанын католикосу олан шәхс ромалыларын императору илә разылыға кәлиб ки, өз дуаларында ону да јад етсин вә һамыны тәһрик едир ки, онун дининә кәлсинләр... Өз али һакимијјәтинизлә һөкм верин Аллаһын үзүнә ағ олмаг истәјәнләри лајигинчә чәзаландырсын»¹ Әслиндә Албан килсәси кеч дә олса Григорјан килсәсинин табечилијиндән јахасыны гуртармаг наминә, VII әсрин әввәлләриндә күрчү килсәси етдији кими, Бизанс мәсһәбли провославлығы гәбул етмәк истәди. Лакин артыг кеч иди: ишин маһијјәтинә вармајан хәлиф христиан албанларын, о чүмләдән удиләрин ермәни католикосуна табе олмасы барәдә сәрәнчам верди.² Буна бахмајараг Әбдүл Мәлик вә онун хәләфләри Албан килсәсинин өзүнү ләғв етдирмәди.

О вахтдан — VIII әсрдән христиан албанларын дил вә дининин ермәниләшдирилмәси просеси башлајыр. Елә һәммин дөврдә дә Григорјан руһаниләри, албанларын бүтүн әдәби абидәләрини, албан мәдәнијјәти барәдә азча да олса хатырладан һәр шеји әрәб һакимләринин әли илә мәһв етдирдиләр.³ Абидәләри мәһв етмәздән әввәл ермәни клирикләри бунлардан ән јахшыларыны грабара тәрчүмә едир, өз килсәсинин вә өз тарихинин хејринә мәгсәдјәнлү редактә едирдиләр. «Агуен ганунларынын», «Бөјүк Кирдман кнјазы Чаванширин өлүмүнә фәрјад», Мхитар Гошун «Гануннамә»синин дә талеји белә олмушдур. Удили Моисејин «Албан тарихи», Гандзаклы Киракосун «Тарихи» даһа чох зәрәр чәкмишди. Бу әсәрләр әслиндә ермәни халгы барәдә һекајәтләрә чеврилмишдир.⁴ Албан әлифбасы көкүндән ләғв едилди. С.Т.Јеремјан јазыр: «Әлифба илә бирликдә албан дилиндә олан мәтнләр дә итди; әкәр бир нечә һәлә шифрәсә ачылмамыш албан китабәләрини вә XV әср

1. История албан. III китаб, V фәсил; Н.Я.Марр. Из поездки на Афон - «Журнал министерства народного просвещения», 1899, часть 332, № 3, отдел 2, сәһ. 20.

2. История албан, III китаб, VI фәсил.

3. Бах: З.М.Бунјадов. Көст. әсәри, сәһ. 97.

4. Бах: Ф.Мамедова. История албан, I фәсил; нәдәнсә К. Гандзаклынын әсәри «История Армении» (бах: 1976-чы ил Москва нәшринә) адландырылмышдыр.

ермәни јазыларындакы ики гыса мәтнләри нәзәрә алмасаг бизим дөврүмүзә бир дәнә дә албан әдәбијјаты абидәси кәлиб чатмамышдыр»¹ Буна бахмајараг һәтта бизим дөврүмүзә кәлиб чатмыш грабар дилиндеки мәтнләрдә белә, мәсәлән, утили Моисејин «Албан тарихи»ндә уди сөзләри сахланмышдыр.² Албан китабәләри вә әдәбијјатынын мөвчудлуғуну Јереванда Матенадаранда 7117 №-ли әлјазмада тапылмыш албан әлифбасы вә јазы нүмунәләри дә сүбут едир.³ Бундан әлавә, христиан албанлар X әсрдә дә дилләрини сахламышдылар: әрәб чоғрафијачылары гејд едирдиләр ки, о јүзилликдә Аранда һәлә (мүтәхәссисләрин албан дили кими баша дүшдүкләри) аран дилиндә данышырдылар.⁴ Гејд едәк ки, албан әсәрләри лап XII-XIII әсрләрә кими мејдана кәлирди: «Албан салнамәси» вә Мхитар Гошун «Гануннамәси»ндә, Гандзаклы Кирокасун «Тарихи», Гандзаклы Давидин «Ганунлар»ы (сонунчу ики мүәллифин әсли Кәнчәдәндир) мәһз һәммин дөврдә јаранмышдыр. XI әсрдә Азәрбајчан вә диқәр Загафгазија торпаглары Сәлчуг дөвләтинә дахил едилди. Өлкә илк дәфә олараг түрк дилли дөвләтин тәркибинә дахил олду ки, бунун да өлкәнин јерли әһалисинин етнолингвистик тарихинә дәрин тәсири олду. Өзүнүн ән мүһүм нәтичәсинә көрә бу амил Азәрбајчан тарихиндә автохтонлар тәрәфиндән исламын гәбул едилмәсиндә һеч дә аз әһәмијјәт кәсб етмәмишдир. Демәк олар ки, әкәр исламлашма өлкәни мүсәлман аләми илә мөһкәм бағлајырдыса, III әсрдән башлајараг дил түркләшмәси исә ону — түрк аләминә говушдурурду. Бу, XI-XII әсрләрдә түрк дилләри аиләсиндән олан Азәрбајчан дилинин кениш јайылмасына көмәк едирди.⁵ Бурада буну гејд етмәк кифајәтдир ки, XI әср үчүн Азәрбајчанда түрк дили үмүмхалг дили иди. XI-XII әсрләр оғузларын вә гыпчагларын күлтәви ахыны вә онларын өлкәдә сијаси һекемонлуғу үмүмхалг дили формалашмасынын баша чатмасындан даһа чох Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан јазылы әдәби дили-

1. С.Т.Еремян. Идология и культура Кавказской Албании. III-VII вв. В кн: «Очерки истории СССР. III-IX вв.» М., 1958, сәһ. 329.

2. Бах: В.Л.Гукасян. Удинские слова..., 53-61.

3. Бах: А.Ш.Мнацаканян. О литературе Кавказской Албании. Ереван, 1969 сәһ. 7-8.

4. Бах: З.М.Бунјадов. Көст. әсәри, сәһ. 94.

5. Бах: М.А.Дадашадзе. Көст. әсәри, сәһ. 7.

нин тәшәккүлүнә даһа әлверишли шәраит јаратмышдыр.¹ Һәмин просес нәсә бир мүстәсна һал кәсб етмирди вә јалһыз албанлара дејил, һәмчинин Загафгазијанын дикәр халғларына да аид иди. «Буна көрә дә, тәсадүфи дејилдир ки, XI-XIII әсрләрә аид бир чох түрк сөзләри һәм структур, һәм дә семантик баһымдан уди, ермәни, күрчү вә Загафгазијанын дикәр дилләриндә, демәк олар ки, ејнидир, јәни билаваситә түрк дилинин тәсири алтында формалашмышдыр».²

Лакин Азәрбајчан әһалисинин бөјүк әксәријәтинин исламлашмасы вә дилчә түркләшмәси мүәјјән мәнада албанларын, о чүмләдән христиан кими галмагда давам едән удиләрин, дикәр автохтон күтләрәрдән лингвистик — дини баһымдан тәдричинә кәтириб чыхарырды.

Лакин сәлчуглар дини баһымдан дөзүмлү олублар, онлары јерли христианларын тәлеји, јахуд Албан килсәсилә ермәни килсәси арасында кедән мүбаризә марагландырмырды. Елә буна көрә дә һәлә чох јүзилликләр ермәни килсәсинин тәјјигинә баһмајараг, Албан килсәси галмагда давам едирди. Лакин бунунла белә, VIII әсрдә дилинә вә етигадына, мәдәнијәтинә вә етник мәнлик шүуруна көрә христиан удиләрин галығларынын ермәниләшмәси вә ассимилјасија просесинин әсасы гојулду. Чохиллик гаршыдурма мин кечәндән сонра — XIX әсрдә баша чатды. Бу сәһәдәки кулминасија сон һәдд — 1836-чы илдә ваге олду. Һәмин илдә ермәни килсәсинин тәкиди илә рус православ килсәсинин мүгәддәс синоду вә рус һөкүмәти Албан килсәсини ләғв етдирди.³ Онун рәгиби бу гәләбәни тәнтәнә илә гаршылады вә христиан удиләрин бир һиссәси там вә гәти ермәниләшмәјә, ассимилјасија вә етниксизләшдирилмәјә мәруз галды. Дағлыг Гарабағда да белә олду, онлар өз дилләрини вә мәдәнијәтини, тарихини вә етник мәнлик шүуруну тамамилә итирәрәк диндар ермәниләрә чеврилдиләр.

Һәлә бу просесин баша чатмасынадәк Варташендәки (индики Оғуз) христиан удиләрин бир һиссәси өз бәнзәр-

1. Бах: В.Л.Гукасан. Көст. авторефераты, сәһ. 11.

2. Бах: Јенә орада.

3. Бах: Ф.Мамедова. Политическая история..., сәһ. 238-239; һабелә МДТА-һын 1907-чи ил арајышы. фонд 821, оп. 139 (173).. е. х. 96; оп. 1 д. 97; оп. 10, д. 89.

сизлијини сахламаг мәгсәдилә күрчү мәсһәбли православлығы дахил олдулар. Ола билсин ки, бу XVIII әсрдә баш ве-риб. Бу јолла онлар ермәниләшмәкдән јаха гуртармышлар. Бүтөвлүклә Гәбәлә, Оғуз зонасындағы христиан удиләр Дағлыг Гарабағдан фәргли олараг (мәчбуријәт гаршысында олса да григорјанлығы, ермәни ад вә сојларыны гәбул етмишдиләр) доғма дили вә мәдәнијәтини, тарихи вә етнопсихолокијаларыны бу күнә кими сахлаја билибләр. Буна баһмајараг мүсәлман гоншулары вә Загафгазијанын дикәр христианлары, һәтта православ удиләр үчүн белә удиләр «ермәни» һесаб олунурлар.¹

Григорјан удиләрин интенсив ермәниләшдирилмәсини сүбүт едән һәм дә будур ки, XIX әсрин сону үчүн Нич, Варташен, Чоурлу, Мирзәбәјли кәндләриндән башга, удиләрин узаг кечмишдән јашадығлары Гәбәлә-Шәки-Кахетија зонасынын дикәр јерләриндә уди дили һеч јердә сахлаһмамышдыр. Азәрбајчан республикасынын Товуз рајонунун Кирзан кәнди мүстәсналығы тәшкил едир ки, бурада да уди дили XX әсрин 30-чу илләринә кими галмышдыр.² Һәлә кечмиш јүзилликдә Кирзан барәдә мәлуматда дејилир ки, бурада Күрүн сәһилиндә салнамәјә көрә орта әсрләрдә олдуғча чохлу сәјда, чәмиси 900 түстүдән (аиләдән) чох, јахуд 4500 адам — утиләр јашамышдыр. Онларын нәсилләри ермәниләшсә дә, григорјанлығы етигад етсәләр вә ермәничә данышсалар да, онларын бир һиссәси өз доғма дилини вә тајфа, нәсли мәншәјини унутмајыблар. Нәтичәдә Кирзанда удиләрин сәјы азалмаға башламышдыр: әкәр 1875-чи илин гәмәрәл тәсвиринә көрә бурада 29 түстү вә 198 адам вар идисә, 1888-чи илдә һәјәтләрин сәјы 26-ја, әһалисинин сәјы 132 нәфәрә енмишдир.³ Һазырда Азәрбајчанда удиләр әсасән Нич кәндиндә вә Оғуз шәһәриндә гору-нуб сахлаһмагдадырлар.

VIII әсрә гәдәр удиләрин тарихи Албан чарлығынын тәркибиндә өлкәнин тарихинин мүәјјән дөврүнү тәшкил етмишдир. Тарихләринин сонрақы дөврү бүтүн Азәрбајчан

1. Бах: В.Л.Гукасан. Көст. авторефераты, сәһ. 47.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 48.

3. Бах: А.Д.Ерицов. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда, Елизаветпольской губернии. «Материалы», т. II, вып. 2, Тифлис, 1886, сәһ. 44.

әһалисинин талеји илә говушмушдур. Буна көрә дә өз бәнзәрсизлијини сахламыш христиан удиләрин нијә Нич вә Оғузда гејдә алындығыны бу күн мүәјјәнләшдирмәк о гәдәр дә мүшкүл дејил. Јеканә мө тәбәр сүбут онларын дилидир. Ики — Нич вә Варташен диалектләриндән әлавә, биринчидә үстәлик үч жарымгруппа бөлүнән жарымшивәләр дә мөвчуддур. Уди дилинин тәдгигатчысы В.Л.Гукасјан јазыр: «Көрүнүр бу жарымшивәләр тарихән уди дилинин ажры-ажры шивәләри олмушдур (ола билсин ки, нә вахтса диалектләри олуб). Удиләрин мүхтәлиф јерләрдән Ничә көчүб кәлмәсиндән сонра (Гарабағдан, Товуздан вә гоншу кәндләрдән), бу шивәләр тәдричән Нич диалектинә говушмушлар».¹ Бу көчмәнин сәбәби удиләрин өз әчаддарынын динини вә өзләрини сахламаг, башга дилли мүсәлман әһатәсиндә әримәмәк вә буна көрә дә сых (компакт) јашамаг арзусу олмушдур. Бунунла јанашы гоншу Нич вә Варташен удиләри бир-бириләриндән о гәдәр ажры дүшмүшләр ки, биринчи, буну һәтта лап гочалар да хатырлаја билмир. Икинчиси, бу кәндләрдәки удиләр арасында никаһ бағланаркән једди архадөнәнлик гоһумлуғу мәсәләси һесаба алынмыр; үчүнчүсү, артыг XIX әсрдә уди дилинин Нич вә Варташен диалектиләрини фәргләндримәјә башлајырлар.²

Бунунла белә гејд едилмәлидир ки, Варташен удиләринин бир һиссәси православлығы јалныз етно-дини сәбәбләрдән, јә ни ермәниләшмәдән јаха гуртармаг мәгсәдијлә дејил, һәмчинин һәрби-сијаси шәраитин тәзјиги үзүндән гәбул етмәли олублар. Бу елә бир дөвр иди ки, Ути вилајәтинин бир һиссәси олмуш Шәки-Гәбәлә зонасы (Хунаракерт, Товуз, Шәмкирә гәдәр кәлиб чыхан) XVIII әсрәдәк күрчүләрин һүчумларына мәрүз галмышдыр. Онлар күрчү чарлығынын тәркибинә дахил олмушлар. Садаланан амилләр «удиләрин күрчү дилинә кечмәсини сүрәтләндримәјә билмәзди».³ Һәлә кечән јүзилликдә белә удиләрә диггәтини чәлб едәнләр гејд едирдиләр: онларын арасында православлығы XVIII әсрдән, күрчү чары II Ираклинин (1720-1798) вахтындан јайылмаға башламышдыр. Өзү дә православ

1. В.Л.Гукасјан. Кәст. лүғәти, сәһ. 251.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 16, 251; һабелә мүәллифләрин 1992-чи ил чөл материаллары.

3. В.Л.Гукасјан. Кәст. авторефераты, сәһ. 48.

удиләр јалныз Нуха гәзасынын Варташен кәндиңдә гејдә алынмыш вә «гәзада күрчү ады илә танынмышдыр. Онлар уди дилинә данышырлар».¹ 1920-чи илләрдә вәтәндаш мүһарибәсинин әзијјәтләри вә ермәни килсәсинин давам етмәкдә олан кәләкләри үзүндән православ удиләрин бир һиссәси Варташендән Күрчүстанә көчмүшдүр. Көчүрүлмәни јерли уди Зиңоби тәшкил етмишди. Јени јашајыш јери онун ады илә Зиңобияни, даһа сонралар исә Азәрбајчанла һәмсәрһәд олан Кварели рајонундакы бу уди мәскәни Октомбери адландырылды. Әсримизин 70-чи илләриндә бурада мәишәтинин өзүнәмәхсуслуғуну, доғма дилини, ән әнәви тәсәррүфат һәјатыны горујуб сахлајан 800 уди јашајырды.

Бунунла јанашы онлар Азәрбајчан дилини дә унутмамышдылар. Варташенә вә Зиңобиянијә газанч ардынча кәлән ләзкиләрлә вә диқәр дағыстанлыларла азәрбајчанча данышырдылар.² Өзү дә удиләр сәјча аз олмаларына бахмајараг, өзләринин етник мәнлик шүүруну сахлајырдылар. Паспортда да өзләрини уди кими гејд етдиридиләр. Етник мәнлик шүүрунун сахланмасында Октомбери дәки удиләрин Азәрбајчандакы уди кәндләринин сакинләри илә даими әлағәси дә аз көмәк етмир.³ Өз евләриндә, кәнддә-кәсәкдә уди дилинә данышырлар. Күрчү дилини биләнләр мәктәбдә бу диллә тәһсил алырлар. Бүтүнлүклә исә онлар күрчүләшмәјә мәрүз галмыш, о чүмләдән ад вә фамилијаларыны да күрчүләшдирмишләр. Бунун нәтичәсидир ки, 1989-чу ил әһалинин сијаһыја алынмасы заманы Күрчүстанда чәми 93 уди гејдә алынмышдыр.⁴

Буна бахмајараг, күрчүшүнаслар әлдә олан һеч бир мө тәбәр јазылы тарихи абидәләриндә, јахуд тәдгигатларында удиләри өз етносларына аид етмирләр. Ермәнистан әразисиндә исә удиләри һеч вахт танымамыш вә танымајырлар да. Лакин күрчүшүнаслардан фәргли олараг ермәнишүнаслар харичи атрибутлара: албанларын тарихинә вә әразисинә олан иддиалара әсасланараг онлары өзлә-

1. А.Н.Арасханианс. Экономический быт государственных крестьян Нухинского уезда, Елизаветпольской губернии. «Материалы», т. VI, ч. 1, Тифлис, 1887, сәһ. 21.

2. Бах: Н.Г.Волкова. Удины Грузии. — «Полевые исследования института этнографии. 1975». М., 1977, сәһ. 111.

3. Бах: Н.Г.Волкова. Кәст. әсәри, сәһ. 115.

4. Бах: «Союз» гәзети, 1990, № 32.

ринә гоһум чыхырлар. Ејни заманда да утиләрин тарихи вилајетиндә удиләрин зорла григорјанлыға, јахуд православлыға, ермәни вә күрчү дилләринә кечмәсини һәм ермәнишүнаслар, һәм дә үмумијјәтлә гафгазшүнаслар гејд едирләр.¹ Ермәни, јахуд күрчү ад-сојларына, һазырки динләринә бахмајараг мүасир удиләр өз тарихи кечмишләрини унутмајыблар, доғма дилләрини билир, мадди вә мәнәви мәдәнијјәтләрини, етник мәнлик шүүрларыны сахлајыблар. Беләликлә, сөһбәт анчаг заһири ермәниләшмәдән, јахуд күрчүләшмәдән кедә биләр.

Тарихи шәраитин тәсири алтында тајфа вә халгларын мүхтәлиф хүсусијјәтләринин — бир дилдән башгасына, бир диндән дикәринә кечмәси, башга етник мәнлик шүүруну көтүрмәси мәлумдур. Сонралар алманлашмыш славјан прусс тајфасыны, доғма дилләрини кечмиш ССРИ эразисиндә итирмиш корејалылары көстәрмәк олар. Елә халглар вардыр ки, бир һиссәси христианлыға, дикәр һиссәси ислама етигад едир: мәсәлән, Адриатикадакы албанлар, осетинләр, абхазлар, хорватлар, гагаузлар, дунганлар — Чин мүсәлманлары бу гәбилдәндир. Бу бахымдан христиан удиләр дә истисна тәшкил етмишләр. Онларын әксәријјәти јердә галан албанлар кими, һәлә VIII әсрдә исламы гәбул етмиш вә өз етник-мәдәни, дини-дил хүсусијјәтләрини, етник мәнлик шүүрларыны итирмишләр. Азәрбајчанын дикәр автохтон тајфалары илә говушараг, онлар јени етник үмумилији — азәрбајчанлылары тәшкил етмишләр. Беләликлә, онлар өзләри үчүн јени дил Азәрбајчан дилини, үмумазәрбајчанлы етнопсихолокијасыны, мадди вә мәнәви мәдәнијјәти көтүрмүш, бунларын јарадылмасында дикәр автохтонларла јанашы иштирак етмишләр. В.Л.Гукасынын гејд етдији кими, «удиләрин Азәрбајчан дилинә кечмәси бир сыра объектив тарихи вә социал-игтисади шәраитлә шәртләнмишдир. Шәраит бундан ибарәтдир ки, удиләр тарихән вә сонрадан да азәри түркләринин ән јахын гоншулары олмушлар. Башланғычы һәлә орта әсрләрдә гојулмуш кортәбии просес мин илдән чох

1. Мәсәлән бах: Р.А.Ачарян. История армянского языка. Ереван, 1940, т. I, сәһ. 128-129, 206-216; С.Т.Еремян. Экономика и социальный строй Албании III-VII вв. В. кн.: Очерки истории СССР, сәһ. 304-305; К.В.Тревер. Көст. әсәри, сәһ 45-47.

мүддәт әрзиндә давам етмишдир».¹ Индики һалда сөһбәт христиан удиләрин икидиллијиндән кедир, лакин Азәрбајчан дилини көтүрмә механизминин өзү исламы гәбул едәнләрә дә шамил олуна биләр.

Белә ки, албанлар, онларын ичиндә удиләр дә олмагла, түркдилли Азәрбајчан халгынын тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир. Григорјан килсәсинин һимајәсинә дүшмүш удиләр, биринчи һалда онлара јабанчы олан динин вә дилин тәсири алтында ермәни етносунда елә әримишләр ки, Дағлыг Гарабағда өзләрини ермәни кими һисс етмәјә башламышлар; башга һалда, ејнилә һәмин тәзјигә бахмајараг өз фәрдиликләрини вә дилләрини сахламышлар. Буна бахмајараг, буну удиләрә тәлгин етмәјә чәһд көстәрмишләр ки, онлар уди дилли ермәниләрдир.² Күрчү православлыгыны, адларыны вә сојларыны, килсә динләрини гәбул едән удиләр өзүнәмәхсуслуғуну, етнопсихолокијасыны, доғма дилини вә мәдәнијјәтини сахламышдыр.

Буну да гејд етмәјә дәјәр ки, кечмишдә мүхтәлиф динләрә мәнсуб олан халглар чох заман өзләрини вә өз гоншуларыны, илк нөвбәдә етнолингвистик әламәтә көрә дејил, дини әламәтә көрә гәбул едирдиләр. Һалбуки бәзән һәр ики әламәти әлагәләндиридиләр. Буна көрә дә јабанчы килсә һимајәсинә дүшмүш григорјан удиләрә «ермәни», православ удиләрә исә «күрчү» етнонимини јапышдырырдылар. «Ермәниләшдирилмәјә» конкрет нүмунә кими Варташен әтрафындакы Јелисејә (Јегиш) һәср олунмуш Гергетс (удичә: «Мүгәддәс јер») албан монастырынын тарихини көстәрмәк олар. Бурада пејда олмуш ермәни клирикләри игамәткаһы әлләринә кечирдиләр. Јерли кешишләри әвәз етдиләр. Монастырын адыны дәјишиб Јегише Аракел гојдулар, албан јазыларыны силиб јеринә ермәни јазысы олан дашлар гојдулар, албан хачыны өз хачлары илә әвәз едәрәк, сонра да дини мәбәди ермәни монастыры елан етдиләр. Просес XX әсрин әввәлиндә баша чатды.³ Бунунла белә јени пејда олмуш културтречерләр, үздәнираг «маарифчиләр» албанлар арасында христианлығын илк тәб-

1. В.Л.Гукасыян. Көст. авторефераты, сәһ. 49.

2. Мүәллифләрин 1992-чи ил чөл материаллары.

3. Мүәллифләрин 1992-чи ил чөл материаллары.

лифатчысы, апостол Фаддејин шакирди вә Јерусәлим мүгәд-дәси Јелисејин адына тохунмадылар. Утили Моисејин вер-дији мәлумата көрә, Јелисеј Гафгаз Албанијасында Ути вилајәтиндәки Гис кәндиндә илк килсәни тикдирмишдир, өзү дә Ермәнистандакы килсәдән әввәл тикилмишдир.¹ Беләликлә, албан христианлығы вә мәдәнијәти тарихиндә онун ролу олдуғча мүнүмдүр. Тәсадүфи дејилдир ки, Албан чарлығында она бир нечә мәбәд вә монастр һәср едилмиш-дир ки, бу барәдә утили Моисеј кифајәт гәдәр данышыр.

Оғузун өзүндә јерли удиләр арасында Хош-Тесун (удичә «хач сујуна чәкилән јер») кими мәшһур олан «Намаз» албан килсәси горуноб сахланмышдыр. XIX әсрдә онун рәсми албан хачы да ермәни хачы илә әвәз едилди.²

Григорјан удиләрин нечә «ермәни» олмасыны мүасир мүәллифин дедикләринә әсасән дә фикир јүрүтмәк олар: «Нуха гәзасынын григорјан ермәни әһалиси тајфа мәншәји-нә, дилинә вә тарихи тәлејинә көрә јекчинслији илә сечил-мир. Гәзада јерли ермәниләр өзүнәмәхсус дилдә данышан удиләрдир. Онлар Нич вә Варташен кәндләриндә јерләш-мишләр. Уди дилинә даһа һеч јердә раст кәлмәк олмур. Бәзи кәндләрдә ермәниләр Азәрбајчан дилини көтүрмүш, бу дилдә дә өз дилләри кими данышырлар. Бу гәбилли ермәниләр Султан-Нуха, Чоурлу, Мирзәбәјли, Варданлы, Малых, Јенкикәнд кәндләриндә јашајырлар. Уди дилинин нә ермәни, нә Азәрбајчан, нә ләзки дилләри илә зәррә гәдәр дә охшарлығы јохдур. Лакин бу дилдә бәзән ермәни вә Азәрбајчан мәншәли сөzlәрә дә раст кәлинир. Дини ибадәт-дә ермәни-килсә дилини ишләдирләр».³ Тәдгигат материал-ларымыз сүбут едир ки, һәм өз дилләрини вә мәдәнијәти-ни, һәм дә етнопсихолокијасыны горујуб сахламыш мүасир удиләрин сых јашадығлары Ничдә ермәни дили һәмишә килсә дили олмушдур.⁴

Ајдын олмағ үчүн әләвә едәк ки, удиләр бөјүк авропоид иргинин Балкан-Гафгаз групуна аиддирләр. Шимали Гафгаз дилләри аиләсиндән олан Нах-Дағыстан группунун ләзки

1. Бах: История албан. кн. I, гл. VI, VII, IX, XXVIII; кн. II, гл. 42, 43, кн. III, гл. VIII, XXIV.

2. Мүәллифләрин 1992-чи ил чөл материаллары.

3. А.Н.Арасханијанс. Кәст. әсәри, сәһ 19-20.

4. Мүәллифләрин 1992-чи ил чөл материаллары.

јарымгруппунун уди дилиндә данышырлар.¹ Һалбуки ермәни-ләр бөјүк авропоид иргинин ермәноид (Өн-Асија) групуна мәнсубдурлар вә Һинд-Авропа дилләри аиләсиндә ајрыча групу тәшкил едән ермәни дилиндә данышырлар.²

Бунунла јанашы, һәлә бир суал да мејдана чыхыр: нијә көрә ермәнишүнаслар «Ермәнистанын тарихи»ни, јә ни әразисинин дејил, «ермәни халгынын тарихини», јә ни етно-сун тарихини јазырлар? Онлардан фәргли олага, дејәк ки, күрчүшүнаслар «Күрчүстанын тарихи»ни, азәрбајчаншүнаслар Азәрбајчанын тарихини јазырлар, јә ни јалныз өз етнос-ларынын кечмиши илә дејил, онларын әзәлдән мәскунлаш-дығы торпағларын — етник әразисинин тарихи илә мәшғул олурлар. Бунунла әлагәдар, ермәниләрин Гафгазда, о чүм-ләдән Загафгазијада — Азәрбајчанда — Гарабағда пејда ол-масынын тарихи-сијаси аспекти марағлыдыр.

XX әсрин әввәлиндә Н.Адонс јазырды ки, ерамыздан әввәл VIII әсрдә Фракијада балканларда киммерләр пејда олурлар. Онлар бурада ермәниләрин ечдадлары илә әлагәјә кирир, онлары өzlәри илә Шәргә-Кичик Асијаја апарырлар.³ Ермәнишүнасларын даһа сон — XX әсрин сону версијасына көрә, «дәниз халғларынын» мәлум көчүрүлмәси дөврүндә (е.ә. XIII-XII әсрләр) ермәниләр онлара гоһум олан фракија-фригија тајфалары илә Балкандан Кичик Асијаја кечмиш-ләр. Сонра онлар ермәни јәјласына тәрәф ирәлиләмишләр.⁴ Бунунла белә, һәр ики һалда инкар олунмајан будур ки, ермәниләр кечмишдә Авропа гитәсиндә јашамыш, орадан да Асијаја кечмишләр ки, бурада Фәратын јухары ахарын-да, јә ни Загафгазијанын һудудларындан кәнарда Хәјаса тајфа иттифагы јерләширди. Дилинә көрә о, ја хуррид, ја да хетт вә лувиләрин дилинә гоһум дилдир, лакин һәр бир һал-да Гафгаз дили дејилдир. Е.ә. XII әсрдә хурритләрин, хетт-ләрин вә лувиләләрин әразисинә һинд Авропа ермәни дилли тајфалар кечмишләр ки, бунлар Ассирија китабә-ләриндә мушку вә уруму, јунан китабәләриндә арим, сон-

1. Народы мира.

2. Народы мира.

3. Бах: Н.Адонс. Армения. Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона (сонра НЭС), т.3.

4. История армянского народа. С древнейших времен до наших дней. Ереван, 1980, сәһ. 27

ралар исә арменләр адландырылмышлар.¹ Ермәни халгы е.ә. икинчи миниллијин сонунда вә биринчи миниллијин әввә-линдә Ермәнистан јайласында бурада гәдимдән јашајан тајфа вә иттифаглара, һәмчинин е.ә. икинчи миниллијин сонунда бурада мәсқунлашмыш бә'зи дикәр тајфаларла тәдричән говушмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.² Мидијалылар вә иранлылар бу јени әмәлә кәлмиш халгы өз гоншулары - Хажаса иттифагы илә гарышмыш ермәниләрнин ады илә армәнләр, өлкәнин адыны исә Әрминијә адландырымышлар. Јени халгы јунанлылар вә ромалылар белә адландырымышлар, бу ад да онларын васитәсилә јайылмышдыр. Хажаса тајфа иттифагындан дикәр шәјләрлә јанашы, ермәни халгы өзүнүн һај³ адыны да әхз етмиш, өлкә исә һајк, јахуд һајастан⁴ кими мә'лум олмушдур. Геродотун вахтында е.ә. V әсрдә һәлә ајдын баша дүшүрдүләр ки, ермәниләр өз өлкәсинә Гәрбдән кәлмишдиләр.⁵ Бир гәдим јунан мүәллифинин јазысында дејилир: ермәниләр Фракија тајфасы олуб Кичик Асијаја көчмүшләр; Ермәнистан Дәчлә вә Фәрат чајынын өз башланғычыны көтүрдүјү дағ өлкәсидир.⁶ Бурадан онлар Араз вадисинә енмиш, сонралар исә Күр вадисиндә пејда олмушлар вә «аборикенләр бу заман вә сонралар, Арташесләрин (Арташесәан) сүлаләсинин чарлыг етдији күнләрдә тәдричән ермәниләрлә ассимилјасија олмушлур. Лакин бә'зи јерләрдә, әсасән, дағлыг вилајәтләрдә, онларын галыглары узун әсрләр боју галмагла давам етмишдир». Буна бахмајараг М.Абегјан һесаб едир ки, «Ермәни халгынын Кичик Асијада вә Кичик Ермәнистанда, јә'ни Загафгазијанын һүдудларындан кәнарда јашадыгы

1. *Бах*: История армянского народа. Ереван, 1980, сәһ. 17-18; һабелә бах: С.Т.Еремян. Атлас к книге «История армянского народа» часть I (изд. 1951 г.), Ереван, 1952, карта «Армянское нагорье».

2. *Бах*: История армянского народа. Ереван, 1980, сәһ. 27; Мүгајисә үчүн: в «Истории армянского народа», Ереван, 1951, сәһ. 25, 282. көстәрилер ки, ермәни халгы ерамыздан әввәл VII-V әсрләрдә тәшәккүл тапмышдыр, јә'ни 500 ил сонра. Бунунла әлағадар олараг ермәнишүнасларын јазыларындакы бу ганунаујунлуг да мараглыдыр: онлар нә гәдәр тез чыхмышларса, бу халгын тарихи реаллыгларына да бир о гәдәр јахындырлар.

3. *Бах*: История армянского народа. Ереван, 1980, сәһ. 27.

4. *Бах*: История армянского народа. Ереван, 1951, сәһ. 25.

5. *Бах*: М.Абегян. История древнеармянской литературы, Ереван, 1975, сәһ. 12.

6. Геродот. I, 190, 194; III 93; V 49, 52; VII. 73.

чохәсрлик һәјаты боју һансы тајфадан, һансы үнсүрләри әхз етмәси, һансы тә'сирә вә нә дәрәчәдә мә'руз галмасы һәлә ајдынлашдырылмамышдыр» вә о, әлава едир: «Ермәни дили јалныз гисмән һинд-Авропа мәншәлидир, сөзләр вә әдатлар, һәмчинин һәләлик изаһ едилмәмиш грамматик формалар, көрүнүр һинд-Авропа дилләриндә данышмамыш ермәни тајфасынын Гәрбдә үнсијәттә олдуғу тајфалардан көтүрүлмүшдүр».¹ Буна көрә дә, ермәни дили һибрид дилдир, чүнки она, хүсусилә, гәдим тајфаларын дилләри тә'сир көстәрмишдир.

Ермәни этносунун тәшәккүлүндә һуррит-урарту вә хетт-ливија тајфаларынын пајы мүһүмдүр. Бунунла белә, ермәниләрин мәишәтинә, әдәтләринә, ән'әнәләринә харичи тә'сирдән данышаркән М.Абегјан гејд едир ки, Урарту тә'сириндән даһа чох Иран мәдәнијәтинин тә'сири олмушдур: бу ермәни дилиндә даһа чох һисс олунур. Бу дилдә артыг гәт'и олараг ермәниләшдирилмиш, даһа чох парфија дөврүндән (е.ә. III-ерамызын III әсри) вә пәһләви дили илә олдуғча охшар олан (ерамызын III - IV әсрләри) дилдән көтүрүлмүш чохлу Иран сөзләри вар ки, бу да бир вахт ермәни дилини һинд-Авропа дилинин Иран голуна аид етмәјә әсас вермишдир. Чохлу сајда хүсуси исимләр бир јана галсын, тәгрибән сәккиз јүз көкүн Иран дилиндән көтүрүлдүјү мүәјјәнләшдирилмишдир. Бунлар һәјат вә мәдәнијәтин мүхтәлиф тәрәфләринә — һәрб сәнәтинә, мәишәтинә, синифләрә вә сосиал һәјата, сәнәткарлыға, тичарәтә, динә, битки аләминә вә с. аиддир.² Мидијалыларын вә фарсларын ермәниләрә, онларын әдәтинә тә'сириндән Страбон да данышыр (е.ә. I әср).³ Бурада Иран көклү исимләри көстәрмәк кифајәтдир: Аршак вә Санатрук, Бакур вә Трда, Тигран вә Вардан, Артавасд вә Нерсес, Арташес вә Ануги; Иран топонимли шәкилчиләр, мәсәлән, шен, керд, кан, ван, мәс. — Тигранакерт, Севан, Ичеван, Дастакерт, Мензашен, Кировакан. Ермәниләрә јунан вә сурија тә'сириндән данышаркән К.Н.Јүзбашјан көстәрир ки, «Ермәни мәдәнијә

1. *Бах*: М.Абегян. Көст. әсәри, сәһ. 13.

2. *Бах*: М.Абегян. Көст. әсәри, сәһ. 13-14, һабелә бах: Я.А.Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (v в. до н. е.), Ереван, 1954, сәһ. 85.

3. К.Н.Јүзбашјан. Көст. әсәри, сәһ. 5, 36.

јәтинин формалашмасында Бизансын ролу сон дәрәчә бөјүкдүр... Әкәр әдәбијјат сәһәсиндә јунан вә Сурија тәсиринин бәрәбәрлијини тәкид етмәсәк дә мүгајисә олуна биләчәјини шәксиз көстәрә биләрик: јунан вә Сурија дилләриндә мұхтәлиф нөв вә жанрлы әсәрләр тәрчүмә олунурду. «Јунан дили ермәни әдәби дилинин лексикасына вә синтаксисинә бөјүк тәсир көстәрмишдир. Ермәни инчәәтинә — монументал вә китаб сәнәтинә, меґарлығына Бизансын, хүсусилә бизанс Суријасынын хејли тәсири олмушдур... Бир чох јүзилликләр әрзиндә ермәниләрин тәлеји ики аләмлә — Иран вә јунан-Рома, сонралар исә Бизанс аләми илә сахладығы мұнасибәтләрлә мүәјјәнләшмишдир». «Ермәниләр суријалылардан чох шеј өјрәнмишләр. Сурија дили, фарс дили гәдәр дә олмаса һәр һалда ермәни дилинә тәсир көстәрмишдир. Ермәни дилинә һәлә лап гәдим дөврләрдән ермәниләшмиш хејли Сурија сөзләри дахил олмушдур».¹

Бурада гәдим дүнјанын ән ири дөвләтләриндән бири — Ассиријанын (е.ә. II мин. - VII мин.) јарадычы олан гәдим ассиријаларын бирбаша нәслиндән олан христиан суријалыларын тәсири нәзәрдә тутулур. Суријалылар кениш диаспорада јашајырлар; Јахын шәргдә, һәмчинин Гафгазда ассиријалылар јени ассиријалылар, ајсориләр ады илә компакт-сых јашадығлары гејдә алынмышдыр. Артыг еллинизм дөврүндә (е.ә. IV-I әсрләр) онларын Гафгаз халғлары илә чохшаһәли әлагәләри олмушдур. Мәсәлән, суријалылар бу дијарда илк миссионерләр олмушлар, албанлар, күрчүләр вә ермәниләр христианлығы, инчили вә китабәләри IV әсрдә Сурија дилинә онларын әлиндән гәбул етмишләр.² Тәсадүфи дејил ки, В.Рајт һесаб едир ки, «ермәни әдәбијјаты өзүнүн еркән чағларында Сурија әдәбијјатына чох борчлудур. О, тәкчә Евсевинин килсә тарихинин тәрчүмәсинә көрә дејил, һәмчинин Адајын

1. Бах: М.Абегјан. Көст. әсәри, сәһ. 14.

2. В.Рајт. Краткий очерк истории сирийской литературы, СПб. 1902, сәһ. 6, 21, 44; Н.В.Пигулевская. Көст. әсәри, сәһ. 5-6, 81-82, 165-166; јенә онун «Сирийская культура средних веков и ее историческое значение». — журн. «Советская наука», 1941, № 2, сәһ.35, 37; Д.Бакрадзе. Кавказ в древних памятниках христианства. Тифлис, 1875, сәһ. 165-166; В.С.Налбадян. Егише. Ереван, 1972, сәһ. 38.

тәлими вә Афраатын нәсиһәтнамәси кими әсәрләрә көрә даһа чох борчлудур... (Бир чох итмиш Сурија сәнәт әсәрләри јалһыз ермәни тәрчүмәләриндә галмышдыр).¹ Н.В. Пигулевскаја суријалылары «ермәниләрин мүәллими» адландырыр.² Н.Адонс гејд едир ки, ермәниләрин христиан әдәбијјатына аид илкин сәнәдләри «даһа чох Сурија-Иран килсә аләминә мејл көстәрмишдир».³ Г.Г.Мелконјан илк орта әсрләрдә ермәниләрин суријалыларла чохшаһәли әлагәләринә: дини вә сијаси, мэдәни вә тичарәт әлагәләринә хүсуси диғгәт верир. О, ермәни лексикасына дахил олмуш Сурија сөзләри вә терминләринин сијаһысыны тәртиб етмишдир. Әләвә етмәк олар ки, Р.А.Ачарјанын «Ермәни дилинин изаһлы лүғәти»ндә бу күнәдәк ермәниләрин ишләтдији 200 көклү Сурија сөзү гејдә алынмышдыр. Г.Г.Мелконјанын фикринчә, Ермәнистанын Сурија мэдәни аләми илә әлагәләрини сүбут едән амилләрдән бири ермәни јазы дилинин јаранмасында ермәни-Сурија әлагәсидир.⁴

«Ермәни аллаһларынын адларынын чоху Иран мәншәлидир. Арамаза, Ваагн, Михр, Тир. Фарслардан ермәниләрә чохлу етигадлар да кечмишдир. Халғымызын мөвһуми тәсәввүрләриндә бу тәсир бу күн дә давам етмәкдәдир».⁵ Григорјанларда али аллаһын ады, ола билсин ки, авеста лексиконундан көтүрүлмүшдүр ки, буну да зәрдүштлүјүн вәтәни олан гоншу Азәрбајчанын тәсири сүбут едә биләр: ермәничә Астватс, Авестадакы Астват-Ерети илә чох ујғун сәсләнир.⁶ Бүтүн бунлар гәдим јунан мүәллифинә (е.ә. I әсрдә) буну гејд етмәжә әсас вермишдир. «Бу өлкәләр охшар олдугундан мидијалыларын адәтләринин чоху ермәниләринки кимидир. Мидијалылар исә дејиләнә көрә, ермәни адәтләрини вә ондан да әввәл фарсларын

1. Бах: В.Рајт. Көст. әсәри, сәһ. 6, 24-25, 44.

2. Бах: Н.В.Пигулевская. Итоги и перспективы отечественной сириологии. В кн.: «Семитские языки. Материалы I-й конференции по семитским языком. 26-28 октября 1964 года». М., 1965, вып. II, сәһ. 81.

3. Н.Адонс. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908, сәһ. IX.

4. Бах: Г.Г.Мелконян. Из истории армяно-сирийских отношений (III-V вв.), Ереван, 1970, (на арм. яз.); Јенә онун. Сирийские источники, I. Пер. с оригинала, предисловие и прим. Г.Г. Мелконяна. Ереван, 1976 (на арм. яз.).

5. М.Абегјан. Көст. әсәри, сәһ. 14.

6. Бах: Бойс Мәри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. 1987, сәһ. 54

адәтләринин әсасыны гојанлардыр».¹

«Гәдим ермәниләрин дининә суријалылар тәсир көстәрмишләр. Онларын аллаһларындан гәдим ермәни пантеонуна Варшамин, Нане, Астхик, Анаит дахил олмушдуր ки, бунлар да башлыча олараг чәнуб-гәрби Ермәнистанда сәчдә едирдиләр. Курмкаһин сөзү исә Сурија дилиндәдир.² М.Абегјан гејд едир ки, Арим антропоними ермәниләрдә дәјишәрәк Арам сөзү олмушдур. О көрүнүр, Сурија вә Месопотамија сакинләри арадиләрин, јәни самиләрин әчдады - әсасыны гојан (еноним) вә Инчилдә ады чәкилән Арамын тәсири алтында јаранмышдыр».³

Беләликлә, гәдим дөврдә вә орта әсрләрдә ермәни этносу јунанлардан вә урартулардан, ромалылардан вә бизанслардан, фарслардан вә суријалылардан чох шеј көтүрүб мәнимсәмиш, өз малы етмишдир. Бу халгын ады да, ола билсин ки, самиләрлә бағлыдыр - армјане (арамејане) ермәниләр (арамиләр). Бүтүн бунлар рус гафгазшүнәсы В.Л.Величкоја буну демәјә әсас вериб ки, «ермәниләр мәншәји ајдынлашдырылмамыш халгдыр, шүбһәсиз ки, хејли дәрәчәдә ганында јәһуди, Сурија-халдеј вә гарачы ганы олан халгдыр... Өзләрини ермәниләрә аид едәнләрин һеч дә һамысы көклү ермәни тајфасына мәнсуб дејилдир. Ермәни журналы «Мурч» ермәниләрдә башга халглары ассимилјасија етмәк габилијјәтинин јүксәк олмасындан данышаркән 50-чи илләрин сонунда көстәрирди ки, ермәниләр ичәрисиндә асимилјасија олунмуш гарачыларын фаизи олдугча чохдур: дүнјада милли дили вә вәтәни олмајан јалныз ики халг мөвчуддур: јәһудиләр вә гарачылар.

Нә Асија истибады, нә орта әсрләрин амансыз тәғибләри, нә дә мүасир һуманст мәдәнијјәт онлары башга халгларла ассимилјасија едә билмәмишдир вә бүтүн бу гүдрәтли амилләр, беләликлә, бир халгын мадди тамаһкарларыны вә о бири халгын сон дәрәчә һәдсиз чан атдығы сәрсәри һәјатыны боғмагда ачиз олмушдур. Һәр јердә Асијада, јахуд Авропада көһнә вә јени дүнјада гарачы-гарачы кими, јәһуди јәһуди кими олараг галыр. Јалныз

1. Страбон. XI, 13/9. К. Әлијевин көст. әсәриндән игтибас едилер, сәһ. 9.

2. Бах: М.Абегян. Көст. әсәри, сәһ. 14.

3. Бах: Јенә орада, сәһ. 22-23.

тәкчә ермәни халгына гарачылары ассимилјасија етмәк нәсиб олмушдур вә мән буну дәлилсиз дејил, мөтәбәр фактлар әсасында дејирәм. Ирәван, Шамахы, Јелизаветпол, Тифлис гарачылары вә дикәр гарачылар бу күн артыг гарачы дејилләр вә ермәни елементинә говушараг, ермәниләрлә ассимилјасија олмуш, узаг мәншәләри барәдә хатирә кими јалныз фамилијаларыны сахламышлар. Мәсәләни һансы тәрәфдән нәзәрдән кечирсән, анчаг бир нәтичәјә кәлиб чыхачагсан — күтләви сурәтдә ассимилјасија етмәк иши ермәниләрдән башга дикәр халга нәсиб олмајыб. Ассимилјасија олунмуш гарачы ермәниләрдән истәдадли адамлар јетишмишдир. Мәсәлән, Санкт-Петербург университетинин профессору Керобе Палоканјан мәншәчә гарачыдыр, шаир Раһиб Аламдарјан, индики ермәни јазычыларындан икиси дә мәншәчә гарачыдырлар, чохлу шејрләрин мүүллифи халг шаири Ганес-оглы да әслән гарачыдыр».¹

Гафгазшүнәс антрополог И.И.Пантјуховун чыхардығы нәтичә дә аз мараглы дејил. О, чохлу Түркијә ермәнисини антроположи тәдгигата чәлб едиб, башларыны өлчмәјә мүвәффәг олмушдур. «Мәлүм олмушдур ки, дәвәт олунмајан бу гонагларын бөјүк һиссәси, өзүнүн физики тәрзинә көрә халис күрддүрләр. Бу, Түркијәдәки ермәни гырғынынын бәзи епизодлары мүхтәлиф дини етигадлы күрд тајфалары арасындакы көһнә аилә һагг-һесабларынын нәтичәсиндә баш вермәси барәдә күман етмәјә кениш мејдан ачыр».²

Јухарыда дејиләнләрлә әлагәдар олараг Гафгаз Албанијасы мәсәләси дә чох мараглыдыр. В.Л.Величко һесаб едир ки, «индики Јелизаветпол губернијасынын, Тифлисин вә Дағыстанын бир һиссәсинин дахил олдуғу бу өлкә мәншәчә ермәни олмајанларла мәскунлашмышдыр».³

Ермәнишүнәсларын нәшрләриндә јени дөврдә Шәрги Ермәнистан адландырылан әразидә (индики Ермәнистан республикасы) ермәни дөвләтчилијинин јаранмасынын конкрет јоллары вә механизми көстәрилер. Онлар Загафгазијада ермәни әһалисинин мејдана кәлмәсинин вә кәмијјәтчә артмасынын мәнбәләрини вә сәбәбләрини дә

1. В.Л.Величко. Кавказ..., сәһ. 11, 65-67.

2. В.Л.Величко. Кавказ..., сәһ. 66.

3. Јенә орада, сәһ. 66-67.

ејнилә бу чүр көстәрирләр. В.А.Парсамјан Шәрги Ермәнистанын Русијаја бирләшмәсинәдәк етник тәркибиндән данышаркән гејд едир ки, бурада әһалинин сајы 169 мин нәфәрди, бунлардан 34%, јахуд 57,368 нәфәри ермәни, 50%, јахуд 84.500 нәфәри азербәјчанлы, 16%, јахуд 27,040 нәфәри күрддүр.¹ Г.А.Галојан һесаб едир ки, Шәрги Ермәнистанын Ирандан азад олмасындан сонра Русијаја 40 мин ермәни көчмүшдүр. 1828-1829-чу илләр Русија-Түркия мұһарибәси баша чатандан сонра исә Түркиянин Шәргиндә јерләшән Гәрби Ермәнистан рус торпагларына даһа дохсан мин ермәни көчмүшдүр.² С.П.Агајанын 1832-чи илә аид кәтирдийи мәлүматына кәрә, Шәрги Ермәнистанда 164,450 сакинин олдуғу вахта, ермәниләр 82,317 нәфәр, јахуд 50 фаизи, јердә галанлары исә азербәјчанлылар, күрдләр, ассиријалылар тәшкил етмишләр. Көстәрилән үмуми сајда јерли ермәни бүтүн әһалинин 15 фаизини, јәни 25.151 нәфәр тәшкил едирди. Ирандан көчән – 35.566 нәфәр, јахуд 22 фаиз, Османлы империясындан көчәнләр исә 21.600 нәфәр, јахуд 13 фаиз олмушдүр.³ С.П.Агајан көстәрир ки, ермәниләрин Шәрги Ермәнистана көчү XIX әсрин әввәлиндә онун Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра баш вермиш просесдир.⁴ В.А.Парсамјанын вә С.П.Агајанын кәтирдикләри мұғажисәли мәлүматлардан белә нәтичә чыхармағ олар: артыг Шәрги Ермәнистанын Русија империясына бирләшдирилмәсиндән бир нечә ил сонра бурада ермәниләрин сајы 16 фаиздән 34 вә 50 фаизәдәк артмышдыр.

XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә рус гафгазшүнаслары да белә бир нәтичә илә разыдырлар. Н.Н.Шавров дејир ки, 1826-1828-чи илләр Русија-Иран мұһарибәсиндән сонрақы ики илдә, 1829-1830-чу илләрдә рус һөкүмәти Загафгазијаја 40 миндән чох Иран вә 84 мин түрк ермәниси көчүрмүшдүр; бир һиссәси Јелизаветпол вә Ирәван

1. Бах: В.А.Парсамян. История армянского народа (1801-1890 гг.). Ереван, 1972, сәһ. 12.

2. Бах: Г.А.Галоян. Исторические корни русской ориентации армянского народа и прогрессивное значение присоединения Восточной Армении к России. «Вопросы истории», 1972, № 8, сәһ. 12.

3. Бах: Ц.П.Агаян. Народы Закавказья в борьбе за присоединения Восточной Армении к России. «История СССР», 1979, № 3, сәһ. 47-48.

4. Бах: Ц.П.Агаян. Народы... сәһ. 48.

губернијасында, јәни Азербәјчанда вә әһалинин әксәријәтини азербәјчанлыларын тәшкил етдији вә ермәни әһалисинин чүз и олдуғу Шәрги Ермәнистанда јерләшдирилди; бир һиссәси Тифлис губернијасынын Тифлис, Борчалы, Ахалсих вә Ахалкалах гәзаларында, әһалисинин әксәријәтини јенә дә азербәјчанлыларын вә дикәр мұсәлманларын тәшкил етдији, јәни Күрчүстанын, гисмән дә Азербәјчанын әразисиндә јерләшдирилмишдиләр.¹ Өзү дә ермәниләри Гарабағын дағлыг рајонларында вә Көјчә (индики Севан) әтрафында јерләшдирәркән, рус һөкүмәти јерли торпаглары азербәјчанлылардан пулла алыб тәзә сакинләрә верирди. Рәсмән 124 мин ермәни көчүрүлмүш, лакин бундан әввәл Загафгазијаја даһа 80 миндән артыг ермәни мұһачири көчүрүлмүшдү.²

1826-1828-чи илләр Русија-Иран мұһарибәсинин гуртармасындан сонра ермәниләрин Ирандан Русијаја көчүрүлмәси рус ордусунун полковники, мәншәчә ермәни олан Лазаревә тапшырылмышды. Бу әмәлијат үчүн хүсуси көчүрүлмә комитәси јарадылмышды.³ Јени көчәнләрә «Русијада онун тәбәәлијинә там инамла кечән халглара верилмәси гәбул олунмуш» бүтүн имтијазлары вермишдиләр; бүтүн јол боју онлары казак конвоју мұшајиәт едирди, јерләшдирилдикләри јердә исә «мүлки вә һәрби тәһлүкәсизлик сипәри» илә тәмин едилдириләр; пул вәсаити вә пај торпаглары ајрылмышдыр, тичарәт азадлығына тә минат верилир вә 6 ил әрзиндә верки вермәкдән вә 3 ил дә земство мұкәлләфијәтләриндән азад едилдириләр.⁴ Лазаревин көчкүнләрә мұрачиятиндә дејилирди: Ирәвана, Нахчывана, Гарабаға көчәндән сонра, «өзүнүз истәдијиниз јери сечәндән сонра, боллуча бәрәкәтли торпаглар алачагсыныз... сиз 6 ил әрзиндә һәр чүр веркидән азад олунурсунуз вә сизә јардым көстәриләчәкдир».⁵

Нәтичәдә, әсасән Чәнуби Азербәјчанда чәмләнмиш

1. Бах: Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцом. СПб, 1911 сәһ. 63.

2. Бах: Јенә орада.

3. Бах: А.С.Грибоедов. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Соч. в двух томах. Том II, М., 1971, сәһ. 340.

4. Бах: С.Глинка. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. М., 1831 сәһ. 47.

5. Бах: С.Глинка. Описание..., сәһ. 108-109.

Иран ермәниләри (буна көрә дә С.Глинка «Азәрбајчан ермәниләринин Русија торпагларына көчүрүлмәси һаггында» дејир) демәк олар ки, һамысы јерли Азәрбајчан ханлыгларынын — Салмас, Урмија, Хој, Мараға, Тәбриз ханлыглары, һәмчинин Күрдүстан вә Гәзвин әјаләтләрини тәрк етдиләр.¹ Онлары Загафгазијанын Азәрбајчан ханлыгларынын торпагларында — Нахчыванда, Гарабағда вә Ирәванда, јәни христиан әһалисини мүмкүн гәдәр артырмаг үчүн нәзәрдә тутулдуғу «торпагларда јерләшдирдиләр».² Өзү дә көчкүнләри тәһрик едирдиләр ки, илк нөвбәдә Гарабаға кетсинләр, «бурада онлар һәр шејлә тәмнин олуначаглар».³ Нәтичәдә, 1828-чи илин 3 ај жарымы әрзиндә Загафгазијаја Ирандан 8.249 аилә, јахуд 1.254 нәфәр ермәни көчүрүмшләр. Һәр бир аиләјә он күмүш ман. верилмишди. О дөврдә Русија хәзинәси ермәниләрин көчүрүлмәси үчүн 18 мин червон вә 30.400 күмүш⁴ манат сәрф етмишди. Елә о дөврдә дә Нахчыван вә Ирәван ханлыгларыны ләғв едиб әвәзинә ермәни вилајәти јаратмышдылар. Нәтичәдә А.С.Грибоједовун гејд етдији кими, көчкүн ермәниләрин бөјүк һиссәси мүсәлман торпагларында јерләшдирилди. Бунунла белә, Лазарев «низами ермәни көнүллү дәстәләри јаратмағы көтүр-гој едир, өз нијјәтләринә, һәтта хејр-хаһлыг бахымындан олса да, лакин лазымынча дүшүнмәдән, Гарабағын өзүнү дә дахил етмәји нәзәрдә тутурду».⁵

Н.Дубровин диггәти бир дә буна чәлб едир ки, «Ермәнистан дејилән вилајәтин әһалиси Иран вә Түркияјәдән мүхтәлиф вахтларда Русијајә кечәнләрин, хүсусилә 1827-1829-чу илләр мұһарибәсиндән сонра артмаға башлады».⁶ 1829-чу илдә руслар тәрәфиндән Ахалсихин ишғал едилмәсиндән сонра, 5-6 ај әрзиндә бура даһа 106 миндән чох ермәни көчүб кәлмишди.⁷

1. Бах: Јенә орада, сәһ. 57, 61, 64.

2. Јенә орада, сәһ. 48, 87, 103; һабелә бах: А.С.Грибоједов. Записка..., сәһ. 340.

3. С.Глинка. Описание..., сәһ. 127.

4. Бах: А.С.Грибоједов. Записка..., сәһ. 340; С.Глинка. Описание..., сәһ. 92, 105, 112, 113, 115, 116, 119, 131.

5. А.С.Грибоједов. Записка..., сәһ. 339.

6. Бах: Н.Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I. кн. 2, СПб, 1871, сәһ. 405.

7. Бах: «Кавказ» гәзети, 1897, № 94.

1877-1878-чи илләр Русија-Түркия мұһарибәсиндән сонра рус ордусунун кенералы, мәншәчә ермәни Тер-Гукасов Османлы империјасындан Ирәван губернијасынын Сүрмәли гәзасына 35 мин аилә, јахуд 165 мин түрк ермәниси көчүрүмш, ејни заманда рус ордусунун зәбт етдији торпаглардан јарадылмыш Гарс вилајәтиндә 50 мин ермәни јерләшдирилмишди.¹ Сонунчулары бураја мәншәчә ермәни олан вә өзү дә рус һөкүмәтинин хәбәри олмадан өз диндашлары үчүн «күн ағламағы» үстүн тутан Лорис-Меликов кәтирмишдир ки, бу барәдә В.Л.Величко јазыр: «Гарс вилајәтинә» граф Лорис-Меликовун вә онун әлалтыларынын Гафгаз ишләринә тәсир кәстәрдији вахтларда јерләшдирилмишләр, амма бунларын хејли һиссәси Түркия ермәниләри, јунанлар вә һәр чүр төр-төкүнтүләрдән ибарәт иди, руслара јалһыз сыјрымты сахладылар».²

Беләликлә, Лазарев, Тер-Гукасов, Лорис-Меликов XIX әср әрзиндә рус һөкүмәтини онлара вердикләри имканлардан вә фәалијәт азадлығындан бачарыгла истифадә едәрәк Ирандан вә Османлы империјасындан бир нечә јүз мин ермәнини Загафгазијајә көчүрүмш, бурада, о чүмләдән, Азәрбајчанда, Гарабағ да дахил олмагла јерли азәрбајчанлыларын вә диқәр мүсәлман әһалисинин зијанына олараг ермәниләрә хүсуси имтијазлар вә мүнбит торпаглар вермишләр. Бу, тәкчә бөлкәнин јерли сакинләринин вәзијәтинә дејил, һәмчинин «рус иши» дејилән мәсәләјә зијан иди. Русија һәрби-сијаси вә тичарәт-игтисади доктринасынын мәддаһлары силаһ күчүнә ишғал едилмиш әразиләр һесабына јарадылмыш мүстәмләкәчилик системини «рус иши» адландырырдылар. Дејиләнләрлә әлагәдар һәмин мәддаһлардан бири гејд етмишди: 1828-1829-чу илләр Русија-Түркия мұһарибәсиндән сонра Османлы империјасындан рус әразиләринә јүз миндән артыг ермәни көчүмшдүр. Һәмин вахтдан да мүсәлман дөвләтләриндән ермәниләрин Русијајә тәдричи көчү арамсыз баш вермишдир, бу көчүрмә каһ күчлә һисс олуан хәфиф ахын, каһ да сон илләрдә олдуғу кими, кениш сүрәтли ахын һалы алырды... Түркияјә вә Иранла һәр бир мұһарибә бизләрлә он минләрлә ермәни

1. Бах: Н.Шавров Новая..., сәһ. 63.

2. В.Л.Величко. Кавказ, сәһ. 199, 200.

бәхш едирди.¹

1893-1894-чү илләрдә Османлы империясында ермәни чакнашмаларындан сонра XIX эсрин сону үчүн бу ахын даһа күчләнмишди, орадан Загафгазијаја 1894-чү илдә даһа жүз мин ермәни кечмишди.² Мәһз буна көрә дә о дөврдә гејд едирдиләри ки, «Гафгаз ермәниләринин һеч дә һамысы дијарын јерли сакинләринә мәнсуб дејилләр. Рус һөкмранлығынын Гафгаз бәрхәзиндә бәргәрар олмасындан сонра онун һимәјәсинә дәфәләрлә Иран вә Түркијә ермәниләри көчүб кәлмишләр. 1828-чи илдә Иарнла мұһарибә гуртарандан сонра бизим әразиләрә Чәнуби Азәрбајчандан 40 минә јахын ермәни кәлмиш вә о дөврдәки ермәни вилајәтиндә бәргәрар тапмышлар».³ Нәтичәдә XIX эсрин икинчи јарысында ермәниләр артыг Ирәван губернијасы әһалисинин 52 фаизини тәшкил етмишләр⁴. Һалбуки әввәлләр бурада әксәријәт азәрбајчанлылардан ибарәт иди.

Беләликлә, XIX әсрә кими Гафгазда ермәниләрин сајы о гәдәр чүз и олмушдур ки, гафгазшүнаслар онларын сајыны Загафгазијанын Русија империясына бирләшдирилмәсиндән, јәни 1826-1828-чи илләр Русија-Иран вә 1828-1829-чу илләр Русија-Түркијә мұһарибәләринин баша чатмасындан сонра һесаблајырлар. XX эсрин әввәлинә кими Загафгазијада јашајан 1 млн. 300 мин ермәнидән «Бир милјон нәфәрдән чоху дијарын јерли сакинләринә мәнсуб дејилләр вә бизим тәрәфимиздән мәскунлашдырылмышлар» — дејә Н.Н.Шавров гејд едир.⁵ Әкәр 1896-чы илдә, јәни XIX эсрин лап сонунда бурада 900 мин ермәни вар идисә, артыг 13 ил кечәндән сонра, јәни 1908-чи илдә онларын сајы 1 млн. 300 мин олмушдур.⁶ Онларын сајынын 400 мин нәфәр, јахуд 44 фаиз артмасы көз габағындадыр. 1897-чи иләдәк Загафгазијаја 1.149.792 нәфәр әһали көчүрүлмүшдү ки, бунларын бөјүк әксәријәтини ермәниләр - 1 млн., јахуд 87 фаиз, полјаклар 17.264, јахуд 1,5 фаиз, естонлар 5.241, јахуд 0,4 фаиз, ассиријалылар 5.028, јахуд 0,4 фаиз,

1. В.Л.Величко. Кавказ, сәһ. 81, 84, 197.

2. Н.Шавров. Новая угроза..., сәһ. 63-64.

3. Бах: Е.Г.Вейденбаум. Путеводитель..., сәһ. 78.

4. Бах: Е.Г.Вейденбаум. Путеводитель..., сәһ. 78.

5. Бах: Н.Н.Шавров. Новая угроза..., сәһ. 64.

6. Бах: Јенә орада, сәһ. 64-65.

латышлар 4.561, јахуд 0,4 фаиз, молдавалылар 2.724, јахуд 0,2 фаиз, чехләр 2.041, јахуд 0,2 фаиз, јунанлар 82.043, јахуд 7 фаиз, јәһудиләр 30.890, јахуд 3 фаиз тәшкил етмишләр.¹ Беләликлә, XIX эсрин сонунда Загафгазијаја көчүрүлән башга халглара нисбәтән ермәниләр једди дәфә чох олмушлар. Дејиләндән јалныз белә нәтичә чыхарылмалыдыр ки, ермәниләр Загафгазијада күтләви сајда анчаг XIX әсрдә вә XX эсрин әввәлиндән мәлүм идиләр, һәмчинин бу да дејилмәлидир ки, рус һөкүмәти бөлкәјә, әсасән Шимали Гафгаза шәрги христианлары — руслары, православлары мәгсәдјөнлү шәкилдә јерләшдириди. Онлары илк нөвбәдә, мүсәлман сакинләринин әксәријәт тәшкил етдији јерләрдә јерләшдиридиләр. Загафгазијада бу јерләрдә әсасән азәрбајчанлылар јашајырдылар. Белә ки, ермәниләри тәдричән Јелизаветпол вә Ирәван губернијаларында, Тифлис губернијасынын Тифлис, Борчалы, Ахалсих, Ахалкалак гәзаларында, һабелә Гарс вилајәтиндә мәскулашдырырдылар.

XVII әср ермәни сәјәһәтчиси Симеон Лехатсинин тәрчүманы гејд едир ки, орта әсрләрдә Ермәнистан мұһарибәләр вә басгынлар мејданы иди. Ермәниләрин күтләви көчү, хүсусилә Русијанын чәнубуна көчү дә бунунла изаһ едилир. Көчкүнләрин ахыны XIII әср монгол истиласындан сонра вә XIV әсрләрдә түркмән тајфа мұһарибәләри дөврүндә артмышдыр. Бунун нәтичәсиндә XIII-XVIII әсрләрдә тәкчә Гәрби Украјнада 30-а јахын ермәни јашајыш мәскәнләри мејдана кәлмишди.²

Рус тарихчиси С.М.Соловјов буну гејд етмәји лазым билмишдир ки, ермәниләр Русијада һәлә XIII әсрдән мәлүм идиләр; о заман кнјаз Даниил өз шәһәрләриндә әчнәбиләри, о чүмләдән ермәниләри јерләшдириди ки, «бу да өлкәнин кәләчәкдәки тәлејинә тәсир көстәрмәјә билмәзди».³ Бунунла белә, јухарыда көстәрилдији кими, Шәрги Ермәнистанын Русијаја бирләшдирилмәсинә гәдәр, јәни XIX әсрәдәк Загафгазијада ермәниләрин сајы сонрақы сајы

1. Бах: Јенә орада.

2. Бах: Симеон Лехаци. Путевые заметки. Ермәничәдән тәрчүмә, М., 1965, сәһ. 10.

3. С.М.Соловьев. Сочинения, кн. II. История России с древнейших времен, т. 3-4, М., 1988, сәһ. 183, 514-515, 571, 617.

илә мугајисә едилмәз дәрәчәдә аз олмушдур. Јени вәтәнләринә онлар чохлу сәјдә көчмүшләр: әкәр XIX әсрин әввәли үчүн бурада онларын сәјы 85 миндән чох олмамышдырса, артыг јүз илдән сонра, јәни 1912-чү илдә 1.529.332 нәфәр олмушдур. Демәли, онларын сәјынын сүн'и 18 дәфә, јахуд 1700 фаиз артдығы көз габағындадыр. Көчүрүлмүш әһалинин 496.735 мин, јахуд Загафгазијада јашајан ермәниләрин 32 фаизи Бақы вә Јелизаветпол губернијаларында, јәни индики Азәрбајчанын әразисиндә јерләшдирилмишди.

Тифлис вә Кутаиси губернијаларында, Батум вилајәтиндә вә Сухуми даирәсиндә, јәни индики Күрчүстан республикасында 424.890, јахуд Загафгазија ермәниләринин 28 фаизи ермәниләрдән ибарәт иди; Ирәван губернијасында индики Ермәнистанда 607.717, јахуд Загафгазија ермәниләринин 40 фаизини онлар тәшкил едирдиләр.¹

«Гарабағ әһалисинә кәлдикдә исә... бураја ермәни әһалиси сонрадан көчүб, бир тәрәфдән, Түркијәдән гачыб кәләнләр, диқәр тәрәфдән халис түрк әһалисини парчаламаг васитәси кими рус һөкүмәти тәрәфиндән көчүрүлән ермәниләрдир. Бундан әлавә рус һөкүмәтләриндән әввәл дә бәзи јерли ханлар ермәни әһалисиндә фајдалы шәһәр муздурлары көрдүкләриндән ермәниләрин Гарабаға ахынына рәвач верирдиләр». Русија-Иран мугаибәси дөврүндә Ирәван ханлығындан «чохлу ермәни Гарабағ ханлығынын дағәтәји рајонларына гачмышдыр». 1912-чи илдә тәртиб едилмиш «Загафгазија пај торпагларынын алынмасы һаггында мәлүмат вәрәгәсиндә» дејилдијинә, һәмчинин 1917-чи ил кәнд тәсәррүфаты сәјаһыја алынмасына көрә, Гарабағда 415 мин азәрбајчанлы, 170 мин ермәни јашајырды. Јәни сонунчулар јерли әһалинин анчаг 29 фаизини тәшкил едирдиләр.²

Ејни заманда рус һөкүмәти ермәниләрин нәинки шәһәрләрдә, һәмчинин Загафгазијанын мүсәлманларын чохлуг тәшкил етдији кәндләрдә вә вилајәтләрдә

1. Бах: Г.Ф.Чурсин. Кавказ. НЭС. т. 20.

2. Бах: А.Шепотьев. О спорных кавказских территориях, на которые имеют право самоопределившиеся азербайджанские турки. - «Известия АН Азерб ССР: Серия истории, философии и права», 1990, № 2, сәһ. 54-55.

јерләшдирилмәсинә рәвач верир, бунунла да, Баш Гафгаз сыра дағларынын чәнуб әтәји үзрә Дағлыг Гарабағда вә Нуха-Әрәш рајонларында сүн'и шәкилдә бүтөв ермәни кәндләриндән ибарәт бөлкә јарадырды.¹

Ермәнишүнаслар гејд едирдиләр ки, «дөвләтчилијини итирмиш Ермәнистанда килсәнин сәјаси функцијалары хусуси әһәмијјәт кәсб етмишдир... Үмуммилли тәсисәт ролуну ојнамаг мүхтәлиф сәјаси рејимләр шәраитинә вә мүхтәлиф дини мүһитләрә дүшмүш ермәниләр үчүн әлагәләндиричи башланғыч кими чыхыш етмәк ролуну өз үзәринә јалныз килсә көтүрә биләрди».²

Рус гафгазшүнаслары да бу фикирдәдиләр ки, һәгигәтән дә Ермәнистанын әсрләр боју дөвләт мүстәгиллији олмајыб. Мисал олараг, IV әсрдә Бизанс вә Сасани империјалары онун әразисини өз араларында бөлмүшләр — XI әсрдә исә һәмин христиан Бизанс дөвләти ермәни чарлығыны ләғв етмишдир.³

В.Величко һесаб едир ки, V әсрдә ермәни дөвләтчилији итириләндән сонра ермәниләр үзәриндә һакимијјәт кими башда католикос олмагла теократија бәргәрар олмушдур; өзү дә килсә мәктәбләриндә тәдрис едилән дәрсликләрдә «бәднам Ермәнистан вә ермәниләрин өзләринин бүтүн гоншуларыны сивилизасијалы етмәк вәзифәсиндән данышылыр — бу мәктәбләрдә аз гала Воронежә гәдәр, мәркәзи Тифлис олан әразиләрин көстәрилдији бөјүк Ермәнистан хәритәси јајылырды... Чох әсрләр әрзиндә вә бу күнә гәдәр дә ермәни өзүнәгапалылығынын мәркәзи органы јарыкизли дөвләтчилик формасыны тәмсил едән ермәни теократијасыдыр. Заһирән, бу килсәдар — маһијјәтчә исә, һәр шәјдән әввәл чох һалларда кизли сәјаси вәзифәни дини вәзифәдән јүксәк тутан «милли» тәсисәтдыр.⁴ Мәһз буна көрәдир ки, 1903-чү илдә ермәни килсәсинин әмлакыны секуларлашдырмаг вә ону рус һөкүмәт даирәләринә вермәк барәдә али әмр вериләндә вә католикосун игамәткаһы Ечмиәдзинә рус православ килсәсинин мүггәдәс синоду адындан

1. Јенә орада, сәһ.44; һабелә С.Глинка. Описание..., сәһ. 87, 103, 127; А.С.Грибоедов. Записка..., сәһ 339; Н.Дубровин. История..., сәһ. 405.

2. К.Н.Јүзбашјан. Кәст. әсәри, сәһ. 46.

3. Мәсәлән бах: К.Н.Јүзбашјан. Кәст. әсәри. сәһ. 170.

4. В.Л.Величко. Кавказ, сәһ. 75, 107, 135, 142.

прокурор кәләндә ермәниләр Гафгазын мүлки әһалисинин али баш команданы Г.С.Голитсинә суи-гәсд етмишдиләр».¹ РПК-нин мүгәддәс синодунун прокурору А.Френкел 1907-чи илдә гејд едирди: «Һөкран католикосун тимсалында халгын башчысы иллјүзијасы јаранмышдыр».²

Бу «иллјүзија» 1918-чи илдә ермәни дәвләтчилији бәрпа оландан сонра да галмагда иди. О, өз әһәмијјәтини бу күн дә итирмәмишди. Һәр һалда католикос өз нүфузуну сахламагдадыр: бу XX јүзиллијин 80-чи илләриндә Гарабағ һадисәләри илә әлағәдар хүсусилә үзә чыхды. 1988-чи ил февралын 11-дән сонра Дағлыг Гарабағда вә Ермәнистанын өзүндә азәрбајчанлыларга гаршы аксијаларын әсасы гојулдуғу вахтда католикос хүсусилә фәаллашмышдыр. Артыг февралын 25-дә, јәни ики һәфтә кечәндән сонра о, ермәни телевизиясы илә бүтүн ермәниләрә григорјан килсәсинин теократик ролунун ичрачысы сифәтилә мүрачиәт етмишди: «Бу күнләрдә мән харичдән бизим килсә тәшкилатларымыздан чохлу мәктуб алмышам вә мәнә чохлу телефон зәнкләри олуб. Онлар орада јашајан икимилјонлуг ермәниләр адындан мәнән хаһиш едирләр ки, Совет һөкүмәтиндән тәвәгге едим ки, Гарабағ мәсәләсинин һәллинә әдаләтли гијмәт верилсин... Мән бу бәјәнәтләра рәвач вермишәм вә бизим чох һөрмәтли Михаил Горбачова вурдуғум телеграмда мәсәләнин ДГМВ әһалиси үчүн мүсбәт һәлл олунамасыны хаһиш етмишәм... Сизи әмин едирәм ки, Москвада хүсуси олараг ДГМВ мәсәләси јүксәк сәвијјәдә тезликлә һәлл едиләчәкди... Бизим мәгсәдимиз — өз һәрәкәтләримизлә әдаләтин гаршысыны алмаг дејил, ону уғурла баша чатдырмагдыр. Дигәтли, еһтијатлы олуң! Мәним сәсими вә ата нәсиһәtimi ешидин».³

Беләликлә, һәлә орта әсрләрдә өз дәвләтчилијини итирмиш ермәниләр католикослары сәјәсиндә өзләринин ваһид халг руһуну сахлајырдылар. Бунунла белә онлар јер

1. Јенә орада, сәһ.142.

2. Справка прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, представленная в 1907 году св. синоду. - «Известия» АН Азерб. ССР Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1989, № 2, сәһ. 146.

3. Ермәни-григорјан килсәсинин католикосу Вазкенин 25 феврал 1988-чи илдә ермәни телевизиясы илә чыхышыннан.

үзүнә сәпәләнмишләр, чүнки әчнәбиләрин һөкүмранлығы заманы тәшәккүл тапмыш, «спесифик шәраит ермәниләри вәтәнини атыб јад өлкәләрдә мәскән ахтармаға мәчбур етмишди».¹ Онлар 387-чи илдә Бизанс вә Сасани империјалары арасында бөлүшдүрүлмүш Ермәнистаны тәрк етмәјә мәчбур олмушлар, бу просес вә сәлчугларын һөкүмранлығы дөврүндә, јәни VII-XII әсрләрдә даһа да күчләнмишди.² Миграсия просесинин сонрақы јүзилликләрдә дә арды кәсилмәмиш, Јахын вә Орта Шәргдә конкрет, һәрби-сијаси шәраитдән асылы олараг каһ азалмыш, каһ да күчләнмишди. Лакин XIX әсрин биринчи отузиллијиндә Загафгазијанын Русија империјасы тәрәфиндән илһагыннан сонра ермәниләр Азәрбајјанда пејда олмушлар.

Динләринә көрә христиан олан ермәниләр XIX әсрдә рус һөкүмәтинин чағрышы әсасында христиан дәвләтини јаратмаг үмиди вә арзусу илә Загафгазијаға көчмәк гәрарына кәлмишдиләр. Бунунла әлағәдар олараг В.Л.Величко јазырды: «Ири вә хырда һөкүмдарлардан ермәниләрин чәкдикләри тәһгирләрлә долу бүтүн сонрақы тарихи боју аз һисс олунаң хәфиф ахын кими вә һеч вахт түкәнмәјән ермәни халгынын вә дәвләтинин дирчәлдилмәсинә үмид бир хәтт кими кечир... Чох характерикди ки, бу үмид Русијанын әразиси артдыгча, онун гәләбә бајрағы Өн Асијаға чатдыгча даһа да артырды».³ Өзү дә «XVIII јүзиллијә кими, јәни Русијанын јахын мүсәлман Шәргинә мүзәффәр јүрүшү башлананадәк, Түркијә вә Иран арасында бөлүнмүш ермәниләрин бөјүк күтләси мүсәлман һөкүмранлығына гаршы һеч чүрә реаксия вермирди, чүнки ермәниләр султанын, вә шаһын дикәр тәәбәләриндән һеч пис јашамырдылар».⁴ Османлы империјасында олмуш, XVII әсрдә султанын һөкүмранлығы алтында јашамыш дин гардашларынын фираванлығындан мә лумат верән Симеон Лихатсинин јол гејдләри дә буну сүбүт едир. Бунунла јанашы о, ермәни халгынын тарихи дүшмәнинин адыны чәкир: «Јунаңлылар — ермәниләрин әзәли дүшмәнләриди...

1. К.Јузбашјан. Кәст. әсәри, сәһ. 4-6, 234.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 4, 234.

3. В.Л.Величко. Кавказ, сәһ. 76-77.

4. Справка А.Френкеля..., сәһ.146.

онлар эчдадларымызын башына нечэ бэлалар кэтириблэр, ермэни чарлыгыны нечэ дә мәһв етдилэр... Билмирэм, бизим хүнаһымыз нэдир ки, јунанлылардан башга бүтүн халглар диндар оланлар да, олмајанлар да бизи сефирлэр. Һалбуки халгымызда јекдиллик јохдур, ермэнилэр дә бир-бирләрини сефирлэр, һатта нәјә дөндүлэр, бу да мә'лумдур».¹

Беләликлә, «Русијанын Јахын мүсэлман Шэргинэ мүзэффэр јүрүшү» башланмасынадэк ермэнилэрин башга диндэн оланларын өлкэлэриндәки вэзијәтләриндэн наразылыг билдирмэк нијјәти олмајыб вэ онларын тарихи дүшмәнләри диндарлар — јунанлылар имиш. Лакин XVIII эсрдэн јөнүмлэр дәјишмәјэ башлајыр: илк плана христиан рус империясы чәкилэр вэ ермэнилэрин дүшмэни о замандан мүсэлман түрклэр олур. Кечмишдэн јеканэ галан — бир-биринэ нифрәт һиссидир ки, буну да ермэнилэр өзләрилә Загафгазија кәтирдилэр. Мәһз буна көрәдир ки, Симеон Лихатсидэн 200 ил сонра XIX эсрдә вэ XX эсрин әввәлиндә хүсусилә гејд едилмишдир: Тифлис, Акулис, Јелизаветпол, Гарабағ, Ахалсих вэ Ахалкалак «ермэниләри демәк олар ки, бир-бирләрини баша дүшмүрлэр вэ онлар арасында никаһ бағламаг надир һалларда олур».² Башга бир сүбут: «Католик ермэнилэр григорјан ермэниләрилә ејни иргәндирлэр, лакин сонунчулардан чох јүксәкдәдирлэр: даһа ағыллы, әхлаглы гоншулар тәрәфиндән севилмәјәнләри азыр».³ А.С.Грибоједовун мүшаһидәсинә көрә, Ирандан көчмүш ермэнилэр «үмумијјәтлә алверчилик едән, хәзинәјә һеч бир хејир вермәјән бизим күрчү ермэниләрдән даһа фајдалыдыр; Ирандан көчән ермэнилэрин бөјүк һиссәси сәнәткарлар вэ әкинчиләрдир».⁴

Н.Дубровин хәбәр верир: «Мүхтәлиф дөвләтләрин тәәбәлијиндә олмуш вэ демәк олар ки, бүтүн јер күрәси боју сәпәләнмиш ермэни тајфасы вэ буна көрә мүхтәлиф иглимләрә, һәјат тәрзинә вэ мәшгулијјәтләрә мә'руз галдыгларындан өзләринин үмуми типиклијини итирмишләр».⁵

1. Семион Лихатси. Көст әсәри, сәһ. 145-146.

2. Справка А.Френкеля..., сәһ.145.

3. В.Л.Величко. Кавказ, сәһ. 126.

4. А.С.Грибоедов. Записка..., сәһ. 341.

5. Н.Дубровин. История..., сәһ. 406.

С.П.Зелинскинин гејди дә бу дејиләнләрә ујғун кәлир: «Гарабаға мүхтәлиф вахтларда кәлмиш ермэнилэр бир-биринин дилини баша дүшмүрдүлэр;

«Зәнкәзурун мүхтәлиф јерләриндәки ермэнилэр арасында башлыча фәрги онларын данышдыглары ләһчәләр тәшкил едир. Бурада аз гала ки, нә гәдәр даирәләр, јахуд кәнд варса, о гәдәр дә ләһчә вар».¹ А.Е.Хан-Агов ис ә әләвә едир: «Аббас Мирзәнин Загафгазијаја һүчүму заманы (1805-1806) 18 минә јахын ермэни түстүсү (еви) Чаваншир гәзасына көчдү... Ирандан көчән ермэниләр јерли Гарабағ ермэниләриндән һәм дилләринә, һәм дә либасларына көрә чох фәргләнирләр. Иран ермэниләринин ләһчәси јерли ермэниләрә там ајдын дејил, бахмајараг ки, сон заманлар биринчиләр өз ләһчәләрини хејли дүзәлтмиш вэ Гарабағ ләһчәсини мәнимсәмишләр».²

Дејиләнләрдән бир сыра нәтичәләр чыхармаг олар: биринчиси, тәркибчә мүхтәлиф олан белә бир «тајфа», бир һиссәси Зәнкәзур олан Гарабағда «јерли ола билмәз». Јухарыда көстәрилдији кими бураја мүхтәлиф вахтларда, мүхтәлиф өлкәләрдән о вахта гәдәр бир-бирләринин мөвчудлуғларындан хәбәри олмајан ермэнилэр көчмүшләр. Икинчиси, «јерли ермэниләр», јахуд «көклү Гарабағ ермэниләри» дејиләркән «ермэниләрин ады гејри дүзкүн дејилмиш (кечмишләринә мүнасибәтдә григорјан дининә е'тигад едән, лакин дағлы вэ түрк тајфаларындан мәншәјини көтүрән вэ јалныз 3-4 эср бундан әввәл ермәниләшмиш Дағлыг Гарабағ әһалиси (Албанија) нәзәрдә тутулур».³ Әслиндә онлар башга етноса мәнсубдурлар. Бурада биз христиан удиләрә бирбаша ишарә көрүрүк. Онларын да тәлеји VIII эсрдә Албан дөвләтчилији итәндән сонра зорла григорјанлыгла бағланды. Сөһбәт әрәб хәлифи Әбдүл-Мәликин христиан албанларын ермэни григорјан килсәсинин (VIII эсрдә) һимәјәсинә верилмәси барәдә

1. С.П.Зелинский. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде, Елизаветпольской губернии. - Материалы, т. IV. Тифлис, 1886, сәһ. 10.

2. А.Е.Хан-Агов. Экономический быт государственных крестьян в Джеванширского уезде, Елизаветпольской губернии. - Материалы, т. VI. Тифлис, 1887, сәһ. 339.

3. В.Л.Величко. Кавказ, сәһ. 154.

сэрэнчамындан, ја'ни ермәниләрин Шимали Азербайжан эразиләринә көчмәсинин мүшәһидә олдуғу вахтдан кедир.¹ (Бу барәдә јухарыда кифәјәт гәдәр дејилмишдир).

Ермәниләрин мүхтәлиф халг јығымларындан ибарәт олмасыны сүбүт едән бир дә будур ки, түрк вилајәти Трабзондан чыхмыш хемшин ермәниләри, хемшин күрдләрә јахын группур. Чәркәз-огај ермәниләри адыкеј дилиндә данышырлар. XIX әсрин сонунда Армавирдә әввәлләр шапсуг дағлылары ичәрисиндә јашамыш, онларын адәтләрини, хасијјәтини мәнимсәмиш вә шапсуг дилиндә данышан ермәниләр гејдә алынмышдыр.² Буну да хатырлатмаг лазымдыр ки, ермәниләрин һеч дә һамысы григорјанлығын тәрәфдарлары дејилдир: онларын арасында католикләр, протестантлар да вар.³ Беләликлә, ермәниләр арасында ләһчәсинә, дининә, этногруппларына көрә олдуғча ајдын нәзәрә чарпан фәргләрән данышмаг олар.

Демәли, XIX-XX әсрин әввәлиндә ермәниләр Загафгазијаја күтләви шәкилдә Русија бајрағынын көлкәсинә топлашмышлар. Лакин онларын рекиона көчмәси бунунла баша чатмамышдыр. Икинчи мүһүм көчкүнлүк далғасы 1948-53-чү илләрә тәсадүф едир. Бу дөврдә Совет Ермәнистанында јашамаг үчүн јер күрәсинин мүхтәлиф кушәләриндән ермәниләри дә вәт етдиләр. Чарын дөврүндә олдуғу кими инди дә онлара мүсәлманларын һесабына күзәштләр вә үстүнлүкләр верилди: һәмин илләрдә 200 минә јахын азербайжанлы этносивдә мәруз галыб көчүрүлдүләр, кәндләрини, торпагларыны вә мүлкләрини ермәни репатриатсларына вердиләр.

Јухарыда дејиләнләрән белә фикрә кәлмәк олар ки, Ермәнистан республикасындакы ермәниләр етник конгломерат олуб бурада орта әсрләрдә, јени вә ән јени дөврдә бир нечә компонентдән тәшәккүл тапмышлар: 1) Сајча чох олмајан «јерли адланан ермәниләрән». 2) Јахын вә Орта мүсәлман шәрғи өлкәләриндән, әсасән Ирандан вә

1. Бах: История албан, кн. III, гл. V, VI; К.Н.Юзбашян. Көст. әсәри, сәһ. 4, 234; З.М.Бунятов. Азербайджан..., сәһ. 94.

2. Бах: Г.Ф.Чурсин, Кавказский край. Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона, т. 26; Народы Кавказа, т. I, М., 1960, сәһ. 21.

3. Бах: Г.А.Шпажников. Религии стран Западной Азии. М., 1976 сәһ. 43, 46.

Түркијәдән чохлу сајда көчүб кәлмиш ермәниләрән; 3) Дүнјанын бүтүн өлкәләриндән репатриант ермәниләрән. Бунунла јанашы Ермәнистанын этнодемографик мәнзәрәси үчүн бу республиканын Јер планетинин ән моноетник дөвләтинә чеврилмәси характерикдир. Белә бир метоморфоза 1918-чи ил ермәни дөвләтчилијинин бәрпа олунмасындан сонра азербайжанлыларын өз торпагларындан зорла департасија олунмасы илә бағлыдыр. Сојгырымына вә этносивдә мәруз галмыш 600 минә јахын азербайжанлы Ермәнистандан үч мәрһәләдә говулмушлар; а) 1918-1920-чи илләрдә бу өлкәнин Дашнаксүтјун партијасындан олан рәһбәрләри Азербайжан Демократик Республиксына гаршы мүһарибә апармыш, 150 миндән артыг азербайжанлыны Зәнкәзурдан, Көјчә көлү бөлкәсиндән говараг торпагларыны зорла өз эразиләринә бирләшдирмишләр.¹ Азербайжан торпағынын бир һиссәси Гарабағын зәбт олунмасы вә онун јерли әһалисинә гаршы сојгырым акты белә баш вермишдир; б) 1948-53-чү илләрдә, ермәниләрин вәтәнләринә репатриасија едилмәси илә әлагәдар олараг бурадан тәгрибән 200 мин азербайжанлы говдулар. Бу, азербайжанлыларын торпагларынын дахили зоракылыг зәбти, онларын тарихи саһибләринин этносивди демәк иди. в) 1988-1989-чу илләрдә дә ССРИ һакимијјәт органларынын вә Сов.ИКП-нин имкан јаратмасы сајәсиндә сојгырымына мәруз галмыш 200 мин азербайжанлы Ермәнистандан говулду; ејни вахтда Ермәнистандан 64 мин рус вә 22 мин мүсәлман күрдү говулду. һәмин мәрһәләләрасы дөврдә Ермәнистандан кичик дәстәләрлә азербайжанлылар тәғиб едилиб говулмушлар. Нәтичәдә, бу өлкәдә демәк олар ки, јалныз 2 млн. 725 мин сајда ермәни галмышдыр. Ејни заманда ермәни диаспорасынын сајы 3 млн. 655 миндир. Беләликлә, ермәниләрин әксәријјәти өз дөвләтиндән кәнарда — Бөјүк Британијадан Јапонијајадәк, АБШ-дан мүсәлман Шәргинәдәк эразидә јашајыр. Диаспора һазырда өзләринин Загафгазија вәтәнини атыб кедән ермәниләрин һесабына артыр.

Азербайжанлыларын Ермәнистанда сојгырымы вә орадан зорла департасија олунмасы илә јанашы, ермәниләрин силаһ күчүнә Азербайжанын эразисинин ишғалы да баш

1. Докладная МИД АДР. ИАН Азерб.ССР, СИФП, 1990, №2, сәһ.73

верир. Бу заман бу ишғала «гануни» характер вермәжә чәһд едирләр. Белә ки, 1919-чу илин апрелиндә Ермәнистан дағылмагда олан Русија империясынын 1914-чү илдәки сәрһәд һүдудларында олан әразинин ашағыдакы һиссәләринә гаршы иддиа ирәли сүрүрдү: бүтүн Ирәван губернијасы, Гарс вилајәти, Тифлис губернијасынын Ахалкалак вә Борчалы гәзалары, Јелизаветпол губернијасынын бир һиссәси, Газак гәзасынын чәнуб һиссәси, Чаваншир гәзасынын чәнуби-гәрб һиссәси, Шуша гәзасынын гәрб һиссәси, Гарјакин гәзасынын бир һиссәси вә Зәнкәзур гәзасы.¹ Беләликлә, иддиаларын бөјүк һиссәси Азәрбајчан торпагларына, о чүмләдән Гарабағ вә Нахчыван әразиләринә аид иди.

Лакин һәлә иддиаларын ирәли сүрүлмәсинәдәк Ермәнистан тәрәфиндән садаланан торпаглары ишғал етмәк мөгсәдилә ачыг һәрби әмәлијат башланмышды. Биринчи тәчавүзкарлыг акты 1918-20-чи илләрдә башлады. Белә ки, елан олунмамыш мұһарибә нәтичәсиндә Ермәнистан, АДР-сындан Гарабағын Көјчә-Зәнкәзур һиссәсини (9 мин кв. км) гопарды. Бунун үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанмаг лазымдыр, чүнки бу јолда азәрбајчанлылар гаршы Ермәнистан тәрәфиндән бәднам әмәлләр силсиләнисинин башланмасы үчүн проседент јаранды. Һәлә АДР-ин ДИН-и дүңја ичтимаијәтинин диггәтини буна чәлб етмишди ки, Загафгазија әразиси јерли республикалар арасында бөлүнәркән Азәрбајчандан халис азәрбајчанлы әһалисинин јашадыглары вилајәтләри гопарыб алмыш вә АДР елан олунаркән онун ајрылмаз һиссәси олан торпаглара иддиа ирәли сүрүрләр. Нәтичәдә, 1920-чи илин апрелиндә АДР-ин сәрһәдләри белә олду ки, Загафгазијанын вә Дағыстанын әсасән азәрбајчанлылардан ибарәт 3 млн. 340 мин мүсәлман әһалисиндән јалныз 1 млн. 800 мин нәфәри бу республиканын һүдудларында галмыш олду.² Јердә галаны бир сыра сијаси вә һәрби һадисәләр үзүндән Ермәнистанын, Күрчүстанын вә Дағыстанын әразиләриндә галды. Вәзијәт бел олду: Зәнкәзуру вә Көјчә көлү бөлкәсини силаһ күчүнә һаким ермәни дашнаклары

1. К истории образования НКАО Азерб. ССР, 1918-1925. Документы и материалы. Баку, 1989, сәһ.14-15.

2. А.Шепотьев. О спорных ... сәһ. 42, 46

алдылар; Борчалы Күрчүстан әразисиндә галды; Дәрбәндә гәдәр саһәси 20 мин кв. км-ә јахын олан торпаглар Русијада галды. Бу күнә кими дә белә галыб.

1920-1921-чи илләрдә Загафгазијада Совет һакимијәти гурулдугдан сонра «јухарыдан», Москвадан тәклиф олунан Гафгазда милли сүлһүн, әмин-аманлығын һәјата кечирилмәси үчүн әнкәл јаратмамаг мөгсәдилә Азәрбајчандан ишғал олунмуш әрази керия тәләб олунмады. Башга сөзлә — чар дөврүндә олдуғу кими, совет һакимијәти дә сәрһәдләри елә мұәјјәнләшдирмәжә чалышырды ки, етник адда-буддалыг һәмишә Гафгаз дијарында баш верә биләчәк һадисәләрин кедишинә мұдахилә етмәжә имкан версин. Доғрудур, Ленин өзүнүн «Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасында коммунист јолдашлар» јазлдығы ачын мәктубда башга чүрә һесаб едирди. О јазырды: «Гафгаз совет республикаларыны һәрарәтлә тәбрик едәрәк чәсарәтлә үмид едирәм ки, онларын сых иттифагы буржуазија шәраитиндә көрүнмәмиш дәрәчәдә вә буржуазија гурулушунда мүмкүн олмајан милли сүлһ нүмунәси јарадачагдыр.»¹

Заманын кедиши, көстәрди ки, В.И.Ленин сәһв етмишдир, чүнки гаршылыгы әрази иддиаларынын сахланмасы шәраитиндә милли сүлһүн бәргәрар олмасы проблеминә бу чүр јанашмаг кәләчәкдә Гафгазда милләтләрарасы зиддијәтләрин баш галдырылмасы имканынын әсасыны гојмуш олду.

Јенидәнгурма дөврүндәки һадисәләр көстәрди ки, бу күн дә бүтүн дијар, республикаларарасы тоггушмалардан һәрби тоггушмаларадәк дахилдән сијаси сарсынтылар кечирир.

Азәрбајчан вә Ермәнистан, Чәнуби Осетија вә Күрчүстан, Чеченистан вә Русија, Абхазија вә Күрчүстанда олдуғу кими.

1920-чи илдән сонра Азәрбајчанын партија вә һөкүмәт рәһбәрләри мәркәзин тәзјиги алтында күзәшләрә кетмәкдә давам едирди вә Ермәнистанын хејринә әразимиздән јенијени торпагларын гопарылмасына мұгавимәт көстәрмирди. Бу, сүрүнән зәбтә чеврилмиш икинчи «динч» мәрһәләдә

1. В.И.Ленин. Әсәрләринин там күллијаты, 43-чү чилд, сәһ.214.

1929-чу илдә «мүгавилә гәјдасында» ЗФСР МИК-нин гәрары илә Азәрбајчан ССР-нин әразисиндән Ермәнистан ССР-ә, Газах рајону әразисиндән Диличана 4.372 га мешә саһәси бирләшдирилди. 1969-чу илдә бу «пајверилмә» Азәрбајчан партија тәшкилаты тәрәфиндән тәсдиг едилди. 1946-1950-чи илләрдә ССРИ Мешә Тәсәррүфаты Назирлији «Мүвәггәти олараг» Азәрбајчандан Ермәнистана даһа бир нечә мин һектар мешә саһәси верди. 1969-чу илдә Нахчыван МССР-нын тәркибиндән Ермәнистана 9 кәнд: Кәркичаһан, Гурд-Тулаг, Һорадиз, Огбин, Ағхач, Дағын-Алмалы, Итгыран, Алмалы, Солтанбәј верилди. Бу кәндләрин сакинләри ермәниләрдир. Бунунла әлагәдар белә бир мәсәләјә диггәт јетирмәјә дәјәр. Ермәни тәрәфи бу күнә кими чар чәкди ки, Нахчывандан ермәниләри говублар, һалбуки 1969-чу илдә Ермәнистана Азәрбајчанын тәркибиндән верилән кәндләр ермәни әһалисинә верилиб вә буна көрә дә, тәбиидир ки, ермәниләрин сајы, мәсәлән, Нахчыванда өз-өзүнә азалмышдыр.

Ејни заманда буна да диггәт вермәк вачибдир ки, Нахчыван әразисиндән кәндләрин верилмәси 1921-чи ил Русија-Түркијә достлуг мүгавиләсинин позулмасы һесабына едилмишдир. Мүгавиләнин III маддәсинә көрә Нахчыван дијарынын мухтаријәтинә Азәрбајчанын протектораты алтында тәминат верилир, бу шәртлә ки, Азәрбајчан бу протекторатлығы үчүнчү дөвләтә күзәштә кетмәмәлидир.¹ Бу мүгавиләнин бағланмасы илә әлагәдар В.И.Ленин гејд едирди ки, «бир нечә күн бундан әввәл, түркләрлә сүлһ сазиши бағладыг ки, јалныз бу сазиш бизи Гафгаздакы даими мүһарибәләрдән хилас едир».² Дөвр вә һадисәләр көстәрди ки, Ленин бу дәфә дә сәһв етмишдир. Гафгаз әввәлләр Русија империјасынын, сонралар РСФСР-ин, һазырда да Русија Федерасијасынын гошгу атыдыр. Русијанын бу күнә кими бурадакы вәзијәтә һәссас вә ағыр реаксија вердији бу бөлкә, милли сүлһ бөлкәси олмады, Русијанын «арасыкәсилмәз мүһарибәләрдән» јахасыны гуртармады. Бунун бир сәбәби дә будур ки, бу сүлһүн позулмасына Русијанын өзү көмәк едир: мәсәлән, Азәрбајчанын

1. Документы внешней политики СССР, т. III. М., 1959, сәһ. 598-599
2. В.И.Ленин. Әсәрләринин там күллијаты, 43-чү чилд, сәһ.165.

торпағлары һеч бир әсас — конститусија, һүгуги, дипломатик әсас олмадан Ермәнистанын тәркибинә гатылыр. Бу исә милләтләрарасы зиддијәтләрә көмәк едир. Гафгазын мухтар бөлкәләриндә — Русија, Азәрбајчан, Күрчү торпағларында сон илләр баш верән һадисәләр буну сүбут едир. Башга бир сүбут: Азәрбајчан әразисиндән торпағ гопармағын үчүнчү мәрһәләси. О, 1989-чү илдә башланмыш вә инди дә давам едир. Биринчи мәрһәлә кими бу да Ермәнистанын, өзү дә ики тәрәфин — Дағлыг Гарабағ вә Ермәнистан тәрәфдән — нөвбәти кенишмигјаслы, е'лан олунмамыш мүһарибәси илә әләмәтдардыр. Онун кедишиндә Дағлыг Гарабағ — 4.400 кв. км, Ермәнистандакы Азәрбајчан анклавлары, Азәрбајчанын онунла һәмсәрһәд торпағларынын бир һиссәси зәбт едилмишдир.

1918-20-чи вә 1988-92-чи илләрин аксијалары арасында чохла ошарлығы вардыр: «биринчи мәрһәләдә одуғу кими инди дә аннексија (зәбтолунма) Ермәнистанда вә Дағлыг Гарабағда азәрбајчанлыларын департасија едилмәси вә сојгырымы илә, мүһарибә, сојғунчулуг вә кәндләрин мәһв едилмәси илә мүшајәт олунур. Һәр ики һалда һүгуга зидд әмәлләр Ермәнистанын өз «мүстәгиллијини» е'лан едәндән сонра баш верир: биринчи дәфә — дөвләтчилијин бәрпәсындан сонра, икинчи дәфә — ССРИ-нин дағылмасындан сонра. Бунунла белә һәр ики һалда ермәниләрә РСФСР-ССРИ-Русија федерасијасы һавадарлығы едир. Беләликлә, ермәниләрин XIX әср вә XX әсрин әввәлиндән Гафгаза көчүрүлмәсиндән, дөвләтчилијин е'лан олунмасындан һәмишә азәрбајчанлылар, Азәрбајчан зијан чәкмиш, удузмушдур.

Шимали, јахуд Гафгаз Азәрбајчанынын тарихи-етник әразиси (Русија номенклатурасына көрә) 110 мин кв. км. тәшкил едир. Јердә галан торпағлары исә һазырда Ермәнистанда (10 мин кв. км.), Күрчүстанда (10 мин кв. км.), Русијададыр. Дағыстанын чәнуб һиссәси - 3 мин кв. км. Азәрбајчанын «дартыб апарылмасы» XVIII әсрдән башланмышдыр. 1736-чы илдә Кәнчә бәјләрбәји Зијад оғлундан наразы олан Иран һакими Надир шаһ онун мүлкләринин бир һиссәсини, о чүмләдән Борчалыны өз вассалы Картлы-Кахетија чары II Тејмураза верди.¹ Сонралар Борчалы

1. Бах: История Азербайджана, т. I. Баку., 1958, сәһ.319.

дәфәләрлә әлдән-әлә кечмиш, Загафгазијанын Русија тәрәфиндән ишғалына гәдәр исә Күрчүстанын торпагларында галмышдыр, бу күнә кими дә орада галмыш Борчалыда әһалинин бөјүк әксәријјәти азәрбајчанлылардыр. Лакин јухарыда гејд едилмишдир ки, Гафгазын рус инзибати-әрази бөлкүсү, сонрадан совет бөлкүсүндә олдуғу кими, дијарын јерли әһалисинин тарихи-етник, дини хүсусијјәтләрини нәзәрә алмырды. Өзү дә XIX әсрин I жарысында Гафгазын хәритәсинин дәфәләрлә доғранылыб бөлүнмәси «хүсуси олараг әһалинин бир һиссәсинин Гафгазын башга бир һиссәсиндә дикәр әһалинин зијанына онун чохлуғуну зәифләтмәјә јөнәлдилмишдир». Нәтичәдә халис Азәрбајчан әһалисиндән ибарәт кечмиш Нахчыван ханлығынын торпаглары Ирәван губернијасына бирләшдирилмишди ки, Ечмиәдзин, Александропол вә Ирәван гәзаларынын кәндли әһалисини дахил етмәклә Гафгазын бу һиссәсиндә мүсәлманларын чохлуғу зәифләсин. Тарихән Азәрбајчан торпағы олан Загатала даирәсини һәлә XVII әсрдә күрчү чарлығынын тәркибиндән Тифлис губернијасына дахил еләдиләр. Азәрбајчанлыларын чохлуғ тәшкил етдији Борчалыны «Күрчүстанын татар дистансијасы» дејилән јерә дахил едиб, I Николајын вахтында Тифлис губернијасына аид едиләр; әһалиси азәрбајчанлылардан олан Самур, Табасаран вә Күрүн даирәләрини вә Дәрбәнд шәһәрини, јәни Дағыстанын чәнуб һиссәсини Бакы губернијасындан ајырдылар.¹ Әслиндә, Азәрбајчан торпагларынын бу јолла бөлүшдүрүлмәси принципләри 1917-чи ил октјабр чеврилишиндән сонра да давам етдирилди.

XIX әсрин I жарысында Гафгазын инзибати әрази бөлкүсү илә ејни вахтда, Русија әһалини мөгсәдјөнлү көчүрмә сијасәти илә дә мәшғул олмушдур. Бунун башлыча вәзифәләриндән бири дијарда рус әһалисинин сајынын јерли сакинләрин сајынын 50 фаизинә чатдырмаг иди. Тәсәдүфи дејилдир ки, XIX әсрин сонунда рус сијасәтинин мәддаһларындан бири јазырды: «Гафгазын фәтһи тарихинин көстәрдији кими, јарымвәһши Асија тајфалары арасында рус колонијаларынын јерләшдирилмәси гәдәр јахынлашмаға күчлү көмәк едән икинчи бир шеј јохдур. Буна көрә дә

1. Бах: А.Шепотјев. Көст. әсәри, сәһ.11.

Хәзәр һөвзәсинә битишик азмәскунлу торпагларда рус колонлашдырылмасыны инкишаф етдирмәји һөкүмәтин ән вачиб сијасәти кими гәбул олунмалыды»¹ Рус һөкүмәти Гафгазда мүхтәлиф халгларын, өзү дә христиан халгларын нүмәјәндәләрини јерләшдирәркән Шимали Гафгазда әсасән руслары, Загафгазијада исә ермәниләри мәскунлашдырырды. Бунлара јерли әһалинин һесабына јахшы торпаглары фиксал вә дикәр күзәштләр верилирди.

Өзү дә ашағыдакы вәзифәләр күдүлүрдү: а) јерләрдә башга диндән оланлар мүһитиндә рус һөкүмранлығыны күчләндирмәкдән өтрү христианлардан ибарәт дајаг јаратмаг; б) зәбт едилмиш әразиләри мәнимсәмәк - мүстәмләкәјә чевирмәк үчүн вә онлары метрополијанын мәнәфејинә истисмар етмәк үчүн шәраит јаратмаг; в) Шимали Гафгазда сонрадан јерләшдирилән рус јашајыш мәнәтәгәләри васитәсилә, сых јашајан, автохтон халис мүсәлман күтләләрини парчаламаг; г) Загафгазијада ермәни јашајыш мәскәнләринин көмәклији илә, инди олдуғу кими, о дөврдә дә әһилинин сајчы үстүнлүк тәшкил едән сых јашајан автохтон азәрбајчанлы күтләсинә гаршы ејни шејләри етмәк.²

Дејиләнләрлә әлагәдар көстәрмәк лазымдыр ки, ермәниләрин - бу етник мүһачир милләтин шәһәрләрә вә кәндләрә јајылмасы әввәлләрдә олдуғу кими инди дә «јерсиз кәлди јерли гач» принципи илә баш верир. Өзләри үчүн тәзә олан јашајыш јеринә кәлән кими јерли етносу ја јувасындан говур, јахуд асимилјасија едәрәк өзләрини өзкә тарихи-етник әразинин «автохтонлары» елан едиләр. Түркіјәнин Шәрг һиссәсиндә Урарту тајфаларынын јашадығы Ермәнистан јајласында белә олмушдур, јерли Гафгаз тајфаларынын мәскунлашдығы Шәрги Ермәнистанда да

1. Н.Н.Шавров. Көст. әсәри, сәһ. 25-26.

2. Бах: С.Глинка. Описание..., сәһ.47-48, 57, 61, 64, 87, 92, 103, 105, 108-109, 112-113, 115-116, 119, 127, 131; А.С.Грибоедов. Записка..., сәһ. 339-340; В.И.Величко. Кавказ, сәһ. 81, 84, 197, 199-200; Н.Дубровин. История..., сәһ. 405; Е.Г.Вейденбаум. Путеводитель..., сәһ. 78; А.Шепотъев. О спорных..., сәһ. 44, 54, 55; Г.Чурсин. Кавказ, таблица «Народности»; Н.Василенко. Казаки, таблица «Народонасиление казачьих войск» - ВНС, т. 20; Сборник сведений о Кавказе, т. VII, «Таблица о народонаселении Кавказского края по народностям». Тифлис, 1880; Н.Н.Шавров. Новая..., сәһ. 63-65.

белә олмушдур, албан этносунун јерләшдији зоналардан бири олан Дағлыг Гарабағда да белә олмушдур. Белә аксијалар ишғал олунмуш торпагларын һәгиги саһибләри барәдә һәр чүр јаддашы мәнв етмәклә мүшајиәт олунуб вә бу күнә кими давам етмәкдәдир. Һәлә XIX әсрдә И.Чавчавадзе гејд етмишдир: «Ермәниләр күрчү мә бәдләриндә вә монастрындакы күрчү мәншәли изләри позмаға вә мәнв етмәјә чалышырдылар, дашлардан күрчү јазыларыны гопармаға, јахуд позмаға, тикинтиләрдән дашлары чыхарыб онларын јеринә ермәни јазылары олан дашлары гојурдулар».¹ Азәрбајчан халгынын албан мә бәдләри вә монастрлары, әлјазмалары вә мә бәни ирсинә дә онлар ејни шеји етмишләр.² Ермәни «мәдәнијјәтшүнасларынын» бу гара әмәлләр ән әнәси бу күн дә давам етмәкдәдир. Белә ки, 1918-20-чи илләрдә Көјчә-Зәнкәзур зонасында азәрбајчанлылар мәхсус һәр шеј, һәтта гәбристанлыглар да мәнв едилмишди; 1948-53-чү илләрдә Јереванда вә дикәр јерләрдә, јәни азәрбајчанлыларын говулдуғу әразиләрдә, 1988-чи илдән сонра Дағлыг Гарабағда да бу бәд әмәлләр һәјата кечирилмишдир.

Ермәнишүнаслар јадделли мүәллифләрин орта әср мәтнләрини, онлар јазылмыш шәрһләри — бир сөзлә Азәрбајчанын кечмишинә аид нә варса һамысыны ејнилә бу чүр тәһриф едирләр. Мәсәлән, ајдындыр ки, Гафгазын тајфалары вә халглары арасында, о чүмләдән Загафгазијада христианлыгын јајылмасынын илкин мәрһәләси суријалыларын Шәргдә миссионерлик фәалијјәти илә бағлыдыр.³ Онларын сајәсиндә IV әсрин әввәлләриндә азәрбајчанлыларын әчдадларына аид олан албанлар, о чүмләдән удиләр, һәмчинин күрчүләр вә ермәниләр христиан олдулар вә Сурија вә Бизанс мәдәнијјәтләри аләмнин инчиләринә — китабәләрдән тәһсилә, Библијадан елмә кими јол ачдылар. Сонралар, артыг јерли клирикләр рекионда, хүсусилә Шимали Гафгазда суријалыларын башладыглары миссионерлик фәалијјәтини давам етдирмишләр. Бу барәдә VI әср

1. И.Чавчавадзе. Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902, сәһ. 17; һабелә В.Л.Величко. Кавказ, сәһ. 68.

2. З.М.Бунијатов Азәрбајджан..., сәһ. 97; С.Т.Еремян. Иделогия и культура, сәһ. 329.

3. В.Райт. Краткий очерк..., сәһ.21.

Сурија мәнбәјиндә — Захари Риторун «Салнамәси»ндә дејилр. (Мүвафиг фрагментин рус тәрчүмәси вә шәрһләри Н.В.Пигулевскајаја мәхсусдур).¹ Мәнбәнин мәлүматына вә онун шәрһинә көрә, о јүзилликдә һун тајфалары арасында христианлыгы албан чарлыгынын, Албан автокефел килсәсинин клирикләри јајырдылар. Буну Аран торпагынын, јәни Гарабағын јепископу Кардост вә онун кешишләри едирдиләр. Һунлар христианлыгы, јазыны онлардан габул етмишләр.

XX әсрин 80-чи илләринин сонунда јухарыда ады чәкилән мәдәни миссијаны григорјан килсәсинин фәалијјәтинә јазмаг үчүн Н.В.Пигулевскајанын тәрчүмә етдији һәммин мәлүматын вә она шәрһин олдуғу мәтни тәһриф етмәјә чәһд көстәрмишләр.² Амма, биринчиси, мәнбәдә бирмәналы дејилиб: «Һунлар 20 ил, бәлкә дә даһа әввәл онларын дилиндә Аллаһын бу аләми нечә јаратмасы барәдә китаб чыхмышдыр; сизә хәбәр верим, мән дүз данышан әрләрдән нечә ешитмишәм... Аран торпагынын јепископунун јанына Кардост адлы мәлакә кәлиб, һәммин јепископ она хәбәр верәрәк деди: «Үч ләјагәтли кешишлә вәдијә кет, руһлар аллаһынын әта етдији кәламы мәнән гәбул ет...»

Јунанчадан Теоклетов кими, ермәничә тәрчүмә олунан аллаһ тәрәфиндән танынан һәммин Кардост, һәвәслә үч кешишлә вәдијә јолланды, мәлакә она деди: «Кедин, (бүтпәрәст) халгларын вилајәтинә вә өлүләрин ущагларыны хач сујуна чәкин, онларын јанында кешиш сахлајын, онлар дини ајинләри верин, үрәк-дирәк верин...» Онларла дөрд нәфәр дә кетди вә динч јашамагын мүмкүн олмадыгы торпагда бу једди кешиш әр кечәдән-кечәјә једди чөрәк вә су күпү тапырдылар. Онлар дарвазаја (Дәрбәнд галаларына) дахил олмадылар, амма онлары дағларын арасы илә кечирдиләр. Онлар кәлән кими әсирләрлә сөһбәт етдиләр, чохуну хач сујуна чәкдиләр вә (бәзиләрини) һунлара тәлим кечдиләр. Онлар орада једди ил галдылар вә һун дилиндә мүгәддәс китаб бурахдылар.»³ Икинчиси, Утили Моисејин вер-

1. Бах: Н.В.Пигулевская. Сирийские источники..., сәһ. 84-87, 166.

2. Бах: А.А.Акопян, П.М.Мурадян, К.Н.Юзбашян. К изучению истории Кавказской Албании. «Историко-филологический журнал». АН Арм. ССР, 1987, № 3, сәһ. 171-172.

3. Бах: Н.В.Пигулевская. Сирийские источники..., сәһ. 166.

дији мѣлумата көрѣ, сонралар албан клирикларинин һәмин һунлар арасында фѣалијѣти давам етди вѣ VIII эсрдѣ онларын арасында башга албан јепископу - Израел моизѣ дејирди.¹

Үчүнчүсү, дүнја мәнбәшүнаслыгы һәлә XIX эсрдѣ Сурија јазылы абидәләр групунун мѣтәбәрлијини вѣ объективлијини мүәјјәнләшдирмишдир.² Дөрдүнчүсү, Н.В. Пигулевскајанын чохлу сајда эсәрләри сүбут едир ки, о, Сурија мѣтншүнаслыгы, еркән Шәрг христианлыгы саһәсиндѣ санбаллы нүфуз саһибидир.

Беләликлѣ, јухарыда дејиләнләрден ашағыдакы башлыча нәтичәләри чыхармаг олар:

1. Ермәниләр, сөзүн ән чидди мәнәсында, Гафгазын автохтонларындан дејилләр. Онлар узаг Гәрбдән кәлмәдиләр, она көрѣ дѣ Русија мүәллифләри ермәниләри «чографи мәнәда Гафгаз јерлиларинә» аид едирләр.³

2. Ермәни этносу Түркијәнин Шәрг һиссәсиндѣ локалшан Хайаса өлкәсиндѣ тәшәккүл тапмышдыр.⁴

3. «Енолит дөврүндән (е.ә. VI-IV миниллик) Гафгазын бүтүн гәбирлариндѣ узунбашлылар, дарүзлүләр, үмумијјәтлѣ гратсин антроположи компонентләр үстүнлүк тәшкил етмәјѣ башлајыр».⁵

Сөһбәт ермәниләрин әчдадларынын Балканларда олдуғу кими, Шәрги Ермәнистанда исѣ јерли тајфаларын мәскунлашдығы дөврдән кедир. Дејиләнләри рус антропологу В.В.Бунакын Севан рајонунда әлдѣ етдији дәмир дөврүнә аид⁶ (е.ә. XIV-XIII эсрләрдѣ), јәни һәмин әчдадларын Гаф-

1. Бах: История албан, кн. II. гл. X, XI, XII.

2. Бах: В.Райт. Краткий очерк; Н.В.Пигулевская. Культура сирийцев в средние века. М., 1979.

3. Бах: Г.Ф.Чурсин. Кавказ.

4. Бах: История армянского народа. Ереван. 1980, гл. II; И М. Дьяконов. Предистория армянского народа. История Армянского нагорья с 1.500 по 500 гг. до н. э. Хурриты, лувийцы протоармяне. Ереван, 1968; Г.А.Капанцян. Хайаса - колыбель армян. Ереван, 1947; Б.Б. Пиотровский. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946; С.А. Сардарян. Палеолит в Армении. Ереван. 1954; С.Т. Еремян. Атлас к «Истории армянского народа» сәһ. 84-87, 166..

5. Бах: Р.М. Касимова. О влиянии различных типов колыбель на некоторые антропологические признаки в раннем детском возрасте (в связи с изучением этногенеза азерб. народа), Баку, 1980, сәһ. 81.

6. Бах: В.В.Бунак. Черепа железного века в Севанском районе Армении. РАЖ, 1928, т. XVII, вып. 3-4.

газдан кәнарда јерләшдији дөврдѣ кәллѣ сүмүјү барѣдѣ јаздығы хүсуси эсәрлѣ тәсдиг етмәк олар. «Е.ә. IV — ерамызын III эсриндѣ Минкәчевир вадисинин әһалиси илѣ Загафгазијанын әввәлки дөврлариндәки (е.ә. XIII-IX эсрләр) вѣ Өн Асијанын (е.ә. III-II эсрләр) әһалиси арасында антроположи јахынлыг, охшарлыг чохдур.»¹ Минкәчевир гәбирлариндәки Брахикран кәллѣ сүмүкләри, бу исѣ Гарабаг зонасыдыр — кәстәрир ки, бурадакы христиан дәфн адәтләри илѣ Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын сакинларинин типии даһа чох ашкар олдуғуну бирузѣ верир, «лакин онларын арменюид әламәтләри јохдур вѣ Өн Асијанын гәдим кәллѣ сүмүкләри илѣ бөјүк охшарлыгы вардыр.»²

5. Популјасијаларын этногенези вѣ онларын гаршылыгылы мүнәсибәтләри барѣдѣ информасија верән етник одонтолокија да һәмчинин ермәниләрин һәм Азәрбајчанда, һәм дѣ үмумијјәтлѣ Гафгазда автохтонлуғу барѣдѣ тезисы бирмәнәли тәсдиг етмир. «Гејд етмәк мараглыдыр ки, Дағлыг Гарабаг (Азәрбајчанда јерләшән) ермәниләри үчүн мүгајисѣ чәдвәлѣ көрѣ ән јахыны ики Азәрбајчан вѣ ләзки группу, биринчи онлугда диш системинә көрѣ јахын олан бүтүн үч Азәрбајчан, кумык, ләзкиләр, үч Гарадәнизсаһилли, адыкәјләр вѣ јалныз бир ермәни группу охшардырлар. Гарабаг вилајәтинә ермәниләрин мәскунлашдығы дөврдән онлар дилларини, мәдәнијјәтини, динини вѣ етник мәнлик шүүрларыны сахламышлар вѣ көрүнүр, ән јахын етник групплары ассимилјасија едиб өз тәркибларинә дахил етмиш, Загафгазија вадисинин әһалисинә гарышмышлар.»³

6. Ермәниләрин Азәрбајчанда пејда олмасы ермәни дөвләтчилијинин мәнви Загафгазијанын әрәбләр, сәлчүгләр вѣ даһа сонракы мұдахиләчиләр тәрәфиндән ишғалы, һабелә христиан албанларын галығларынын, о чүмләдән удиларин VII эсрдән сонра григорјан килсәсинин һимәјәсинә кечмәси вѣ 1836-чы илдѣ албан килсәсинин вѣ католикослуғунун ләғви нәтичәсиндѣ баш вермишдир.

7. XIX эсрѣ кими бурада (Гарабағда) јашамыш Гарабағ

1. Бах: Р.М. Касимова. О краниологических материалах из раскопок в Мингечауре. - В кн.: Вопросы истории Кавказской Албании, сәһ. 46.

2. Јенѣ орада, сәһ. 48.

3. Р.С.Кочиев. Закавказье и Северный Кавказ. - В кн.: Этническая одонтология СССР. М., 1970, сәһ. 135, 141.

«ермәниләри», христиан албанларын, мәсәлән мүасир удиләрин бирбаша варисләридир. «Гарабағ ермәниләриндән» мәһз сонунчулар азәрбајчанлылара вә ләзкиләрә етник одонтолокија бахымындан даһа јахындырлар. Башга сөзлә, Гарабағ зонасында етник ермәниләрдән дејил, анчаг динчә јахын ермәниләрдән данышмаг олар.

8. Азәрбајчанда хејли сәјда ермәниләрин пејда олмасы XIX-XX әсрләрин тарихи-сијаси һадисәләри нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур.

9. Буранын көклү әһалиси олмадыгларындан онларын һеч дә һамысы Азәрбајчан торпагына ујушмадылар. Һәлә XIX әсрин биринчи отузиллијиндә онларын бир һиссәси Гарабағдан Русијанын мәркәзи губернијаларына көчмүшдү. Мәсәлән, 1805-1825-чи илләрдә 40 мин нәфәр ермәни бурадан Русијаја көчмүшдүр.¹

10. Минкәчевирин некрополларындан әлдә едилиб 3 мин ил бундан әввәл Гарабағ зонасында јашајан тајфалара, һабелә 10 мин иллик тарихә малик олуб, Гобустанда тапылыб, Ширван зонасынын гәдим сакинләринә мәхсус олан кәлләләр Азәрбајчан Республикасындакы мүасир азәрбајчанлыларын антроположи өлчүләри илә бир үмумилик, бир охшарлыг олдуғу нәтичәсинә кәлмәјә әсас вермишдир.

Бу, јухарыда кәтирилән мәлүматларла јанашы сүбүт едир ки, ејни бир әразидә Азәрбајчанда минилликләр әрзиндә мүасир Азәрбајчан халгынын јаранмасына сәбәб олан етногенетик просесләр баш вермишдир. Бу халгын јаранмасында әсас етибарилә Гафгазын автохтонлары олан јерли, јахын (әзәли) етник компонентләр иштирак етмишләр.²

11. Бу компонентләрин ичәрисиндә Азәрбајчан халгынын әчдадларына мәхсус олан албанлар, о чүмләдән 26 албан тајфаларындан биринин әчдады олан, бу күнә кими там вә тамамилә Азәрбајчан торпагларында јерләшәрәк

1. Бах: С.Глинка. Описание..., сәһ. 92.

2. Р.М. Касимова. Антропологические исследования черепов из Мингечаура. Баку, 1960; Јенә онун. Антропологические исследование современного населения Азербайджана. Баку, 1975; Јенә онун. Находка самого древнего пещерного человека на территории СССР. Азербайджан. Азых. Баку, 1986; М.М. Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана. Баку 1985; С.М. Казиев. Альбом кувшинных погребений Мингечаура. Баку, 1960; А.С. Сумбатзаде. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку, 1990.

Гарабағын хејли һиссәсини әһатә едән өзүнүн тарихи-етник әразисиндә мәскунлашмыш удиләрдир.

Үмумиләшдирилмиш нәтичә бундан ибарәтдир ки, ермәниләрин Гафгаза, еләчә дә Јер күрәсинин дикәр рајонларына ахыны халгларын кеосијасы вә һәрби сәбәбләр үзүндән көчүрүлмәсинин нәтичәсидир; тајфаларын јерләрини дәјишмәси, Бизанс вә Сасани империјалары арасында чоһпланлы динч вә гејри-динч мүнасибәтләр; Јахын вә орта шәрғдә мүсәлман өлкәләринин онларын арасында әрәб хилафәтинин, сәлчуг, монгол, Сәфәви, Османлы империјаларынын үстүнлүк тәшкил етмәси; дини зиддијәтләр вә христианларын тәғиб олунмасы; ермәниләрин дәвләт мүсәтәғиллијини итирмәләри; XVIII-XIX әсрләрдә Русија-Түркия вә Русија-Иран мүһарибәләри; Гафгазын Русија империјасы тәрәфиндән ишғалы; бу дијарда Русија һөкүмәтинин көчүрүлмә сијасәти — Гафгаз зонасында ермәниләрин күтләви сәјда пејда олмасына вә XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә онларын тәдричән јерли әһалинин тәркиб һиссәсинә кечмәсинә көмәк едән башлыча амилләр бунлардыр.

XIX-XX әсрин әввәлиндә чоһлу сәјда ермәниләрин кәнардан Гафгаза көчүрүлмәсинә олан рус гафгазшүнасларынын реаксијасы да нәзәри чәлб едир. XIX әсрин биринчи отузиллијиндә — просесин илк чағында реаксија мүсбәт иди, буну С.Глинканын китабындакы чанфәшанлыгла сөјләнмиш епитетләр сүбүт едир.¹ XX әсрин әввәлиндә негатив мөвге тутмаға башладылар: Русија торпагларында олдуғлары 100 ил әрзиндә ермәниләр өзләринин пис чәһәтләрини дә көстәрә билмишдиләр. В.Л.Величко вә Н.Н.Шавров һесаб едирдиләр ки, Гафгазда онларын фәалијјәти бу дијарда рус иши үчүн горхулудур вә бирбаша тәһлүкәлидир; гејд едилирди ки, бурада рус һакимијјәтинин бәргәрар олмасындан даһа чоһ ермәниләрин газанмасына бахмајараг онларын Русијаја һеч бир хејри јоһдур; бундан әләвә, ермәни тајфаларынын дәфәләрлә антирус чыхышлары, јерли руслара али инзибати мәмүрлар да дахил олмагла террор тәтбиғ етмәләри дә мәлүмдур.²

1. Бах: С.Глинка. Описание..., сәһ. 3 вә с..

2. В.Л.Величко. Кавказ. сәһ. 17-18, 20, 26, 198; Н.Н.Шавров. Новая..., сәһ. 59-61.

Бунунла бəрəбər XIX эср вə XX эсрин эввəлиндə рус гафгазшүнаслары Русија империјасында, о чүмлэдэн Гафгазда јени тајфа оланларла - ермəнилəрлə бағлы бир аномалија да диггəт јетирмишлэр. Сонунчулар өзлəринə бəзи танымыш «Рус гəлэм саһиблəрини» дə нөкəрчилијə көтүрмүшлэр. «Рус эдəбијатында илк ермəни муздуру «барон Брамбеус» тəхəллүсү илə јазан Петербург Елмлэр Академијасынын мұхбир үзвү, јазычы-журналист, орта эср тарихчиси О.Сенковски иди ки, о, 1800-1858-чи иллəрдə јашамышдыр; бу функцијаны ичра едэнлəрдэн шəргшүнас, лингвист, Русија ЕА-нын үзвү Н.Ј.Марр олду, о, «ермəнилəрин хејринə күрчүлəрдэн нə исə гопармаг фүрсəтини элдэн бурахмырды»; эдəбијатшүнас Веселовски «рус охучуларыны јахшы ермəни эдəбијатынын мөвчуд олмасына» инандырмаға чəнд едирди.»¹ Ермəнилəрə рəғбəтлə јанашан «рус гəлэм саһиблəри» өзлəри дə гејд едирдилэр: онлар христианлардандыр, «Онлардан христианлығы тəкид етмəли олдугча сəчијјəвидир, она көрə ки, онлар өз мүсəлман гоншулары һесабына доланмагдан чəкинмирлэр, чүнки «христиан» ады онлара имтијазлы мөвге верир.»²

В.Л.Величко гејд етмишдир ки, императритса Анна Ивановна (1730-1740) ермəнилəрə шүбһə илə јанашырды: «II Јекатерина исə, əксинə ермəнилəрə һəдсиз еһтирам көстəрмишдир ки, бу да ола билсин ки, онун сарајында һөкм сүрэн əхлагсызлыг вə фөвгəл'адə исрафчылыгга изаһ едилмəлидир.»³

Белəликлə, В.Л.Величко XX эсрин башланғычында ермəнилəрин «башга тајфалардан олан сатгынлардан, о чүмлэдэн јерли вə пајтахт русларынын хидмəтиндэн кениш истифадə едирлэр» нəтичəсинə кəлмишди.⁴ Бу эн'энə бүтүн јүзиллик эрзиндə сөнмəмиш, əксинə, јенидəнгурманын башламасы илə онун тэрəфдарларынын сајы даһа да артмышдыр. Демəк олар ки, ермəнилəрə гуллуг көстəрмəклə јени јени сатгын рус гəлэм саһиблəрини еһтива едэн символик варислији шəргшүнас Сенковскинин Русија президентинин

1. В.Л.Величко. Кавказ. сəһ. 69-70; И.Чавчавадзе. Армянские... сəһ. 12, 121.

2. В.Л.Величко. Кавказ. сəһ. 74.

3. Јенə орада, сəһ. 77

4. Бах: Јенə орада, сəһ.88; И.Чавчавадзе. Кəст. əсəри, сəһ. 121

милли мəсəлəлэр үзрə кечмиш мұшавири Старавојтова илə, академик Марры мұхбир үзвү Новоселтсевлə, јазычы Веселовскини Боровиклə, И.Чавчавадзенин хатырлатдығы журналист Һолмстеди журналист Графова илə, гафгазшүнас Глинканы Сахаровун дул гадыны илə мөһкəм бирлəшдирмишдир. Мəлүм олдуғу кими, истəр XIX эсрдə, истəрсə дə XX эсрдə јашајан јерли, һəм дə əчнəби мұəллифлəрин һамысынын адыны садаламаг мүмкүн дејилдир. Лакин бунларын һамысынын эгидəsi вə дедиклəринин маһијјəти ејнидир: Матфејин Инчилиндə (26, 73) јығчам вə гыса дедиклəриндэн ибарəтдир: «Дəгиги сən дə онлардансан, зира нитгин дə сəни ашкара чыхары». «Ермəнистанла Азэрбајчан арасындакы мұбаһисəјə, јəни Дағлыг Гарабағын һағлы Москва вассалына - ермəни, јохса Азэрбајчан вассалына табе олмасы мəсəлəсинə кəлдикдə исə буну Гəрб политологу А.Авторханов мəнасыз вə зијанлы мұбаһисə һесаб едир. Ермəнилəр бу мұбаһисəни јанлыш мөвгедэн апарараг белə бир халг мүдриклијини унудурлар: өзү јыхылан ағламаз. Ермəнистанын фəчиəsi һеч дə онда дејил ки, Сталин 1923-чү илдə Гарабағы Азэрбајчанын тэркибинə дахил етмишдир, бундадыр ки, 1920-чи илдə Ленин Гызыл Ордунун сүнкүлəрилə Гафгазын мүстəгил милли республикаларыны — Ермəнистаны, Азэрбајчаны, Шимали Гафгазы зор күчүнə ишғал едиб бирлəшдирəрəк онларын һамысыны Күрчүстанла бирликдə совет империјасынын тэркибинə гатмышдыр. Гафгазын мүстəгиллији заманы белə мұбаһисə олмамышдыр, бу јалныз «парчала вə һөкм сүр» сијасəтинин давамчылары олан болшевиклəрин дөврүндə мејдана чыхмышдыр.»¹

Билаваситə удилəрə гајыдараг бир даһа гејд етмəлијик: ермəнилəрдэн фəргли олараг онлар Гафгазын эн гəдим сакинлəринə мəхсусдурлар.² Бундан əлавə, удилəрин ермəни етносуна нə етник, нə дə тарихи, нə əрази, нə дə мəдəни, үмумијјəтлə һеч бир бахымдан аидијјаты јохдур.

Һазырда удилəр Азэрбајчан Республикасынын Гəбəлə районунун Нич кəндиндə, һəмчинин Күрчүстан Республика-

1. А.Авторханов. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Гармишпартенкирхен, 1988, сəһ. 393.

2. Бах: А.А.Арутинов. Удины. - РАЖ, сəһ. 73-96; Јенə онун. Удины (Материалы для антропологии Кавказа). М., 1905, сəһ. 132-133.

сынын Кварели рајоунун Зинобиани (индики Октомбери) кэндиндә жығчам һалда јашајырлар.

Тарихән удиләр јалныз Азәрбајчанда гејдә алынмышлар. Нә кечмишдә, нә дә инди Ермәнистан адланан эразидә гејдә алынмамышлар. Удиләрин билмәјәрәкдән, јахуд да биләрәкдән ермәни этносунa аид едилмәси, онларын «ермәни» адландырылмасы әсасында һәрби-сијаси вә дини һадисәләр тарихи ашлашылмазлыгдыр. Буна бахмајараг бу ујғунсузлуғу «дирилтмәјә» чәһд кәстәрмәклә бундан удиләрин тарихән јашадығы торпаглара, јә'ни Күрлә Араз арасындакы торпаглара, XII әсрдә Гарабағ, ондан даһа еркән исә Аран кими танынан торпаглара иддиа ирәли сүрмәк үчүн истифадә едилрәр. «Мүбаһисәли» эрази — 32 мин кв. км саһә, јахуд Азәрбајчан Республикасынын эразисинин 37 фаизи вә әһалисинин 24 фаизинин — 1 млн. 800 мин адамын јашадығы торпагдыр. Бу, үстәлик јерли сәнајә, кәнд тәсәррүфаты, енержи потенсиалыдыр, тәбни сәрвәтләрдир.

Гарабағда — су-електрик стансијасы вә сүн'и су анбарлары, дәмир вә полиметал мә'дәнләри, заводлар вә фабриклар, памбыг вә мејвә бағлары, әлван вә гијмәтли металлар, үзүм бағлары вә нефт, курортлар вә минерал сулар, дүнјада јеканә нефтлә мүаличә (Нафталан) очағы, шәһәрләр вә даһа башга сәрвәтләр вардыр.

Узаг кечмишдә удиләр индикиндән даһа кениш эразијә малик олмушлар. XIX әсрдә удиләр Јелизаветпол губернијасынын јалныз бир сыра гәзаларында гејдә алынмышлар. О дөврдә Нуха (Шәки) гәзасында удиләр даһа чох олмушлар, гәзанын чох кэндиндә удиләр јашајырдылар. Мәһз бу сәбәбдән дә, мүасирин гејд етдији кими бурада һәр јердә көһнә килсәләрин харабалыгларына раст кәлинир.¹ О заман Нич, Варташен (индики Оғуз), Варданлы, Мирзәбәјли, Султан-Нуха, Кирзан, Чоурлу, Малых, Јеникәнд кәндләри удиләрин сых јашадығы јерләр олмушдур. Удиләр барәдә ән еркән демографик мә'луматлар XIX әсрә аиддир. 1880-чи илдә Русија империјасында онларын сајы 10 мин нәфәр олуб; һәмин јүзиллијин сону үчүн 8 мин иди. Бунлардан

1. Бах: М.Бежанов. Краткие сведения о Варташене и его жителях. СМОМПК, вып. XIV, сәһ. 215

Ничдә 5 мин, Варташендә 3 мин, јә'ни мә'лум удиләрин һамысы Азәрбајчанда јашамышлар. 1910-чу илдә онларын гејдә алынмыш сајы 2.500 нәфәр иди. Әһалинин үмуми сијаһыја алынмасына көрә 1897-чи илдә 4 мин, 1926-чы илдә 2.500, 1959-чу илдә 3.700, 1979-чу илдә 7 мин, 1989-чу илдә исә 7.971 нәфәр олмушлар.¹ Илләр үзрә удиләрин сајындакы бу пәрәкәндәлик онунла бағлы олмушдур ки, онлары дикәр кичик этносларын нүмајәндәләри кими, етник мәнсубијәтә көрә дејил, башга параметрләрә көрә нәзәрә алыблар: мәсәлән, а) һакимијәт даирәләринин гаршыја гојдуглары мөгсәддән, јахуд етниксизләшдирмәнин мүвәффәгијәтләриндән асылы олараг; б) дини мәнсубијәтә, јахуд сәпәләнмә јеринә, орада үстүнлүк тәшкил едән дилә, јахуд ана дили кими кәтирилән дилә көрә; в) тәдрис едилән дилә көрә. Белә «ән'әнәләр» һәм Русија, һәм дә Үмумиттифаг республикаларында апарылан әһалинин үмуми сијаһыја алынмасы кампанијалары үчүн, бә'зи республикалардакы милли сијасәт үчүн характерикдир. Бу, һәмчинин милли сијасәтдәки сәтһилијин, кичик этнослара бөјүк дөвләтчилик бахымындан јанашманын нәтичәсидир. Нәтичәдә һәгиги демографик мәнзәрә тәһриф едилирди.

1989-чу ил ССРИ әһалисинин сијаһыја алынмасына көрә удиләрин сајы 7.971 нәфәр олмушдур. Онлардан Азәрбајчанда 6125 нәфәр, јахуд мүтләг чохлуғу јашајыр. Галан удиләр Күрчүстанда — рәсмән 93 нәфәрдир, әксәријәти исә — 700 нәфәри күрчү фамилијасы вә адларыны алмышдыр. Нәр һалда, 70-чи илләрдә Октемберидә 800 уди олмушдур.² Русијада 1.102, Украјнада 109, Беларусијада 15, Өзбәкистанда 46, Газахыстанда 31, Ермәнистанда 19 (бунлар даһа чох гарышыг никаһлардыр), Түркмәнистанда 32 нәфәр уди јашајырды.³ Амма онларын һамысы, Ничин вә Варташенин гочаман сакинләринин кәстәрдији кими, Азәрбајчандан чыхмышлардыр.⁴

1. Бах: А.А.Арутинов. Удины (Материалы для антропологии Кавказа), сәһ. 17; З.И.Ямпольский, В.П.Кобычев. Удины. - В кн.: Народы Кавказа, т. II. М., 1962, сәһ. 195; газ. «Союз», 1990, № 32; Азәрбајчан Совет Энциклопедијасы, IX чилд.

2. Бах: Н.Г.Волкова. Удины. сәһ. III.

3. Бах: «Союз» журналы, 1990, № 32.

4. Мүәллифләрин чөл материаллары.

Удиләр ассимиляциядан гачсалар да вә буна көрә дә бә'зән вәтәнләрини атсалар да, бунунла белә онларын әксәријјәти өз торпагларындан көчүб кетмирләр. Бунун бир нечә сәбәби вар: 1) онлар Азәрбајчанын көклү этносларына аидирләр; 2) онларын тарихи вәтәни вә көкләри бурададыр; 3) дүнјада Азәрбајчандан башга нәинки уди ичмасы, һәтта кичик этносун сых јерләшмәси дә јохдур, буна көрә дә нә дилинә, нә мәдәнијјәтинә, һәјат тәрзинә вә этносихолокијасына көрә кимләрәсә гајнајыб-гатышмаг имканы јохдур; 4) Азәрбајчанда 1988-чи ил һадисәләринә кими кәнардан бизә Дағлыг Гарабағ проблеми пәрчим едиләркән удиләр дикәр кичик вә азсајлы этнослардан республиканын рәсми һөкүмәти тәрәфиндән даһа аз етниксизләшмәјә, ассимиляцияја, тә гилләрә мә руз галдыгларына бахмајараг өз торпагларыны тәрк етмәмишләр. Лакин белә бир мүһүм һала да диггәт јетирмәк лазымдыр: өз милли инкишафларыны там реаллашдырмаг үчүн удиләрдән өтрү Азәрбајчандан башга бир әрази олмајыб вә чәтин ки, олсун. Вә әкәр Азәрбајчанда да онлар белә бир имканы әлдә едә билмәсәләр, тарих буну бизә бағышламаз, зира өз кечмишинә һөрмәт етмәјән халгын кәләчәји јохдур.

Һазырда удиләр дүнјада јалныз бир јердә - Азәрбајчан Республикасынын Гәбәлә рајонундакы Нич кәндиндә сых јашајырлар. 1992-чи ил јанварын 1-ә олан мә'лумата көрә, бу рајонда онларын сајы 5.241 нәфәрди, јә'ни јерли әһалинин 6,7 фазини тәшкил едирләр. Онлардан 4.465 нәфәри Ничдә јашајыр.¹ Әкәр Варташендә XIX әсрин сону үчүн 3 мин уди јашајырдыса (онлардан 700 нәфәри күрчү православлығы мәзһәбиндән иди), 1988-чи ил һадисәләринин башланмасындан сонра бурада 70 нәфәр галмышдыр.

Ничлә гоншулулдакы Мирзәбәјлидә 1988-чи иләдәк 300 уди јашајырды; һазырда онларын һамысы кәнди тәрк едиб. Минкәчевирдә јашајән 60 уди аиләси дә шәһәри тәрк етмишдир.

Беләликлә, 1988-чи илдән сонра удиләрин Азәрбајчандан көчүб кетмәси артмышдыр. Әсасән кәнчләр көчүб кедирдиләр: кими Шимали Гафгаза, кими Урала, кими дә

1. 1992-чи илин ијунунда Гәбәлә ХДС-нин бизә тәгдим етдији арајышдан.

Орға Асияја. Лакин һеч кәс Ермәнистана кетмир, бир дә ки; онлары ораја дә'вәт етмирдиләр. Бу ишдә бә'зи гарышыг никаһлы аиләләр мүстәсналыг тәшкил едир.

Азәрбајчандан көчүб кетмәнин башлыча сәбәби дини ајры-сечкиликди, јә'ни әсасән григорјанлыг, ермәни ад вә фамилиясына көрәдир. Буна көрә дә удиләри «ермәни» кими гәбул едирләр. Бунунла әлагәдар гејд едилмәлидир ки, јенидәнгурманын башланмасындан вә ССРИ-нин дағылмасындан сонра мүхтәлиф этнослар арасында итирилмиш рәсми идеолокјанын әвәзинә кәлән вә 1917-1985-чи илләр әрзиндә тәзјиг алтында олан мәнлик шүүрунун ифадә формасы кими милләтчилик гығылчымы баш верди. Бундан алава, кечмиш мәркәздәки вә јерләрдәки јени рәһбәрлик игтисади, сосиал, сијаси вә дикәр проблемләри һәлл етмәк игтидарында олмадығындан өзү әһалини чари мәсәләләрдән јайындырмаг, өз күчсүзлүјүнү пәрдәләмәк мәгсәдилә милли мәсәләни гызышдырды. Ејни вахта милләтчилик гығылчымы кечмиш мәркәзин, кечмиш иттифаг республикаларынын вә милли мухтарларын игтисади, сијаси, мәдәни мәнәфеләрини һәдәләмәсинә чаваб реаксиясы иди. Белә вәзијјәт илк нөвбәдә кәркинлик вә мүнагишә бөлкәләриндә јаранды: Азәрбајчанда белә вәзијјәт Гарабағ бөһранына, һәмчинин удиләрин вә дикәр јерли кичик вә азсајлы этносларын көчүб кетмәсинә кәтириб чыхарды. Бунунла белә, азәрбајчанлылар кими ислама етигад едәнләрдә өз кечмишинә мараг, Азәрбајчанын тәркибиндән чыханадәк милли вә мәдәни мухтаријјәтә чан атмаг мејлләри ојанды.

Бүтүн баш вермиш һадисәләрдә Азәрбајчандакы ермәни ичмасынын фәалијјәтинә диггәт јетирмәјән јерли рәһбәрлијин үзәринә бөјүк тәгсир дүшүр. Һәммин ичманын партија вә дөвләт апаратында Бақыдан кәнд рајонларына гәдәр бүтүн вәсиләләрдә тәмсилчиләри исә өзләринин хидмәт вәзифәләриндән истифадә едирдиләр. Бурада Москвадан вә Јеревандан тәзјиг көстәрән ССРИ ермәни ичмасынын да тә'сири аз олмамышдыр. Дикәр амилләр дә негатив рол ојнамышлар: мәркәздән сијаси, һәрби, игтисади асылылыг, үфүги вә шагули истигамәтдә Сов.ИКП МК-ның вә ССРИ НС-нин чанишинлик институтлары, Азәрбајчана зорла гәбул етирилән Дағлыг Гарабағ вә онун өтрафында

баш верән проблеми үчүн вачиб олан бу амиллэрэ бирини дә эләвә етмәк олар: ДГМВ-нин рәһбәрлији 70-80-чи илләр эрзиндә фактик олараг Бакынын нәзарәти олмадан ишләјирди.

Һәлә XIX әсрдә уди дилинә чохла Азәрбајчан сөзләринин дахил олдуғу гејд едилмишди.¹ Уди вә Азәрбајчан дилләринин гаршылыгы мүнәсибәтинин тәдгиги илә узун илләр мәншәчә уди олан В.Л.Гукасјан мәшғул олмушдур. О, үзәринә өз ана дилинин ғыса грамматикасы да эләвә олуан уди-Азәрбајчан-рус лүғәтини чап етдирмишдир; Азәрбајчан вә уди дилләринин гаршылыгы мүнәсибәтинин тәдгиги, бу проблематика үзә мәсәләләр дә она мәхсусдур.² В.Л.Гукасјан һәмчинин белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, тарихән јүзилликләр эрзиндә Гафгаз Албанијасы тајфаларынын сијаси, дини, етник, мәдәни һәјатынын хүсусијәтләрилә бағлы олараг онларын дилләриндә орта Иран, гәдим јунан, гәдим Сурија вә бир сыра дилләрдән алынма сөзләр сахланмышдыр. Бу алынма сөзләр күрчү вә ермәни дини лексикасына эләвәләрлә мүасир уди дилиндә сахланмагдадыр. Лакин уди дилиндә алынма сөзләрин сајы мәсәләсиндә диқәр дилләрин һамысындан бирликдә Азәрбајчан дилиндән алынма сөзләр даһа әввәлдир вә даһа чох үстүнлүк тәшкил едир.³

Бунунла белә көстәрмәк лазымдыр ки, өзкә дилләр әһатәсиндә уди дилинин Азәрбајчан вә диқәр дилләрлә чоһәсрилиқ әләгәсинә баһмајараг сахланмасынын сәбәбләриндән бири, ола билсин ки, чоғрафи тәчридликдә вә ендогамија илә бағлыдыр.⁴

Азәрбајчан дилиндән эләвә, диқәр дилләрин тәсиринә кәлдикдә исә бунларын ичәрисиндә үстүнлүк гәдим Сурија дилинә верилмәлидир.

Гафгазда, о чүмләдән албанлар арасында илк

1. Бах: М.Бежанов. Краткие... сәһ. 215.

2. Бах: В.Л.Гукасјан. Көст. лүғәти вә авторефераты; һабелә: Азәрбајчан удин дилләринин гаршылыгы әләгәларинә даир. Аз. ЕА «Хәбәрләри». «Әдәбијат, инчәсәнәт вә дил серијасы», 1966, № 3, сәһ. 70-78; јенә онун: Тюркизмы в «Истории албан» Моисея Утийского. -В кн: «Структура в истории тюркских языков». М., 1971, сәһ. 238-250.

3. Бах: В.Л.Гукасјан. Көст. лүғәти вә авторефераты, сәһ. 4.

4. Бах: Л.И.Лавров. О причинах многоязычия в Дагестане. Советская этнография, 1951, № 2.

миссионерләр суријалылар олмушлар (бу барәдә јухарыда дејилмишдир), демәли дини илаһијјәт китаблары Сурија дилиндән тәрчүмә олунмушдур, чүнки бу дилин сөзләри, һәмчинин терминләри јерли етносун лексикасына Сурија миссионерләринин шифаһи нитгиндән кечә билмәзди, она көрә ки, бу сөзләр, биринчиси, чох дејилдир; икинчи - онлар елә кәсәрли дејилдиләр ки, автохтонлара тәсир көстәрәјдиләр; үчүнчү - онларын дили Гафгаз дилләри аиләсинә дејил, уди дили кими, сами дилләри аиләсинә дахилдир. Белә шәраитдә Сурија сөзләрини вә терминләрини мәнимсәмәнин мүмкүн олан јолу — Суријада христианлығы гәбул етмиш албанларын дилинә тәрчүмә олунмуш Инчил, гиссәләр, әдәби абидәләрлә танышылыг ола биләрди. Мәтинләр вә тәрчүмәләр автохтонлар арасында кәрәк нисбәтән чох галајдылар ки, онларын лексикасы јерли дилләрдә тәсбит олунајды. Уди дилиндә биз мәһз буну мүшаһидә едирик. Бунунла белә, мүасир уди дилиндә Сурија сөзләринин вә терминләринин гејдә алынмасы бир даһа буну сүбут едир ки, онларын дили албан (гәдим уди) дилинин бирбаша варисидир.

Албанларын исә, о чүмләдән дә удиләрин хејли һиссәсинин Азәрбајчан дилинә кечмәси тарихи шәраитлә бағлыдыр. Һәмин сәбәбләрдән дә христианлығыны сахламыш удиләр икидиллидирләр: бәзиләри ана дилиндән башга күрчү, јахуд ермәни дилләрини билирләр, лакин бөјүк әксәријјәти Азәрбајчан дилини билир. Нүмунә кими Нич, Варташен вә Октобери сакинләрини көстәрмәк олар. Ничин удиләри, хүсусилә кишиләр, Азәрбајчан дилиндә нәинки сәрбәст данышырлар, һәтта бу дилдә савадлы јазыр, гәзет вә журналлар, китаблар охујур, радио верилишләрини динләјир, телевизия верилишләринә бахырлар. Әләмәтдар чәһәт будур ки, мүһарибәдән сонракы нәсил артыг ермәни дилиндә данышмыр.

Гоншуларын христиан удиләрә етнолингвистик тәсир просеси биртәрәфли олмамышдыр. Өз нөвбәсиндә онлар вә онларын дили Азәрбајчан, ермәни вә күрчү дилләринә тәсир көстәрмишдир. Бир нечә мисал кәтирәк: Урарту, күрчү, ермәни дилләриндәки «тур» сөзү удиләрин «тур» сөзүндәндир вә «ајаг» демәкдир. Удиләрдә мешә, чәмәнлик

кими ишләдилән «чалаг» истилаһы бир сыра күрчү вә Азәр-бајчан диалектләриндә дә «саһил мешәси, чәмәнлик, кол-луг» мәнасында сәсләнир. Удичә зукал — «зоғал» Азәрбај-чан дилиндә лап гәдимдән ишләнир, бәлкә дә түрк диллә-риндә олан «гызыл» демәкдир. Удиләрин тарихи ви-лајәтләриндә бу күнә кими уди топонимләри, мәсәлән, Курмух, Мамрух, Мухах, Чимчихах, Самух, Ардах, Картсах сахланмагдылар.¹

Нич әтрафындакы уди кәндләри өзләринин көклү уди сакинләрини итирсәләр дә, әввәлки тарихи адларыны сахлајырлар, һалбуки бу јерләрдә һазырда азәрбајчанлылар вә ләзкиләр јашајырлар. 100 кв. км әразини әһатә едән Ничин өзүндә бу күнә кими кечмиш мәһәлләләр, бөлкү системи галмагдадыр. Бу һагда әсәрин јашајыш мәскәнләри бөлмәсиндә әтрафлы бәһс едәчәјик.

Удиләрин этнолингвистик вә мәдәни-идеоложи ассимилјасијасы VIII әсрдә, албан дөвләтчилијинин итирил-мәсиндән сонра башламыш, заманча 1000 илдән артыг мүддәтдә узанага XIX әсрә кими давам етмишдир. Бу просес ики хәтт үзрә давам етмишдир: 1. Әсас хәтт — Гаф-газ Албанијасынын мүсәлман дөвләтләринә дахил олмасы, јерли әһалинин күтләви шәкилдә ислам динини вә оғузларын дилини гәбул етмәсилә бағлы түрк-мүсәлман ас-симилјасијасы. В.Л.Гукасјан һесаб едир ки, «мәдәни-тарихи һәјатын бүтүн саһәләриндә тарихи тәлеји түркләрлә бағлы олан бүтүн Гафгаз автохтонлары арасында удиләр, демәк олар ки, хүсуси јер тутурлар».² Бу просес дикәр албан тајфалары кими, удиләрин дә этнолингвистик вә мәдәни-идеоложи ассимилјасијасына сәбәб олмуш, бунун нәти-чәсиндә мүхтәлиф етнокомпонентләр говушмуш вә јени кејфијәтә — Азәрбајчан халгынын јаранмасына кечид баш вермишдир. 2. Долајы хәтт — онлар тәрәфиндән христиан-лығын сахланылмасы вә христианлығын јени мәзһәбләрә вә јени килсәләрә кечмәсилә вә демәли бир һалда ермәни дилинин, дикәр һалда күрчү дилинин килсә дили кими гәбул етмәсилә бағлы ермәни-григорјан вә күрчү ассимилјасијасы. Биринчи һалда — ермәни-григорјан

1. Бах: В.Л.Гукасјан. Көст. авторефераты, сәһ. 50.

2. Бах: В.Л.Гукасјан. Көст. авторефераты, сәһ. 3.

вариантында — белә ассимилијасија Ничдә, Мирзәбәјлидә, Варташендә өз этнопсихолокијасыны сахламагла христиан удиләрин там (Дағлыг Гарабағ) вә јахуд гисмән шәкилдә динчә ермәниләрә чеврилмәсинә көмәк етмишдир. Икинчи һалда — күрчү православ вариантында — өз ана дилини, этнопсихолокијасыны, мәнәви вә мадди мәдәнијәтини итирмәдән христиан удиләр (Варташен, Октомбери) гисмән күрчүләшәрәк динчә күрчү олмушлар. Исламы гәбул етмәјән удиләрин динчә ассимилијасијасы просесинин нәтичәси бу чүр олмушдур. Бундан әләвә, григорјан килсәси удиләрин азәрбајчанлылары олан мүнасибәтини дәјишмәјә чәһд көстәрмишдир: онлары бир-бириндән ајырмаг, онлар арасында нифаг салмаг, килсә буна гисмән наил олса да, нәтичәси һеч дә онун көзләдији кими олмамашдыр.

XIX әсрдә удиләр јени дөврүн јазы мәдәнијәтини говушмаг имканы әлдә етмишләр.¹ 1854-чү илдә Ничдә илк уди мәктәби ачылмышдыр. Варташендә рус дили тәдрисли кәнд орта мәктәби јаратмышлар. Мүәллимләр арасында јерли сакинләр — удиләр дә вар иди. Тәһсилләрини давам етдирмәк үчүн удиләр Москваја, Козлова (коммерсија мәктәби), Горијә (руһани семинаријасына), Тифлисә (орта коммерсија мәктәби) кедирдиләр.

Һәмин вахтда кирил әлифбасы әсасында хүсуси спесифик сәсләри — фонемләри билдирән әләвәләр едил-мәклә уди әлифбасы тәртиб едилди. XIX-XX әсрләрдә һәмин әлифбадан уди фолклоруну, Инчили уди дилинә нәшр етдирәркән, уди-азәрбајчанча-русча лүғәти чап етдирәркән истифадә етмишләр.² Инди онун әсасында Ничдә дәрс дејән мүәллим Ж.Кочари тәрәфиндән јени уди әлифба китабы јарадылмышдыр. О, һәмчинин уди фолклорунун нүмунәләрини чапа һазырламышдыр. Һәлә 1915-1916-чы илләрдә ничли уди А.Гоасари Ү.Һачыбәјовун «Аршын мал алан» комедијасыны өз доғма дилинә чевирмишдир. Әсәр бир нечә дәфә сәһнәдә ојнанылмышдыр.³

1. Бах: М.Бежанов. Краткие..., сәһ. 116; Н.Г.Волкова. Удины.

2. Бах: СМОМПК, вып. VI, XXX, XXXIII; В.Л.Гукасјан. Көст. лүғәти.

3. Мүәллифләрин чөл материаллары.

1931-чи илдэн удилэр өз ана диллэриндә тәһсил алырлар. Уди Мугдусари хатырлајыр ки, 1933-чү илдә Аз. МИК-нин сәдри С.М.Әфәндијев она о дөврдә Азәрбајчанда гәбул едилмиш латын графикасы әсасәндә уди әлифбасыны тәртиб етмәји тапшырмышды. А.Мугдусари өзүнүн 51 һәрфдән ибарәт әлифба вариантыны тәклиф етмиш, күрчүстанлы филолог Г.Чәјрани онун әсасында уди әлифба китабыны һазырламышдыр. Бу тәдрис вәсаити 1934-чү илдә нәшр едилмиш вә бир нечә ил әрзиндә ибтидан синифләрдә уди шакирдләринә бу вәсаит әсасында ана дилини өјрәтмишләр.¹

1937-чи илдән Азәрбајчан удиләри јалныз Азәрбајчан, ја да рус дилиндә, Күрчүстанда — күрчү дилиндә тәһсил алмышлар; һазырда удиләр мәктәби битирдикдән сонра тәһсилләрини Азәрбајчанын, Русијанын, Күрчүстанын, Орта Асијанын али мәктәбләриндә давам етдирмәји лазым билирләр. Нә кечмишдә, нә дә инди удиләрдән һеч ким Ермәнистанын али вә орта ихтисас мәктәбләриндә, техникумларында тәһсил алмаға һәвәс көстәрмәмишдир. Бу бир даһа јухарыда дејилмиш фикри тәсдиг едир ки, удиләр үчүн ермәни дили олса-олса анчаг килсә дили, јахуд данышыг дили функцијасыны јеринә јетирмишдир.

Јени дөврүн јазы мәдәнијјәтинә гошулдугдан сонра удиләрин зијалылары да мејдана кәлмишләр. XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә бунлар өз халгынын мадди вә мәнәви мәдәнијјәти һаггында јахшы материал топламыш мәктәб вә техникум мүәллимләри иди. Бунларын арасында Хутсијеви, А.Челокајеви, К.Бежанову, К.Овсепини, С. вә М. Бежанов гардашларыны көстәрмәк олар. XIX әсрин икинчи јарысында вә XX әсрин әввәлиндә уди фолклоруну — маһныларыны, нағылларыны, аталар сөзләрини топламыш вә нәшр етдирмиш мәдәни аләмин вә мүтәәссисләрин бу нүмунәләрлә доғма уди дилинин лүғәтилә таныш олмасына көмәк етмиш Семјон вә Михаил Бежанов гардашларынын хидмәтләри хүсусилә бөјүкдүр.

1893-чү илдә С. Бежанов Инчили уди дилинә тәрчүмә

1. Бах: А.Мугдусари. Первый алфавит удин. «Баку» гәзети, 26 ијул 1975.

етмиш вә бу бир нечә илдән сонра нәшр едилмишдир.¹

Сонралар удиләр ичәрисиндән һәкимләр, мүһәндисләр, мүәллимләр јетишмишдир. Өз халгынын дилини, тарихини, мәдәнијјәтини вә етнографијасыны вә диқәр проблемләрини алимләр танытмаға башламышлар. Бунларын арасында Е.Ф.Чәјранашвилини, Ф.И. вә М.И.Чәјранашвили гардашларыны, В.Гукасјаны, З.Силикашвилини, А.Ачашвилини, А.Пајазаты, Кушманини, С.В.Урузову көстәрмәк олар. XX әсрин икинчи јарысында бунларын ичәрисиндә уди дилинин өјрәнилмәсиндә олдугча чох иш көрмүш ики алимин - Е.Ф.Чәјранашвили вә В.Гукасјанын хидмәтләри мисил-сиздир.²

Мүасир удиләрин бөјүк әксәријјәти кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олуp. Јерли әһали арасында рајонун мүәссисәләриндә, орта вә пешә мәктәбләриндә, һакимијјәтин ашағы пилләләриндә чалышан гуллуғчулар да вардыр.

Удиләрин кечмишиндән вә бу күнүндән данышаркән буну гејд етмәмәк мүмкүн дејилдир ки, артыг 1920-чи илдән сонра онларын ермәниләшмәсинә истәристәмәз Азәрбајчанын өзүндә шәраит јарадылмышдыр. Бу ишдә зијалыларын күнаһы аз дејилдир. Белә ки, лап 60-чы илләрә кими азәрбајчашунаслыгда албанларын, о чүмләдән удинләрин тарихини, һәмчинин онларын етнографијасыны, мәдәнијјәтини Азәрбајчанын ирси һесаб етмәмишләр. Албанлары вә онларын кечмишини «өзүмүзкү» һесаб етмәмишик. Мәһз буна көрә дә тәсадуфи дејилдир ки, Гафгаз Албанијасынын тарихи вә мәдәнијјәти һаггында илк монографија 1959-чу илдә Азәрбајчанын һудудларындан кәнарда мејдана кәлмишдир.³ Азәрбајчаншүнаслыгда вә Азәрбајчанын өзүндә исә бу гәбилли тәдгигат јалныз үч илдән сонра ишыг үзү көрдү.⁴ Бунун бир нечә сәбәби вар, амма нәтичәси бирмәналыдыр: биз Гафгаздили албанлары һараја аид

1. Бах: Удинская азбука. -СМОМПК, вып. VI, приложение, Тифлис, 1888; Удинские сказки - Там же; Удинские тексты, СМОМПК вып. XXXIII, отдел четвертый, Тифлис, 1904; Господа нашего Иисуса Христа св. Евангелие. СМОМПК, вып. XXX, Тифлис, 1902.

2. Бах: Е.Ф.Джейранашвили. Удинский язык. Тбилиси, 1917; В.Л.Гукасјан. Кәст. лүғәти вә авторефераты.

3. Бах: К.В.Тревер. Кәст. әсәри.

4. Бах: З.И.Ямпольский. Древняя Албания. III-I вв. до н.э. Баку, 1962.

етмәк барәсиндә «көтүр-гој» едәнә кими, ермәнишүнаслар албаншүнаслығы өвләренин кечмиши кими сә'јлә өјрәнирдиләр. Буна көрә дә Азәрбајчан мүәллифләринин һәмин проблемә даир монографијалары мејдана кәләндә ермәнишүнаслар азәрбајчаншүнаслығын ермәни халгынын тарихинә гаршы «һүчумлар» етмәсинә гаршы чыхмаға башладылар. Азәрбајчанлылара гаршы јазылардан, хүсусилә академик вә публисистик нәшрләрдән кифајәт-ләнмәјәрәк Азәрбајчанын тарихинә вә етносуна, әразисинә вә мәдәнијјәтинә иддиа ирәли сүрәнләр елми мүбаһисәни әлдә силаһла һәлл етмәкдән дә чәкинмәдиләр. Нәтичә көз габағындадыр: 1988-чи илдән индијәдәк Ермәнистанын Азәрбајчана гаршы е'лан олунмамыш мүһарибәси кедир.

Бизим бә'зи «мүтәхәссисләримизин» ермәнишүнасларын азәрбајчанлыларын кечмиш тарихинә олан иддиаларына чаваб реаксиясы бир гәдәр көзләнилмәз, бәлкә дә орижинал олду. Гафгаз Албанијасынын әсас проблемләри үзрә бир сыра чидди елми нәшрләрлә јанашы, Азәрбајчанда бизим тарихимизин мүсәлманлыға гәдәрки вә түркдиллијә гәдәрки дөврүмүзү инкар етмәкдән башладылар. Белә «мүтәхәссисләр» албанлары Ермәнистанын кечмишиндән гопармаға чалышараг, Азәрбајчанын Гафгаздилли автохтонларыны етник түрк е'лан етдиләр. Белә списифик шәрһ вә аргументләшдирмә она кәтириб чыхарыр ки, Азәрбајчан халгынын бир етнос кими тәкраролунмазлығы нәинки инкар едилир, һәтта онун орижинал тарихини дә јохсуллашдырырлар. Ахы, Азәрбајчан торпағында сәлчуг түркләренин вә исламын олмасындан хејли әввәл Азәрбајчанын јазылмыш тарихи Манна чарлығындан, јә'ни 3 мин ил бундан әввәл башламышдыр. Бунунла бирликдә Азәрбајчан етносунун Дәвдәкин поезијасындан башлајан орижинал әдәбијјатынын мөвчудлуғуну инкар едирләр; неолит дөврүндән башлајан өзүнәмәхсус мадди вә мә'нәви мәдәнијјәти, миниллик әкинчилик һәјат тәрзи илә гајнагланан гәдим отураг һәјаты инкар едилмиш олур. Гысача десәк, Азәрбајчанын автохтонларындан азәрбајчанлылығы гопарыб атмаг мејли тәзаһүр олунур вә буну һәм ермәнишүнаслар вә тәәссуф ки, һәм дә бә'зи азәрбајчаншүнаслар едирләр.

Мә'лумдур ки, түрк антроположи типии мөвчуд дејилдир. Онлары бирләшдирән башлыча амил һәр һалда бу күн түрк дилләри аиләсидир ки, бу дилләрин гәдим вәтәни узаглардадыр.¹ Азәрбајчанлылара кәлдикдә исә, гәт'и дејилмәлидир ки, онлар антроположи тип кими тәсниф олунурлар: бу етнос башга Гафгаз халглары кими узаг кечмишдән бөјүк јевропид иргинин Һинд-Аралыг дәнизи голлу халгларына мәнсубдур; азәрбајчанлыларын тәркибиндә мүасир Каспи антроположи типии үстүнлүк тәшкил едир; онлара Гафгаз дијары үчүн автохтон һесаб олунан гафгазсион антроположи типлә әлагә характерикдир: «Бүтөвлүкдә азәрбајчанлылар Гафгазын диқәр халглары кими бөјүк јевропид иргинин Һинд-Аралыг дәнизи голлу халглары илә охшардырлар. Азәрбајчан халгыны характеризә едән ики әсас антроположи тип бу јердә тәшәккүл тапмышдыр вә азәрбајчанлылар Шәрги Загафгазијанын ән гәдим әһалисинин варисләридир.²»

Албанларын кечмишинә, һәмчинин удиләрин бу күнүнә кәлдикдә исә антроположи материаллар буну демәјә имкан верир ки, онлар мүасир азәрбајчанлыларын антроположи бахымдан да әчдадларыдыр. Минкәчевир гәбирләриндән вә узаг кечмишин диқәр гәбирләриндән әлдә едилмиш мә'луматлар вә мүасир әһалинин өлчүләри буну сүбүт едир.³

Удиләрин өјрәнилмәсинин 160 илдән артыг тарихи олмасына бахмајараг һәлә һәр шеј ајдынлашдырылмамыш, мүәјјәнләшдирилмәмиш, һәлл олунмамышдыр. Өзүнүн дәгиг һәллини көзләјән мәсәләләрдән бири — дини мәсәләдир. Әкәр буна бирмә'налы чаваб верилсә һәм удиләрин өвләри, һәм дә кениш ичтимаијјәт бирдәфәлик биләрләр: Азәрбајчанын бу автохтонларына ермәниләрин һеч бир аидлији јохдур. Бу күнә кими һәм ермәнишүнаслар, һәм дә бә'зи азәрбајчаншүнаслар арасында удиләри, һәмчинин галан албан тајфаларыны тәһриф етмәк һаллары арадан галдырылып. Буна көрә дә, Русија православ килсәсинин мүгәддәс синодуна һөкмән мүрачидәт етмәк лазымдыр ки, о,

1. Бах: Н.А.Баскаков. Тюркские языки, М., 1960.

2. Бах: Р.М.Касимова. О влиянии различных типов колыбели..., Баку, 1980.

3. Бах: Р.М.Гасымованын јухарыда кәстәрилән әсәрләринә.

албан автокефал (азад) килсәсини вә католикослуғуну ләғв етмәк барәдә 1836-чы ил гәрарына јенидән бахсын, бу гәрарын әввәлчәдән дүзкүн олмадығыны етираф етсин. Назырда белә мүрачиәтин сијаси, тарихи, дини бахымдан әсасландырылмасы үчүн кифајәт гәдәр материал, о чүмләдән дәрч олунмуш материал вардыр.

Ејни вахтда христиан удиләрин тәләби кими Үмумдүнја килсә бирлији шурасына мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, XIX әсрин II јарысында Гафгаздакы православ христианлығы бәрпа чәмијјәти өз фәалијјәтинә григорјан удиләри чәлб етмишди, лакин көрүндүјү кими мүвәффәгијјәт газана билмәмишди.¹ Әкәр Русија православ килсәсинин Мүгәддәс синоду тәләби јеринә јетирмәкдән имтина едәрсә, онда христиан удиләрин үмуми килсә јығынчағыны чағырыб бурада албан килсәсини вә онун автокефаллығынын бәрпа олунмасыны елан етмәк, католикосу сечмәк вә әсасән удиләрин әчдадларынын галдығы Нич вә албан килсәләриндән бирини бәрпа етмәк барәдә гәрар гәбул едилмәлидир.

Бүтүн бунлар бу күн демократија вә инсан һүгуғлары ишығында удиләрин дини ибадәт етмәсинә, IV-VIII әсрләрдә олдуғу кими Инчили јенидән өз евиндә, доғма дилиндә охумасына имкан верәр. Дејиләнләр үчүн реал имкан вә реал шәраит дә вардыр:

а) азербайчанлы ме'мар алимләр еркән албан мә'бәдләрини бәрпа етмәк һаггында өз лајиһәләрини тәклиф едибләр²; б) Инчил уди дилинә јенидән тәрчүмә едилмиш вә XIX-XX әсрләрин ајрычында нәшри һәјата кечирилмишдир³.

Беләликлә, һәр үч вәзифә — албан килсә тәшкилатынын, албан мә'бәдинин бәрпасы, Инчилин уди дилиндә нәшри јеринә јетирилмәси мүмкүн олан вәзифәләрдир.

1. Бах: Е.Кәримов. Көст. әсәри, Сәһ.53-54, 116.

2. Бах: Д.А.Ахундов. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986, гл. IV; К.М.Мамедзаде. Строительная..., гл. II.

3. Господа нашего Иисуса Христа св. Евангелие от Матвея, Марка, Луки и Иоанна на русском и удинском языках, Пер. С.Безанова, удина по происхождению.-СМОМПК, вып. XXX, Тифлис, 1902.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ТӘСӘРРҮФАТ МӘШҒУЛИЈЈӘТИ ВӘ МАДДИ МӘДӘНИЈЈӘТ

I. Тәсәррүфат мәишәти

Ирәлидә удиләрин тарихи, мәншәләри һаггында мүәјјән мәлуматлар вердик. Зәннимизчә бунлар үмумиликдә удиләрин кимлији вә етник мәнсубијјәтләри һаггында охучуда там тәсәввүр јаратмаг бахымындан кифајәтдир.

Халгын кимлијини сүбүт едән амилләрдән бири дә онун әсрләр боју јаратдығы мадди мәдәнијјәтидир. Мәһз палтар, кејим, јашајыш евләри, һабелә јемәк мәдәнијјәтинин етник хүсусијјәтләрә, милли зәминә әсасланмасына көрә һәр бир халг ајрылыгда бир халг кими мөвчуддур. Јәни халг доғрудан да бир халг кими мөвчуддурса, демәли онун өзүнә мәхсус локал сәчијјә дашыјан мадди мәдәнијјәти олмадыдыр. Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, һәр бир халгын мадди мәдәнијјәти онун игтисади базасы, јәни тәсәррүфат һәјаты үзәриндә гурулур. Башга чүр десәк тәсәррүфат мәшғулијјәти истәристәмәз етносун истәр мадди вә истәрсә дә мәнәви мәдәнијјәтинә өз тәсирини көстәрмиш олур. Бу тезис дүнја халгларынын тәчрүбәси вә еләчә дә азербайчанлыларын, һабелә Азербайчанда јашајан азсајлы халгларын һәјаты илә тәсдиг едилмишдир. Мәсәлән, Азербайчанын чәнуб рајонларында мәскунлашан талышларын тәсәррүфат һәјатында чәлтикчилик мүһүм рол ојнамасы илә алағәдар олараг, онларын јемәк өвнәси дә мәһз дүјү вә дүјү хөрәкләри үзәриндә гурулмушдур. Вә јахуд хыналығларын тарихән малдарлыгла, гојунчулугла мәшғул олмасы хүсусијјәти, әһалинин истәр јемәк мәдәнијјәтинә вә истәрсә дә кејимләринә өз мөһүрүнү вурмушдур. Демәли, һәр бир

халгын мадди вә мә нәви мэдәнијјәтинин формалашмасында тәсәррүфат мәшғулијјәтинин апарычы рола малик олмасы факты һеч чүр шүбһә доғурмур. Мәһз буну нәзәрә алараг биз удиләрин мадди мэдәнијјәтинә кечмәздән әввәл, бу мэдәнијјәтин һансы ичтимаи-игтисади амилләр үзәриндә жаранмасы вә инкишаф етмәси мәсәләләринин арашдырыл-масыны өн плана чәкмәји даһа мүнәсиб сајырыг.

Ирәлидә хатырлатдығымыз кими удиләр Нуха гәзасы әразисиндә мәскунлашмышдылар. Һәмин гәза тарихән Азәрбајчанын зәнкин тахылчылыг, ипәкчилик, бағчылыг ән'әнәләринә малик олан рекионларындан сајылмышдыр. Бу исә гәзанын малик олдуғу мүнбит торпаг өртүјү, әлверишли тәбии-чоғрафи шәраити илә әлагәдардыр. Удиләрин мәскунлашдығы Нич, Мирзәбәли, Солтан-Нуха, Варташен, Чоурлу кәндләри дә мәһз белә бир әлверишли әразидә јерләширдиләр. Әлверишли мүнбит торпаглара, зәнкин суварма мәнбәләринә малик олан удиләр өз гоншулары азәрбајчанлылар кими әкинчилик, чәлтикчилик, бағчылыг, бостанчылыг, үзүмчүлүк, ипәкчилик вә гисмән дә малдарлыг кими тәсәррүфат саһәләри илә мәшғул олмушлар. Бундан фәргли олагаг Варташен (индики Оғуз) удиләри тәсәррүфатла јанашы, мүәјјән гәдәр тичарәт ишләри илә дә мәшғул олмушлар. Лакин истәр Варташен кәндиндә вә истәрсә дә Варташен Гышлагда удиләрин кифәјәт гәдәр торпаг саһәләри мөвчуд иди. Мәһз буна көрә дә јерли удиләр бурада да Ничдә олдуғу кими садаладығымыз мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләри илә мәшғул олурдулар. Демәли, биз бурада тәсәррүфатын һәр һансы бир саһәси һаггында бәһс едириксә, ону тәкчә бир кәндә, бир әразијә дејил, үмумиликдә удиләрин мәскунлашдығы бүтүн әразиләрә вә уди халгына шамил етмәлијик.

Бурада бир тарихи факты вә этнографик чәһәти дә хатырлатмағы лазым билирик ки, удиләр ерамызын V-VII әсрләриндән е'тибарән Азәрбајчан әразисиндәки јерли түркдилли гәбиләләрлә гәјнајыб-гарышмаға башламышлар. Буну биз удиләрин истәр мадди, истәр мә'нәви мэдәниј-јәтләриндә вә истәрсә дә тәсәррүфат, мәишәт ән'әнәләриндә там ајдын көрүрүк. Бу хүсусијјәти бир әср бундан әввәл көрән, узагкөрәнликлә һисс едән академик А.А.Шиф-

Һәр тәсәррүфат тәҗрибә тәсәррүфат Г.Ч., Р.Һ.) тәкчә кејимләрини игтибас етмәмишләр; нағыллары, бајатылары, гошмалары вә зәрб мәсәләләри дә бу дил васитәсилә билирләр вә чох заман бу дилдә сөјләјирләр... Удин дилинин бөјүк бир һиссәсини тәшкил едән татар сөзләри әсл удин сөзләрини сыхышдырыб онлары әвәз едир, бу да удин дилинин тәдричән татар дили ичәрисиндә әримәсинә сәбәб олур».¹ Һеч шүбһә етмәдән дејәк ки, академик А.А.Шифнерин XIX әсрин орталарында кәлдији бу нәтичә чох тәбии вә елмидир. Чүнки әсрләрлә ејни әразидә, ејни чоғрафи мүнһитдә јашајан һәр һансы бир халг башгасындан тәчрид олунмуш шәкилдә јашаја билмәз. Она көрә дә истәр удиләр вә истәрсә дә азәрбајчанлылар тарих боју ағыр күнләриндә бир-биринә арха дурмуш, ваһид тәсәррүфат ән'әнәләри јаратмыш, бир-бириндән өјрәнмиш, лазым кәлдикдә исә бир-биринә өјрәтмишләр. Бу күн удиләрин лексиконунда јүзләрлә Азәрбајчан сөзүнә раст кәлиндији кими онларла гоншу азәрбајчанлыларын дилиндә дә мүәјјән гәдәр уди истилаһларына раст кәлирик. Һәм дә уди дилиндәки алынма сөзләрин әксәријјәти тәсәррүфатла, аилә мәишәти илә әлагәдардыр. Јә'ни тәсәррүфат ејнилији, һәм дә әһалинин лексиконуна өз тә'сирини көстәрмишдир. Лакин бу гаршылыглы тә'сирә бахмајараг удиләр һәр бир еһтимала гаршы өз ән'әнәләрини горујуб сахламышлар. Бир сөзлә, ваһид бир рекионда мәскунлашан, даим бир-биријлә һәмдәм, гоһумлуғ әлагәләриндә олан әһали истәр-истәмәз ошар вә бәлкә дә ејни мэдәнијјәт јаратмалыдыр. Мәһз бу чәһәтләр азәрбајчанлыларла удиләрин мадди мэдәнијјәт-ләриндә ошар чәһәтләрә, тәсәррүфатларында исә ејнијјәтә сәбәб олмушдур. Јә'ни Ничин, Мирзәбәлинин әкинчилик, бағчылыг вә јахуд ипәкчилик тәсәррүфаты әсиндә гоншу Зараган, Гәбәлә вә јахуд Мыхлыговаг кәндләринин ејни адлы тәсәррүфатларындан әсла фәргләнмирди. Демәли, тәбии-чоғрафи мүнһит, торпаг вә битки өртүјү бурада етнос

1. А.А.Schiefner. Versuch über die Sprache der uden «Memoiresde Academie imperiall des Sciences de St-Petersbourg». VII, Serie, Tome, VI, N8 CN6, 1863, S 7-8. Игтибас Г. Ворошилин «Азәрбајчан вә удин дилләринин гаршылыглы әлагәләринә даир» адлы мәгаләсиндән көтүрүлүшдур. Бах: Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри», әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы, 1966, №3, с. 70.

үстэләйир. Тәсәррүфат сәһәсиндә етник хүсусијјәтләр демәк олар ки, арадан чыхыр, тәбиәтин, торпаг өртүјүнүн дигтә етдији чәһәтләрә ујғун олараг бу әразидә мәскунлашан уди дә, ләзки дә, азәрбајчанлы да ејни әкинчилик системи тәт-биг едир, торпагы ејни мәншәли әкинчилик аләтләри илә әкиб-бечәрирләр, јетиширилмиш тахылы ејни гурулушлу бичин аләтләри илә бичир вә дөјүрләр.

Демәли, удиләр бу әразидә өз тәсәррүфат ән'әнәләринә көрә мүстәсналыг тәшкил етмирләр. Одур ки, удиләрин тәсәррүфатлары һаггында, әмәк вәрдишләри илә бурада вердијимиз мә'луматлар демәк олар ки, мүасир Гәбәлә рајонунун аран зонасында јашајан бүтүн кәндләрлә ејнидир, онларын әһалисинә дә анддир. Бу сәһәдә башлыча фәргләндиричи чәһәт удиләрин тәсәррүфатла бағлы лексикону, бу вә ја дикәр биткини, әмәк аләтнини өз дилләриндә адландырмасыдыр. Мәсәлән, азәрбајчанлылардан фәргли олараг удиләр буғдаја «арум», арпаја «муи», хыша «пенетс»¹, ораға «мих», чинә «тавар миx», белә «бедул», күрәјә «года», вәлә «мүхәл», шанаја «ширәнкәл», бојундуруға «оғг» дејирләр. Бу фәргли истилаһларла јанашы, удиләрин лексиконунда бир сыра әмәк аләтләринин адлары азәрбајчанлыларла там ејнилик тәшкил едир. Котан², ағач јаба, голчаг, бармаглыг кими истилаһлары һеч шүбһәсиз удиләр өз гоншулары азәрбајчанлылардан мәнимсәмишләр. Уди вә Азәрбајчан дилләринин гаршылыглы әлагәләрини тәдгиг етмиш Г.Ворошил јазыр ки, түрк-дилләри аиләсиндә «шадара» истилаһына раст кәлинмир. Бу сөз анчаг Азәрбајчан вә уди дилләриндә ишләдилир. Мүәллиф лингвистик тәһлилинә әсасланараг көстәрир ки, нә түрк вә нә дә фарс лүғәтләриндә шадара сөзү јохдур. Шадара сөзүндәки «ша»-удин дилиндә гума дејилир. Сөзүн икинчи компонентни олан «дара» исә еһтимал ки, Азәрбајчан дилинә мәнхусдур. Беләликлә, о белә нәтичәјә кәлир ки, бир тәрәфи әсл, дикәр тәрәфи алынма сөзләр уди

1. А.Н.Генкојә көрә удиләрдә хыш «penet» истилаһы илә мә'лумдур ки, бу да чоғрафи, мәдәни-тарихи чәһәтләринә көрә Гафғаз халғларыннан кәнарда галыр. Бах: А.Н.Генко. О названиях «пруга» в северо-гафгасских языках. Доклады АН СССР, 1930, №7, сәһ.133.
2. А.Н.Генко јазыр ки, уди дилиндә бу аләт Азәрбајчан вә түрк дилләриндә олдуғу кими «котан» адланыр. Јенә орада, сәһ. 134.

дилиндә аз дејил вә шадаранын да уди вә Азәрбајчан сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси тәбиндир.¹ Демәли, уди вә азәрбајчанлыларын дилиндә һәм мүштәрәк вә һәм дә бир-бириндән гаршылыглы мәнимсәнилән истәнилән гәдәр истилаһлара раст кәлирик ки, бу да һеч шүбһәсиз тәсәдүфи дејилдир.

Удиләрин тәсәррүфат мәншәтиндә әкинчилик башлыча рол ојнамышдыр. Бу бир тәрәфдән хатырладығымыз кими онларын мәскунлашдығлары әразинин торпаг өртүјү илә, дикәр тәрәфдән исә удиләрин үмумијјәтлә отураглыгы, торпаға бағлылыгы, әкинчи олмасы хүсусијјәтләри илә бағлыдыр. Малдарлыг тәсәррүфаты да удиләрдә әсасән әкинчилијә табе олмуш, башга сөзлә онун тәләбатына хидмәт етмишдир. Мәһз буна көрә дә бурада малдарлар анчаг ири бујнузлу малгара сахламагла мәшғул олмушлар. Бу да бир тәрәфдән әһалинин сүд вә сүд мәһсуллары илә, дикәр тәрәфдән әкинчиләрин гошғу гүввәси илә тә'мин едилмәсинә хидмәт көстәрмишдир. Демәли, јухарыда дедијимиз кими удиләрдә әкинчилик даһа үстүн тәсәррүфат сәһәси олмуш, малдарлыг исә она гуллуғ етмишдир. Малдарлыгын Азәрбајчанын башга зоналарында бизә мә'лум олан классик формалары удиләрин тәсәррүфаты үчүн сәчијјәви олмышдыр.

Гәзанын тахылчылыглы мәшғул олан Азәрбајчан кәндләриндә әкилиб бечәрилән бүтүн тахыл нөвләри ејни илә уди кәндләриндә мә'лум иди вә ејни үсулларла, ејни ән'әнәләрлә әкилиб-бечәрилирди. Белә ки, әһали бурада әсасән арпа, буғда, дары, чәлтик кими биткиләрин әкилмәси илә мәшғул олмушдур. Лакин буғда вә чәлтик әкин сәһәләри башга биткиләрә нисбәтән даһа үстүн мөвгәјә малик олуб, һәм әһалинин чөрәјә олан тәләбатыны өдәмиш вә һәм дә сатыша чыхарылмышдыр. XIX әсрин мүхтәлиф дөврләринә аид олан тарихи-этнографик әдәбијјатда да бу һагда хејли мә'луматлара раст кәлирик. Белә ки, мәншәчә уди олуб Варташендә мүәлтимлик едән М.Бежанов XIX әсрин 90-чы илләриндә чап етдирдији «Варташен кәнди вә

1. Бах: Ворошил Г. Азәрбајчан вә удин дилләринин гаршылыглы әлагәләринә даир. Азәрб. ССР, ЕА-нын «Хәбәрләри», әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт сәријасы, 1966, № 3, сәһ.75.

онун сакинлери һаггында гыса мә'лумат¹ адлы мөгаләсиндә удиләрин тәсәррүфат мәшғулијјәтләриндән бәһс едәрәк јазыр ки, удиләр вә азәрбајчанлылар тахылчылыгга, ипәкчиликкә, бағчылыгга, бостанчылыгга, малдарлыгга, бир һиссәси исә тичарәтлә мәшғул олулар; ермәниләр тичарәтлә, јәһудиләр исә һәм тичарәтлә вә һәм дә түтүнчүлүклә мәшғул олулар. Мүәллиф даһа сонра сөзүнә давам едәрәк көстәрир ки, һәр бир јерли сакинин бағы, әкин әкмәк, чәлтик бечәрмәк, от бичмәк үчүн торпаг саһәси мөвчуддур. Варташен кәнди илә Варташен Гышлаг арасында 2000 десјатиндән артыг әкинә јарарлы торпаг саһәси вардыр ки, ора бир нечә варташенли саһиблик едир. Варташен Гышлағын арха тәрәфиндә исә 10.000 десјатин ајры-ајры һиссәләрә бөлүнмүш торпаг саһәси вардыр ки, бурадан да әһали пүшкатма јолу илә истифадә едир; бурада буғда, дары, арпа вә чәлтик әкилир.² М.Бежанова көрә бурада сакин олан јәһудиләрин торпаг саһәси јохдур, онларын варлылары тичарәтлә, јохсуллары исә түтүнчүлүклә мәшғулдурлар. Белә ки, саһибкарлардан ичарәјә көтүрдүкләри торпагларда онлар јарылыға түтүн әкиб бечәрирләр.³

Үмумијјәтлә, XIX әсрин әдәбијјатында удиләрин мәскунлашдығы әразиләрин әкинчилик нөгтеји-нәзәриндән хүсуси әһәмијјәтә малик олмасы дәнә-дәнә гејд олунур. Мәсәлән, «Гафгаз кәнд тәсәррүфаты» гәзетинин бир нөмрәсиндә охујуруг ки, Загафгазијада чәлтијин вәтәни Загатала бөлкәсинин Алазан вадиси, һабелә Нуха гәзасынын Әјричәј саһилләри, һәмчинин бүтүнлүкдә Варташен әразиләри һесаб олунур.⁴ Јенә һәмин дөврә аид олан башга бир мәнбәдә дејилир ки, Сарыча, Дүзјенкичә дүзәнликләри бу әразинин ән мәһсулдар торпагларындан сајылырлар. Зәрнин чөкәклији исә тәкчә Нуха гәзасында дејил, үмумијјәтлә бүтүн Азәрбајчанда өзүнүн ә'ла чәлтији илә мәшһурдур. Фон Плотто мәһз буну нәзәрә алараг јазырды ки, Зәрни дүјүсү тичарәтдә ә'ла дүјү кими танынан алман

1. Бах: М.Бежанов. Көстәрилән мөгаләси. СМОМПК, XIV бура-хылыш, Тифлис, 1890.

2. Бах: М.Бежанов. Көстәрилән мөгаләси, сәһ. 215.

3. Бах: Јенә орада.

4. Бах: М.Джанашвили. По культуре риса. КСХ, 1895, №65, сәһ. 1113.

дүјүсүндән һеч дә кери галмыр.¹

Зәннимизчә бүтүн дејиләнләрдән бу нәтичә чыхыр ки, удиләрин мәскунлашдығы јашајыш мәскәнләри тарихән вә еләчә дә XIX әсрдә Азәрбајчанын ән мәһсулдар тахылчылыг әразиләриндән сајылмышдыр. Буну һәм дә ондан ајдын көрмәк олур ки, XIX әсрин 80-90-чы илләриндән тәкчә Нич кәндиндә 30 су дәјирманы вә 24 чәлтик дөјән динк ишләјирди.² 1873-чү илдә Нуха гәзасында апарылан камерал тәсвирләрә көрә гәзада јашајан удиләрин үмуми сајы 5682 нәфәр иди ки, бунларын да 2716 нәфәрини кишиләр, 2966 нәфәрини исә гадынлар тәшкил едирди. Түстүләрин сајы исә 793-ә бәрәбәр иди.³ Зонада удиләрин мәскәни кими танынан Нич кәндиндә 4554 нәфәр әһали јашајырды ки, бу да гәзада 4781 нәфәр сакини олан Баш Көјнүк кәндиндән сонра икинчи јери тутурду.⁴

Бәс әһали әкинчиликдә һансы мәһсуллары әкиб-бечәрир вә бу саһәдә нә кими ән'әнәјә малик иди? Ән ә'ла тахыл сортларындан сарыгылчыг вә гарагылчыг буғда нөвләри, һабелә, күркәни адлы буғда әкилиб бечәрилирди. Бир ән'әнә олараг күркәни даһа чох рүтубәтли чәлтик саһәләриндә әкиләрди. Үмумијјәтлә, әкинчи ән'әнәсинә көрә тохум үчүн көһнә илин мәһсулу көтүрүләрди. Тәзә бичилмиш тахылдан тохумлуг кими бир гајда олараг истифадә едилмәзди. Әкинчиләр ејни сорту ејни бир торпагда ардычыл олараг бир нечә ил әкдикдә торпаг гүввәдән дүшәр вә нәтичәдә буғда да зәифләмәјә башларды. Тәчрүбәли әкинчиләр буну буғданын тәдричән сары рәнкиннин итирмәси вә онда ағ ләләкләрин әмәлә кәлмәси илә мүәјјән едәрдиләр. Әкәр әкинчиләр буна фикир вермәјиб, тәкларән һәмин саһәдә буғда әкмиш олардыларса зәми там хәстәлијә тугулар, тахыла «сүрмә» дејилән хәстәлик дүшәрди. Одур ки, әкинчиләр бунун гаршысыны алмаг үчүн торпағын динчә гојулмасындан, нөвбәли әкинчилик үсулларындан истифадә едирдиләр. Бу мәгсәдлә көрүлән тәдбирләрдән бири дә сәпиләчәк тохумун даһа кејфијјәтли олмасына наил олмаг-

1. Бах: Ф.Плотто. Природа и люди Закатальского округа. ССКГ, вып. IV, Тифлис. 1870, сәһ. 3

2. Бах: А.Н. Арасханианс. Көстәрилән әсәри. Материалы. т. VI, сәһ. 68.

3. Бах: Јенә орада, сәһ.14.

4. Бах: Јенә орада, сәһ.15.

дан ибарэт иди. Нуха гəзасынын тəдгигатчысы бу мəсələжə өз мүнəсибəтини билдирəрək сəһв олараг белə нəтичəжə кəлир ки, куја гəзада јерли ермəнилəр тохумун кeјфијјəтини јахшылашдырмаг үчүн тəбии сүнбүл чəкмə үсулундан истифада едир вə буна «сечмə» дејирлэр.¹ Əввəла мүəллиф наһаг јерə јерли удилəри гəзанын кəклү ермəниси һесаб едир. Сонрасы да тарихəн азербəјчанлыларə вə демəли елə удилəрə мəлум олан тохумдəјишмə вə ја тохумсечмə кими гəдим үсуллары ермəнилəрин ады илə бағлајыр. Бу саһэдə апарылмыш узун иллəрин тəдгигатлары артыг сүбүт етмишдир ки,² Азербəјчан əкинчилəри тохуму əкинчилијин əсас шəртлəриндəн сајараг онун кeјфијјəтинə даим диггəт вермиш, даһа мəһсулдар тохум əлдə едилмəси үчүн емпирик халг үсулларындан истифада етмишлэр ки, бунун əн кениш јайылмыш бир нөвү дə сүнбүл сечмəдир. Она кəрə дə бу үсулу ермəнилəрин адына чыхмаг чəһди шүбһəсиз ки, гејри-елмидир. Буну елəчə дə мүəллифин тохумдəјишдирмə үсулу илə бағлы шовинист фикринə аид етмək олар. О, јазыр ки, гəзанын ермəни кəндлилəри тохумдəјишмə үзрə мүтəхəссис сајылырлар. Лакин мəн һеч јердə кəрмəдим вə ешитмəдим ки, татар (Азербəјчан - Г.Ҷ., Р.Һ.) əкинчилəри дə белə бир үсулла мəшғулдурлар.³

Удилəрин мəишəтиндə тахыл биткилəриндəн сонра чəлтик мүһүм рол ојнајырды. Бир тэрəфдəн зəнкин суварма мəнбэлəринин боллуғу, дикəр тэрəфдəн торпагларынын мүнбитлији вə чох вахт нəмлији чəлтијин бу эразидə əкилиб-бечəрилмəсинə хүсуси шəраит јарадырды. Мəлуматчыларымызын вердији мəлумата кəрə јерли əһали əсасən гырмазы гылчыг, сары гылчыг, гара гылчыг, ағ гылчыг вə чампо кими чəлтик сортларыны əкиб-бечəрирдилэр. Лакин бу нөвлэр арасында гырмазы гылчыг əн јүксək гижмəтлəндирилирди ки, бу да һəмин сортун дүјүсүнүн биширəркəн даһа артымлы олмасы вə мəһсулдарлығы илə əлагəдардыр. Јерли сакинлəрин дедижинə кəрə гырмазы гылчыг сортундан биширилэн плов, дикəр дүјүлэрə нисбəтəн аз јағ тəлəб едирди. Мəһз бу үстүн хүсусијјəтлəринə

1. Бах: А.Н. Арасханианс. Кəстəрилэн əсəри. сəһ. 63.

2. Бах: Г.Д. Джавадов. Народная земледельческая техника Азербайджана. Бақы, 1990, сəһ. 124-125

3. Бах: А.Н. Арасханианс. Кəстəрилэн əсəри. сəһ. 64.

кəрə əһали чох вахт чалышырды ки, гырмазы гылчыг чəлтик əксин. Һəм дə бир əнəнə олараг онун мəһсулдарлығыны даһа да артырмаг үчүн гырмазы гылчыг əсасən сечмə сүнбүлдəн алынан тохумдан əкилиб-бечəрилəрди. Тахыл биткилəриндəн фəргли олараг чəлтик əкинлəри лəклэрə бөлүнэр вə чəлтик јетишəнэдək сујун ичəрисиндə галарды. Анчаг бичинə бир нечə күн галмыш лəклəрин сују бурахыларды ки, зəми гурусун.

Буғда, чəлтиклə јанашы, удилэр һəм дə арпа, дары, пəринч əкиб-бечəрмишлэр. Бу биткилэр исə биринчилəрлə мүгајисэдə чох азлыг тəшкил етмишдир. Бəс удилэр əкинчиликдə һансы əмək алəтлəриндəн истифада етмишлэр? Бурада да биз јенə ирəлидə дедижимиз кими чох да бөјүк спесифик хүсусијјəтлэрə малик олмајан алəтлэрлə үзлəшмирик. Белə ки, удилəрин əкин, шум, бичин, дөјүм вə с. просеслəрдə тəтбиг етдији əмək алəтлəринин əксəријјəти азербəјчанлыларə мəһсус истилаһларла мəлум олмагдан башга, һəм дə Ничдə, Мирзəбəјлидə вə елəчə дə Варташəндə һеч бир локаллыг, јəни етник мəнсубијјəтлик хүсусијјəти кəсб етмəмишлэр. Демəли, əкинчилик тəсəррүфатынын характеринə, торпаг өртүјүнүн хүсусијјəтлəринə ујғун олараг истэр удилэр вə истəрсə дə азербəјчанлылар вə јахуд бу эразинин башга сакинлəри ејни бир мүһитин тəлəбатына чаваб верən алəтлэрлə торпағы шумламыш, малаламыш, əкиб-бичмиш, дөјүб совурмушлар. Јəни əмək алəтлəриндə етник хүсусијјəтлэр өзүнү кəстəрмир. Ирəлидə хатырладығымыз кими бу һал анчаг һэр этносун əмək алəтинə өз дилиндə ад вермəсиндə ифада олунур. Буна кəрə дə удилəрин əмək алəтлəринин һэр бир нөвүнə, вариантына тəкчə удилəрин милли, етник алəти кими бахмаг дүзкүн олмазды. Əслиндə истэр удилəрин вə истəрсə дə онларын гоншу кəндлəрдə јашајан этносларын истифада етдиклəри əмək алəтлəри үмуми Азербəјчан мүһитинин, даһа конкрет десək, Гəбэлə маһалында мəскунлашан бүтүн этносларын, бу мүһитин мəһсулудур.

Доғрудан да гејдə алдығымыз əмək алəтлəринин мүгајисəли тəһлили бир даһа бу тезисимизин доғрулуғуну тəсдиг едир. Белə ки, удилəрин ишлəтдији хышла, Гəбэлə, Мыхлыговаг, Зараган, Бум вə б. кəндлəрдə ишлəдилэн ејни

истилаһлы аләт арасында һеч бир фәргли хусусијәтләр көрмүрүк. Буну һәм дә башга аләтләрин тимсалында, еләчә дә чәлтик динкләринин ејни гурулуша малик олмасында көрүрүк. Мәсәлән, сәфәр заманы Оғуз сакини уди Максим Доскојновун евиндә горунуб сахланылан ән әнәви динкин зонанын музејләриндә сахланан вә азәрбајчанлылар тәрәфиндән ишләдилән динкләрлә һеч бир фәргли хусусијәтләрә малик олмадығыны бир даһа мүәјјән етдик. Үмумијәтлә, удиләрин шум аләтләри Шәки-Гәбәлә бөлкәси үчүн сәчијјәви олан аләтләр групуна дахилдир ки, бу да бир бојун өкүз вә ја кәл гошулан хышдан вә бир нечә бојун гошгу һејваны гошулан ағач котандан ибарәтдир.¹

Бу ејнилији биз еләчә дә тахылчылыг тәсәррүфатынын малалама, бичин, дөјүм просесләриндә тәтбиг едилән истеһсал аләтләринин гурулушунда көрүрүк. Дејәк ки, бағчылыг, бостанчылыг тәсәррүфатларында да спесифик аләтләрә раст кәлмирик. Демәли, әһали етник мәнсубијәтиндән, јә ни уди, азәрбајчанлы, ләзки олмасындан асылы олмајараг бурада торпаг өртүјүнүн тәләбатына вә тәсәррүфатын еһтијачларына чаваб верән ваһид әкинчилик аләтләри комплекси јаратмышдыр.

Тарихи мәнбәләр вә етнографик материаллар тәсдиг едир ки, XIX әсрдә удиләр арасында хејли торпаг саһәләринә малик олан капиталист тәсәррүфатлары мөвчуд иди. Белә ки, Силиков гардашлары — Рүстәм вә Степан, Шелковниковлар, Гарахановлар адлы-санлы торпаг саһибкарлары олуб, ихтијарларында мин һектарларла торпаг саһәси вар иди. Ничдә исә Тевос Гости, Аракел, Осман ушағы, Мутул ушағы, Чејран ушағы, Хәмә ушағы кәндин әсас торпаг саһибләри сајылмышлар. Мүлкәдар тәсәррүфатларына хас олан ичарәдарлыг системи бу тәсәррүфатларда да кениш тәтбиг едилмишдир. XIX әсрин сонларына аид олан бир мәнбәдә бунунла әлагәдар олараг көстәрилир ки, кәндлиләр мүлкәдар торпагларыны ичарәјә көтүрүр, бир чоху һәтта бурада јашајыб, һәмин торпагларын әкилиб-бечәрилмәси илә мәшғул олурлар. Мәсәлән, Јагублу кәндинин сакинләри Степан Силиковун торпагларында

1. Бах: Г.Д.Джавадов. О пахотных орудиях Шеки-Закатальской зоны Азербайджана в XIX-начале XX веков. Доклады АН Азербайджана, 1975, №1. сәһ. 84-86.

јашајырлар. О, һәрби гуллугда олмасына бахмајараг өз торпагларыны ичарәјә верир, бу јолла кениш саһәләрини әкиб-бечәртдир. Онун кичик гардашы Рүстәм исә һәр ил Јагублу кәндинә кәләрәк јетиширилмиш мәһсулун топланмасында иштирак едирди. Белә ки, 1895-чи илдә о, 10.000 пуд бугда, 3.000 пуд арпа, бир о гәдәр дары, 10.000 араба от, 400 араба саман топламыш вә үстәлик, 2.000 манат гышлаг һаггы пул алмышдыр.¹ Мәнбәдә ичарә шәртләриндән бәһс едиләрәк көстәрилир ки, муздулар торпағы әкир, бечәрир, бичир, дөјүр вә бундан сонра алынан мәһсулун 10/9-ну өзләринә, 10/1-ни исә мүлкәдара верирләр. Бу гајда һөкүмәт тәрәфиндән тәсдиг едилмиш вә онун јеринә јетирилмәсинә хусуси адамлар нәзарәт едирләр.² һәмин мәнбәдән јенә ајдын олур ки, бир нәфәр кәндли өз күчү илә 60 пуд, 5-6 нәфәр исә бирликдә 300 пуда гәдәр бугда әкмәјә гадирдирләр. Арпа вә бугданын мәһсулдарлығы 15-20, дары исә 50-70 дәфә артыг мәһсул верирди.³ Әлбәттә, ајры-ајры тахыл биткиләринин мәһсулдарлығы һәр јердә ејни дејилди вә бу бир сыра ичтимаи-игтисади амилләрдән — торпағын мүнбитлијиндән, суварылмасындан, тохумун кејфијјәтиндән, һабелә сәпинин вахтында апарылыб, она нечә гуллуг едилмәсиндән асылы иди. Одур ки, М.Бежановун вердији мәлуматы тәгриби көтүрмәк олар.

Материалларымыз әһалинин мүәјјән мәнада тәтбиг етдији әкинчилик системләри һаггында да мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Белә ки, әкинчиләр торпағын динчә гојулмасы, тохумун дәјиширилмәси јолу илә онун мәһсулдарлығыны артырмаға мүәссәр олардылар. Белә ки, ики ил ардычыл пајызлыг тахыл әкир, сонра ону ики ил динчә гојурдулар. Икинчи илин јазында торпагдан бичәнәк кими истифадә едилир, үчүнчү јазда орада дүјү әкилир вә јахуд шумланараг пајызда бугда әкилирди. Беләликлә, торпаг бир тәрәфдән динчә гојулма, дикәр тәрәфдән орада мүхтәлиф биткиләрин әкилмәси јолу илә өзүнүн илкин кејфијјәтинә гајыдырды. Демәли, удиләр өз тәсәррүфатларында ата-баба-

1. Бах: М.Бежанов. Хлебопашество в Нухинском и Арешском уезде. «Кавказское сельское хозяйство», 1896, №146. сәһ. 24-25

2. Бах: Јенә орада.

3. Бах: Јенә орада, сәһ. 25, 26.

ларынын эмпирик биликләриндән истифадә етмиш вә бундан бәһрәләнмишләр.

Лакин М.Бежановун «әһали торпағы ән ибтидан аләтләрлә шумлајыр»¹ фикри илә гисмән разылашмаг олмаз. Чүнки бу аләтләр әсрләр боју јерли әһали тәрәфиндән тәсәррүфатда тәтбиг едилмиш вә халг бу әнәнәви әмәк аләтләри илә нәинки өвләринин тахыла олан тәләбатыны өдәмиш, һәтта сатыш үчүн дә мәһсул истеһсал етмишләр. Демәли, бурада халгын тәчрүбәси нәзәрә алынмалыдыр. Буну һәм дә белә бир фактдан көрмәк олур ки, Азәрбајчанын башга әразиләриндә олдуғу кими, удиләрин мәскунлашдығы рекионларда да фабрик-завод типли аләтләр јајыла билмәмишдир. Доғрудур М.Бежанов бунун әсас сәбәбини јерләрдә тәкмилләшдирилмиш аләтләри тә мир едән усталарын олмамасы илә изаһ едир вә јазыр ки, Силиков тахылдәјән, Кајабашјанс исә бичин машыны алыб өз тәсәррүфатларында тәтбиг етсәләр дә, елә биринчи дәфәдән сынмасы илә истифадәсиз галмышлар. Буна сәбәб шүбһәсиз бу машынлары тә мир едән усталарын олмамасыдыр.² Лакин бир чәһәти о, јаддан чыхарыр ки, бу гәбилли машынлары һәр бир кәндлинин алмаг имканы да јох иди. Одур ки, тәкмилләшдирилмиш аләтләр Азәрбајчан кәндинин һәр јериндә олдуғу кими Ничдә дә, Варташендә дә, Мирзәбәјлидә дә әсасән мүлкәдар тәсәррүфатлары үчүн характерик иди ки, буну елә XIX әсрин мәнбәләри дә тәсдиг едир.

Мәлүматчыларымызын дедијинә көрә сентјабрын орталарындан етибарән пајыз әкининә башлар, һаваларын мүләјим кечмәси илә әлагәдар олараг сәпин һәтта пајызын сонунадәк давам етдириләрди.

Бичин әсасән кәлмәләрдән тутулмуш муздурларын гүввәси илә һәјата кечириләрди. Бу бир тәрәфдән бичинин әл үсулу илә һәјата кечирилиб, даһа чәтин тәсәррүфат саһәләриндән бири олмасы илә әлагәдар идисә, диқәр тәрәфдән әһалинин даһа чох башга тәсәррүфат ишләри илә мәшғул олмасы илә бағлы иди. Јәни јерли әһалинин башы о гәдәр гарышыг иди ки, онлар бунларла мәшғул олуб,

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, КСХ, 1896, №146, сәһ. 2525.
2. Јенә орада.

тахылы бичинчијә бичдирмәји даһа үстүн тутурду. Мәнбәнин вердији мәлүмата көрә бичинчиләр һәм натура илә вә һәм дә пулла ишләрдиләр. Натура илә һагг бичинчинин бичдији 20 дәрздән үчүнүн она чатмасы шәрти илә өдәнилирди. Бичинчинин јемәји, јатыб-дурмасы әкин саһиби тәрәфиндән өдәнилирди.¹ Бәзән дә бичинчи һаггы дәрзлә дејил, торпаға сәпилмиш тохумун мигдары илә өдәнилирди. Мәсәлән, бичиләчәк саһәјә 20 пуд тохум сәпилмишсә, бичинчијә дә 20 пуд тахыл верилирди ки, әкинчиләр буна «тоухумуна бичин» дејирдиләр.² Бичинчиләр бир адәт олараг Нуха гәзасынын дағ кәндләриндән, хүсусилә Дағыстандан кәләрдиләр. Чәлтик бичиминдә дә бу кәлмә әһалинин гүввәсиндән истифадә едиләрди.

Тахылын дөјүлмәси просеси вәллә (мухәл) һәјата кечирилмиш, она ат вә ја өкүз гошулмушдур. Тахылын дөјүлмәси просесиндә дә биз удиләрлә азәрбајчанлылар арасында һеч бир фәргли етник хүсусијјәтләр көрмүрүк. Истәр истифадә олунан аләтләр вә истәрсә дә дөјүм просесиндә ејнилијин шаһиди олуруг.

Удиләрин әнәнәви мәшғулијјәт саһәләриндән бири дә ипәкчилик иди. Үмумиликдә исә Нуха гәзасы тарихән Загафгазијада ипәкчилијин әсас мәскәнләриндән вә мәркәзләриндән сајылырды. Тәсадүфи дејилдир ки, XIX әсрин 60-чы илләриндә тәкчә Нуха гәзасында 15 мин пуда јахын ипәк истеһсал едилмишдир.³ Үмумијјәтлә, гәзада һәр ил 11-12 мин пуд ипәк истеһсал олунурду ки, бу да өз һәчминә көрә бүтүн Азәрбајчанда истеһсал олунан ипәјин 40 фаизини тәшкил едирди.⁴ Гәзанын әсас ипәкчилик мән-тәгәләри исә Нуха, Варташенлә јанашы, һәм дә Гутташен, Бум, Нич кәндләри сајылырды. Тәкчә бир факты гејд едәк ки, XIX әсрин 80-90-чы илләриндә Нич кәнди вә еләчә дә Варташен, Нуха гәзасында ән бөјүк тут бағлары, плантасијалары олан мән-тәгәләрдән сајылырды. Белә ки, Варташендә 206, Ничдә исә 323 фунт барама гурду

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, КСХ, 1896, №147, сәһ. 2542.
2. Бах: Г.Д.Джавадов. Народная земледельческая техника Азербайджана. сәһ.138.
3. Бах: А.С.Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Баку, 1958, сәһ. 138.
4. Бах: А.С.Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана, сәһ. 135.

бәсләнилик вә бу ики кәнд анчаг Хачмаз кәндиндән керик галырды.¹ Бу исә о демәкдир ки, доғрудан да бу гәдәр ипәк гурдунун једиздирилмәси, бәсләнмәси үчүн бу әразидә кифајәт гәдәр тут бағлары олмушдур.

Гејд едәк ки, һәлә XIX әсрдә Нуха гәзасында ипәкчилијин тахылчылыгдан сонра әһалинин игтисадијјатында икинчи мүнүм тәсәррүфат саһәси олмасы факты тарихи мәнбәләрдә дәнә-дәнә гејд едилер. Белә ки, 1885-чи илдә агроном Ф.Шимановски гәзанын ипәкчилик тәсәррүфатыны характеризә едәрәк јазырды ки, бурада күмдар әһалинин бөјүк әксәријјәти ипәк е малынын мәркәзинә чеврилмиш Нуха шәһәринин вә Варташен кәндинин әтрафында чәмләшмишдир. Адларыны чәкдијимиз јашајыш мәнтәгәләриндә фәрди аилләләрин бешдә дөрд һиссәси барамачылыгла мәшғул олурду.² А.Н.Арасханианс исә ипәкчиликлә мәшғул олан јашајыш мәнтәгәләри сырасына Хачмаз, Вәндам вә Нич кәндләрини дә әләвә едир вә јазыр ки, јапон, франсыз, италјан, хорасан барама сортлары илә мугајисәдә Шимановски тәрәфиндән даһа аз мәнсулдар сајылан «ата-баба» јерли ипәк сортуну мәнә Ничдә көрмәк мүәссәр олду.³ Даһа сонра мүүлиф јазыр ки, 1885-чи илдә Ничдә бир фунт барама гурдундан 22,5 пуд јаш барама алынмышдыр ки, бу да 900 дәфә мәнсулдарлыг демәкдир.⁴

Бир тәсәррүфат саһәси кими XIX әсрдә ипәкчилик әсасән чәкилчиликдән, барамачылыг, ипәкәјирмә, ипәксарыма, ипәктохума вә ипәкбојама кими сәнәт нөвләриндән ибарәт иди. Бу саһәләр демәк олар ки, бир-бирини тамамлајырды. Белә ки, чәкил бағлары барамачылыгын башлыча јем базасыны тәшкил едирди. Мәһз зәнкин чәкил бағларынын олмасы ипәкчилијин инкишафыны һәлл едирди. Мәнбәдә дејилир ки, Ничдә сон дәрәчә нүмунәви сајылан бир чәкил плантасијасыны өлчмәли олдум. Бир мәнсул шәхсин дедијинә көрә бу саһә

1. Бах: А.Н.Арасханианс. Кәст. әсәри, сәһ. 71.

2. Бах: Ф.Шимановский. О состоянии шелководства в Нухинском районе. Труды КОСХ, 1885, №2-3, сәһ. 128.

3. Бах: А.Н.Арасханианс. Кәст. әсәри. сәһ.70.

4. Бах: Јенә орада, сәһ. 72.

јарым фунт барама гурдунун бәсләнмәси үчүн кифајәт едәрди. Нәтичәдә өлчүлмүш плантасијанын узуну 100, ени исә 46 аршы, јәни үмуми саһәси 1/5 десјатин олдуғу мугәјјән едилди.¹ Бир сөзлә, мәлум олур ки, истәр Ничдә, истәр Варташәндә вә истәрсә дә онлара гоншу олан јашајыш мәнтәгәләриндә әһалинин кифајәт гәдәр тут-чәкил плантасијалары вар иди ки, мәһз бу чәһәт јерләрдә ипәкчилијин инкишафына өз мүсбәт тәсирини көстәрирди.

Ипәкчилијин башга саһәләри исә артыг сәнәткарлыг хүсусијјәти дашыјырды. Онун бәзи саһәләри һәр кәнддә, һәр обада мөвчуд олса да бәзи саһәләри сырф сәнәјә сәчијјәси дашыдығындан башлыча олараг Нуха шәһәриндәки ипәкчилик мүәссисәләриндә чәмләнмишдир. Лакин бир чәһәти гејд едәк ки, бараманын әјрилмәси вә ипәксарыма просесләри әсасән кәндләрин өзүндә һәјата кечириләрди. Нуха ипәк мүәссисәләринә исә әслиндә һазыр чәкилмиш мәнсул кәндәрилирди.

Буну да етираф етмәлијик ки, ипәкәјирмә дәзкахлары башлыча олараг даһа таваналы шәхсләрин әлиндә чәмләнмишди. Бу дәзкахлар демәк олар ки, гәзанын һәр јериндә ејни гурулуша малик иди вә истәр азәрбајчанлылар, истәрсә дә удиләр вә јәһудиләр арасында да «манчалыг» адландырылырды.² Бешдән онадәк манчалыгын ејни јердә, јанјана гојулуб ишләдилдијинә исә завод дејиләрди вә белә заводлара, мәнбәјин вердији мәлумата көрә, чох аз тәсадүф едиләрди. Белә ки, Варташен кәндиндә дөврүнүн адлысанлы варлыларындан сајылан удиләрдән Силикковун 24, Каначевин 6 манчалыгдан ибарәт заводлары фәалијјәт көстәрирди. Үмумијјәтлә, ипәкәјирмә кустар сәнәткарлыг характери дашыјырды. Кәндләрдә бу иш һәфтәләрлә, ајларла, бәзән һәтта ил боју давам етдирилирди.

Ничдә топланығымыз материаллар јерли удиләрин барамачылыгла бағлы бир сыра адәт-әнәнәләр јаратмасыны демәјә әсас верир. Һәр шејдән әввәл барама гурду сон дәрәчә тәмиз, саһманлы-сәлигәли јердә бәсләнәрди. Чалышыларды ки, гурда натәмиз адам бахмасын. Дикәр адамларын да күмханаја кирмәсинә һәвәслә ичазә

1. Бах: Јенә орада, сәһ. 73.

2. Бах: А.Н.Арасханианс. Кәст. әсәри. сәһ.72-73.

верилмәзди. Хүсусилә «көзү олан» адамларын күмханаја кирмәсинә ичазә верилмәзди. Әкс тәгдирдә белә адамларын күмү көзә кәтирмәси күман едиләрди. Үмумијјәтлә, удиләр арасында мөвчуд әгидәјә көрә барама гурду чох зәиф, мурдарлыг, натәмизлик севмәјән бир варлыгдыр. Имкан дахилиндә бунлардан ону горумаг лазымдыр. Үмумијјәтлә, удиләрин инамларында, адәт-ән`әнәләриндә, шифаһи халг јарадычылыгларында барамачылыг вә ипәкчиликлә бағлы хејли мә`луматларла үзләширик ки, бунлар да јенә һәмин тәсәррүфатын онларын мәишәтиндә мүһүм рол ојнадығына дәләләт едир. Дејәк ки, М.Бежанов вахты илә удиләрин бунларла бағлы бә`зи инамларыны, әфсанәләрини гәләмә алмыш вә «Варташен кәнди вә онун сакинләри һаггында гыса мә`лумат» адлы мәгаләсиндә онлары чап етдирмишдир.¹ Һәмин мә`луматларын бу күн дә хүсуси әһәмијјәт кәсб етдијини нәзәрә алараг, бир нечә нүмунәсини бурада вермәји мәгсәдә ујгун сајырыг. Мүәллиф јазыр ки, удиләр арасында мөвчуд инама көрә ипәк гурду ојанаркән сакинләрин бир-биринә бостан биткиләринин тохумуну, од вә башга әшјалар вермәси мәсләһәт көрүлмүр.

Әкәр гурдлар ағармаға башлардыса, бу онларын көзә кәтирилмәси әләмәти кими баша дүшүлүр вә бундан өтрү ашағыдакы тәдбирләрин һәјата кечирилмәси мәсләһәт көрүлүрдү. Бир парча көмүр парчасыны ичәрисиндә су олан чама салыб, күмхананын үстүнә кәлмиш адамын адыны чәкәрдиләр. Әкәр көмүр парчасы сујун дибинә батырдыса, бу ипәк гурдунун ады чәкилән шәхс тәрәфиндән көзә кәтирилмәси кими баша дүшүләрди. Бу һалда көмүрү көтүрүб тоз һалына салыр вә онунла күмхананын гапыларына хач шәкли чәкир, сују исә күчәјә атырдылар. Вә јахуд бир овсунчу дәвәт едиләр, о күмхананын башына доланыб, мүәјјән бир дуа охујарды.²

Үстүндә гызыл вә күмүш әшјалар олан кәнар адамын күмханаја кирмәсинә ичазә верилмәзди. Бараманын јығылмасы заманы онун үстүндән кечмәк олмаз. Ипәк гурдуна гарышга дүшмәмәси үчүн сүдлү сыјыг бишириб,

1. Бах: М.Бежанов. Краткие сведения о с. Варташен и его жителей. СМОМПК, вып. XIV, Көст. әсәри. сәһ.257-260.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 259.

гоншулара пајлардылар. Әкәр гурда гарышга дүшмүш олсајды, бу һалда шам јандыардылар ки, гарышгалар гачсын.¹ Јухуда јанғын вә јахуд јумурта көрмәк барамадан јүксәк мәһсул көтүрмәјә ишарә иди.

Ипәкчилик-барамачылыг ән`әнәләри удиләр арасында бу күн дә давам едир. Биз Ничдә оларкән әксәр һәјәтләрдә барама гурдунун бәсләнмәсинин шаһиди олдуг вә бир нечә аиләнин разылығы илә күмханаја дахил олуб, фотошәкилләрини көтүрдүк. Фәрди тәсәррүфатларла јанашы бурада инди барамачылыгла һәм дә колхоз тәсәррүфатлары мәшгул олур.

XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Нуха гәзасы тәкчә Азәрбајчанда дејил, һәм дә Загафгазијада әсас мејвәчилик рајонларындан сајылырды. Ирәлидә гејд етдијимиз кими бағларын мүәјјән бир һиссәсини тут вә чәкил саһәләри тәшкил едирди. Лакин өз һәчминә көрә мејвә бағлары даһа кениш саһәләри әһатә едирди вә гәзанын ајры-ајры мәнтәгәләриндә јетишдирилән мејвәләр тәкчә әһалинин тәләбатыны өдәмир, Загафгазијанын мүхтәлиф шәһәрләриндә сатыша чыхарылырды. Бу јашајыш мәнтәгәләри ичәрисиндә һеч шүбһәсиз кениш мејвә бағларына малик олан уди кәндләри дә мөвчуд иди. Бу кәндләрдә әһали алма, гоз, шабалыд, һејва, кавалы, албалы, килас, әрик, әнчир, зоғал, әзкил кими мејвә әкиб-бечәрирди. Бунларла јанашы удиләр мүхтәлиф үзүм нөвләрини дә јетишдирмишләр. Верилән мә`луматлара көрә удиләр јерли үзүм сортларындан әләвә, һәм дә гоншу Азәрбајчан рајонларындан — Көјчајдан, Ағдамдан да шәраб үзүмү кәтирәр, ондан истәнилән гәдәр шәраб истәһсал едәрдиләр. Мә`луматчыларын дедијинә көрә јерли үзүм сортлары шәраб үчүн чох да әлверишли сајылмадығындан, әһали бу мәгсәдлә кәнардан үзүм алмаға мәчбур оларды.

XIX әсрин 80-чи илләринә анд олан мә`лумата көрә үмумијјәтлә гәзада бағ саһәләринин мигдары 5796 десјатин, тут бағларынын саһәси 1967 десјатин, һәјәтләрин саһәси исә 3806 десјатинә бәрабәр иди.² Нич кәндиндә исә бағларын саһәси 400, тут бағларынын саһәси 150, һәјәт-

1. Бах: Јенә орада.

2. Бах: А.Н.Арасханианс. Көст. әсәри. сәһ.115.

ларин саһәси исә 260 десјатинә бәрабәр иди.¹ Јә'ни Нич кәнди бағ саһәларинин кенишлијинә көрә гәзадакы кәндләр ичәрисиндә биринчиләр сырасында иди.

Лакин е'тираф едәк ки, бу мејвә бағлары ичәрисиндә гоз, фындыг вә шабалыд бағлары даһа үстүн мөвгејә малик иди. Һәр аиләнин бурада һәјәтјаны саһәсиндән әләвә, кәндин әтрафында јерләшән хүсуси бағ саһәләри дә вар иди. Бу бағлар һәр бир аиләнин доланышығында мүһүм јер тутурду. Чүнки топланан мәһсулун хејли һиссәси сатыш үчүн базара чыхарылып, мүәјјән һиссәси исә аиләнин тәләбатына сәрф едилирди. Хүсусилә Ничин Азәрбајчанын мүхтәлиф бөлкәларини бирләшдирән јолларын говшағында јерләшмәси, һабелә бурада мәшһур һәфтәбазарынын мөвчудлуғу әһалини кәнд тәсәррүфаты мәһсулларыны базара чыхармаға сөвг едирди. Мәнбәнин вердији мә'лумата көрә Гәбәлә, Тиканлы вә Нич кәндләри тәкчә Нуха гәзасында дејил, бүтүн Загафгазијада өз шабалыды вә фындығы илә шөһрәт газанмышды.²

Јенә һәмнин мәнбәдә көстәрилик ки, Нич вә Биләчик кәндләриндә билаваситә сатыш мәгсәди илә гоз-фындыг бағлары јетишдирилир. Ничдә кениш саһәли мејвә бағларына раст кәлинир ки, бунларын 4-9 десјатини анчаг гоз-фындыг бағларындан ибарәтдир. Һәр тагар (1,5 десјатин) саһәдә 400-450 әдәд ағач јерләшдирилир.³ Даһа сонра мә'лум олур ки, фындыг ағачы әкилдикдән 5 ил сонра мәһсул верир, 10-12 ил кечдикдән сонра онун мәһсулдарлығы 15-20 фунт, 20 илдән сонра исә 30 фунта чатыр. Мәнбәдән ајдын олур ки, Ничдә һәр ил 400 пуд фындыг көтүрән бағ саһибләри мөвчуд олмушдур⁴ ки, һеч шүбһәсиз бу мәһсулун да хејли һиссәси сатыша кедирди.

Бир чәһәти дә гејд едәк ки, гоз-фындыг вә шабалыд кими мејвәләрин јығылыб сахланмасынын да өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри вар. Белә ки, шабалыдын јығылмасы үчүн узунлуғу 5-6 метр олан вә јерли әһали арасында үрк дејилән ағач чубугдан истифадә едиләрди. Үрклә чырпылан шабалыд бир јердә топланыр. Тиканлы чечәләрдән чыхар-

1. Бах: Јенә орада, сәһ. 113.

2. Бах: А.Н.Арасханианс. Көст. әсәри. сәһ.75.

3. Бах: Јенә орада.

4. Бах: Јенә орада.

магдан өтрү шабалыды јерә сәриб, јоғун ағачла чырпырлар. Буна «шабалыд хырманы» дејилир. Бундан сонра чечәләр јаба илә үзләнир, шабалыд исә габлара јығылып. Гоз-фындыг да чырпылараг јығылып, мәһсул дамларын чардагларынын дөшәмәсинә сәриләрәк гурудулур, даһа сонра габлара долдурулуб, хүсуси јерләрдә сахланылырды. Әһали фындыг вә шабалыдын нәмликдән хараб олмасыны нәзәрә алараг, онлары даһа гуру јердә сахларды.

Удиләрин мејвәчилик, үзүмчүлүк тәсәррүфатындан бәһс едәркән сырф мәһәлли, етник хүсусијјәт тәшкил едән бир чәһәти дә гејд етмәлијик. Бу да онларын ислам дининә дејил, христиан дининә мәнсуб олмалары илә әлагәдардыр. Белә ки, ислам дини мүсәлмана шәраб чәкмәји вә шәраб ичмәји һарам сајмыш вә буна көрә дә азәрбајчанлылар бунунла мәшғул олмамышлар. Удиләр исә христиан дининә гуулуг етдикләриндә шәраб истеһсалы илә мәшғул олмуш вә һәр бир мәрәсимләриндә шәрабдан истифадә етмишләр.

Бу хүсусијјәт удиләрин тәсәррүфатында вә мәишәтиндә дә өз әксини тапмышдыр. Белә ки, һәр бир уди өз һәјәтиндә тут ағачынын олмасына чалышарды. Бунун әсас сәбәби тутдан араг чәкилмәси иди. Мә'луматчыларымызын сөјләдикләринә көрә удиләр тутдан әләвә, зоғал, әзкил, үзүм, алма вә башга бу гәбилли мејвәләрдән дә араг чәкмишләр. Лакин ән гијмәтли араг зоғал вә тут арағы сајылмышдыр. Удиләрдә мөвчуд ән'әнәјә көрә дост-таныша хүсуси һөрмәт әләмәти олараг тут, зоғал арағы һәдијјә едиләр. Әзиз гонағы бу ичкиләрлә гаршылајырлар.

Шәраб исә әсасән үзүмдән чәкиләрди. Јерли әһалинин мәишәтиндә шәраб араға нисбәтән даһа үстүн рола малик олмушдур. Чүнки араға әһали чох мејл көстәрмәмишдир. Әһали арасында хүсуси шәраб үзүмләри мөвчуд иди. Шалов, фигонбал, кирәк, мәрәнди, гушүрәји, чочатул (јә'ни гырмызы үзүм), матситул (ағ үзүм) ән чох јајылмыш үзүм нөвләриндән сајылырды. Фигонбал үзүмү гырмызымтыл рәнкли олуб, ағ үзүмләрдән чәкилән шәраба хүсуси гырмызы рәнк вермәк үчүн истифадә едиләрди.

Удиләрдә шәрабын чәкилмәси илә демәк олар ки, бүтүн аиләләр мәшғул оларды. Јә'ни бурада биринин башга гапысына вә ја дүкана шәраб далынча кетмәси гәбаһәт сајыл-

мышдыр. Эң'әнә тәләб едирди ки, һәр аилә өзүнә лазыми мигдарда шәраб вә гејри-ичкиләр һазырласын. Она көрә дә һәр аиләнин ил боју тәләбатына, хејринә-шәринә мұвафиг олараг шәраб һазырланарды. Удиләр шәрабын чәкилмәси үчүн кәрәвүз дејилән нова бәнзәр ағачдан истифадә едәр-диләр. Үзүм кәрәвүзә төкүлүб әзиләр, онун новчасындан сүзүлән ширә (удиләр буна «Ночг» дејир) алтдакы ағач нова вә орадан да газан габа төкүлүрдү. Јығылмыш ширәни сыхылмыш чечә илә бирликдә чәлләжә төкүб, ағзыны бағлајыр, һава кечмәк үчүн мүәјјән јер гојулур. Чәлләкдәки мәнсул һәр күн гарышдырылды. Једди күн әрзиндә мәнсул јетишимиш олдуғундан ону сүзүрләр. Чечәдән ајрылан шәрабы күпә төкүб, мұнаснб сајылан бир јердә торпаға басдырылар. Бу просесдә әсас чәһәт күпә һаванын дахил олмамасыны көзләмәкдән ибарәт иди. Одур ки, күпүн ағзына тава даш гојулур, сары торпагдан һазырланмыш палчыгла сувајырлар. Шәраб күпү басдырыларкән удиләр хүсуси мәрәсим ичра едәр, басдырдығлары шәраб күпүнүн хејир ишләр наминә ачылмасыны аллаһдан арзу едәрдиләр. Бир гајда олараг шәраб күпү көлкә, күн тутмаз јерләрдә басдырылар вә шәраитдән асылы олараг 1 илдән 20 иләдәк сахланыла биләрди. Халг шәраб күпләрини Гәбәләдән, Күснәт кәндиндән аларды. Бөјүк-кичиклијиндән асылы олараг күпләр мұхтәлиф мигдарда шәраб тутарды. Эң аз һәчмли күпләр 60 литр, ән бөјүјү исә 500 литр шәраб тутарды. Күпдән шәрабын көтүрүлмәси үчүн бир нөв балгабағы хатырладан биткиләрдән һазырланан, јәни ичәриси овулуб чыхарылан готош дејилән хүсуси габдан истифадә едиләрди. Готош 2 литрдән 5 литрәдәк шәраб тутарды. Онун сапы узун олдуғундан күпүн ичәрисиндән чох асанлыгла шәрабы көтүрмәјә имкан верирди. Һәм дә дејиләнә көрә күпә мис вә ја гејри-дәмир габлар салмаг мәсләһәт көрүлмүрдү.

Удиләрдә мөвчуд адәтә көрә ән әзиз, һөрмәтли гонағыи адына шәраб күпү ачыларды. Һәм дә бу күп нечә илләрдән галма олмалы иди. Дикәр тәрәфдән удиләрин гәдим адәтинә көрә еһсан ады илә дә күп басдырыларды. Бу мәгсәдлә шәраб күпү бир гајда олараг јолларын кәнарында, булаг башында, карвансараларын әтрафында басдырыларды. Бу

күпүн јанына хүсуси габ гојардылар ки, јолдан өтәнләрин ондан ичмәк имканы олсун. Бир сөзлә, шәраб удиләрин мәишәтиндә сон дәрәчә мұһүм рол ојнамыш, һәтта чөрәјә бәрабәр тутулмуш, мұгәддәсләшдирилмишдир. Удиләр шәраба анд ичиб, она «пәжәнк» дејибләр.

Лакин удинин шәраб ичиб кефләнмәси гәбаһәт, әдәб-әркан гајдаларына сығмајан бир чәһәт кими гижмәтлән-дирилрди.

Нәһәјәт, гејд едәк ки, удиләрин тәсәррүфат мәишәтиндә һәм дә бостанчылыг хүсуси јер тутмушдур. Лакин тәсәр-рүфатын бу саһәси әсасән әһалинин гарпыз, јемиш кими бостан биткиләринә. һабелә мұхтәлиф тәрәвәзләрә олан тәләбатыны өдәмишдир. Бостан биткиләри һәјәтләрдән кә-нарда да әкилиб-бечәрилмиш, тәрәвәзләр исә анчаг һәјәт-јаныларла кифәјәтләнмишдир.

Ирәлидә гејд етдик ки, удләрин тәсәррүфат мәшғулиј-јәтинин бир голуну да малдарлыг тәшкил едирди. Лакин малдарлығын әсасән ири бујнузлу, јәни гарамал саһәси инкишаф етмишдир ки, бу да әкинчилијин гошгу гүввәси илә тәминаты вә әһалинин сүд мәнсулларына олан еһтија-чынын өдәнилмәси илә бағлы иди. Гојунчулуг исә удиләр арасында чох зәиф инкишаф етмишдир. Бурада бир марағлы чәһәти дә гејд етмәк истәјирик ки, удиләр христиан олсалар да онлар донуз сахламаға мејл көстәрмәмишләр. Тәсадүфи дејил ки, Нуха гәзасы дөвләт кәндиләринин игтисади мәишәтини тәдгиг етмиш вә била-васитә өзүнүн сорғусу нәтичәсиндә тәртиб едилмиш мал-гара һаггындакы мәлүматларда гәзанын һеч бир кәндиндә бир баш да олсун донузун олмадығы көстәрилмишдир. А.Н.Арасханианс буну ислам дининә мәнсуб олан азәрбајчанлыларын донуза гаршы пис мұнасибәти илә әлагәләндирир.¹ Лакин мәлүматчыларымызын бизә вердији мәлүмата көрә ермәниләрдән фәргли олараг удиләр үмумијјәтлә донуз сахламамыш, анчаг мұһарибә дөврүндә, өзү дә Ничә кәлмә ермәни аиләләринин тәсири илә донуз сахламаға башламышлар. Етнографик мәлүматлар көстә-рир ки, удиләрин кечмиш мәишәтиндә, тојунда, јасында һеч вахт донуз әтиндән истифадә едилмәмишдир. Бу ән'әнәнә

1. Бах: А.Н.Арасханианс. Көст. әсәри. сәһ.77.

инди дә давам етдирилир.

Етнографик материаллар Гәбәлә вә Нич маһалларынын тарихән өз чамышы илә шөһрәт тапдығыны сүбүт едир. Чамыш һәм сүдү, гатығы илә, һәм дә инәјә нисбәтән даһа мәһсулдарлығы илә сечилирди. Одур ки, удиләр инәјә нисбәтән чамыша хүсуси үстүнлүк верирдиләр. Дикәр тәрәфдән гошгу гүввәси кими дә кәл әкинчиләр тәрәфиндән жүксәк гижмәтләндирилирди. XIX әсрин 80-90-чы илләринин мәлуматына көрә Ничдә гошгу гүввәси кими истифадә едилән ирибујнузлу һејванларын сајы 1124 баш, сүдлүк һејванларын сајы 3310 баш, давар 2900 баш, атларын сајы исә 142 баш иди.¹ Үмумијјәтлә, әһалинин һејвандарлыг мәһсуллары илә тәминаты башга кәндләрә нисбәтән даһа үстүн иди. Әһали өзүнү сүд мәһсуллары илә там тәмин едирди.

Гојунчулуг исә бир тәсәррүфат саһәси кими ирәлидә хатырлатдығымыз кими удиләр үчүн сәчијјәви олмајан мәшғулијјәтләрдән олмушдур. Сахланан гојун әслиндә аиләнин хејир, шәр вә башга тәләбатларына хидмәт мөгсәди күдмүшдур.

Јери кәлмишкән дејәк ки, XX әсрин әввәлләриндә дә удиләр тәсәррүфатдакы әнәнәләрини сахламышдылар. 1921-чи илдә Азербайҗанда апарылан кәнд тәсәррүфатынын сијаһыја алма материаллары бу чәһәтдән бизә хејли мәлуматлар верир. Мәлум олур ки, Нич кәнди өзүнүн Мәликли, Јалаганлы, Малбели, Дәлләкли, Дәрәмәһәллә, Гочабәјли, Кәримли, Дәрәбағ, Абдаллы, Фәримли, Вәзирли, Пүсүлү мәһәлләләри илә бирликдә 740 тәсәррүфатдан ибарәт иди. Бурада әһалинин сајы 2940 нәфәр иди ки, бунун 1421 нәфәрини гадынлар, 1519 нәфәрини исә кишиләр тәшкил едирди. Әһали ичәрисиндә савадлыларын сајы 54 нәфәр иди.² Һәммин материалларда диггәти чәлб едән дикәр чәһәт Нич јашајыш мәнәтәгәсиндә әһалинин мәшғулијјәти, торпагла тәминаты, жүк вә гошгу, еләчә дә ев һејванлары үзрә нечә тәмин олунмалары һаггында әтрафлы мәлуматларын верилмәсидир. Мәлумата көрә бурада 12 баш ат, 51 баш ири бујнузлу мал, 259 баш инәк, 7 баш кәл, 90 баш чамыш, 278 баш бузов, 2 баш гојун, 12 баш узун-

1. Бах: А.Н.Арасханианс. Көст. әсәри. сәһ. 103.

2. Бах: Азербайҗанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Нухинский уезд, вып. XIII, Издание Аз. ЦСУ, Баку, 1922, сәһ. 53.

гулаг — үмумиликдә исә 563 баш мал-гара мөвчуд иди.¹

Бундан әләвә әһалинин 2447 баш тојуғу, 30 газы, 3 өрдәји, 177 ары пәтәји вар иди.² Әһалинин һәјәтјаны саһәләрлә тәминаты мәсәләсинә кәлинчә материаллардан ашағыдакылар мәлум олур. Һәјәтјаны саһәләрин мигдары 31.30 десјатин, бағларын саһәси 268.40 десјатинә бәрәбәр иди.³ Тахыл вә дикәр тарлачылыг биткиләринин әкин саһәләри исә белә иди:

Пајызлыг буғда (суварылан)	—	15,90 десјатин
Пајызлыг буғда (суварылмајан)	—	15,80 десјатин
Пајызлыг арпа (суварылан)	—	4,10 десјатин
Пајызлыг арпа (суварылмајан)	—	1,20 десјатин
Дары (суварылан)	—	1,40 десјатин
Дары (суварылмајан)	—	1,40 десјатин
Чәлтик	—	45,30 десјатин. ⁴

Беләликлә, тахыл алтында олан суварылан торпаг саһәләринин саһәси 66,70 десјатин, суварылмајан торпаг саһәләринин саһәси исә 18,40 десјатин иди.⁵

Кәтирдимиз фактлардан көрүндүјү кими тахыл әкинләринин үмуми саһәси 85,10 десјатинә бәрәбәр иди ки, бу да әһалинин торпагла тәмин олунмасыны көстәрир. Бунунла јанашы әһалинин сәрәнчамында хејли мигдарда әкилмәјән торпаг саһәләринин олмасы да гејд олунур. Белә ки, әкинә јаралы вә суварылан, лакин һеријә, динчә гојулан торпагларын саһәси 68,40 десјатин, суварылмајан торпагларын саһәси исә 212,19 денсјатинә, бичәнәкләрин (суварылан) саһәси 10,70 десјатинә, суварылмајан саһә исә 32,10 десјатинә бәрәбәр иди.⁶ Үмумијјәтлә, Нич кәнд ичмасынын суварылан торпаглары 414,20 десјатин, суварылмајан торпагларынын саһәси исә 294,70 десјатин әразини әһатә едирди.⁷

Инди дә әһалинин бу вә ја дикәр әкинчилик аләтләри илә тәминатына нәзәр салаг. Һәммин сијаһыја алма

1. Бах: Азербайҗанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Нухинский уезд, вып. XIII, сәһ. 53.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 56.

3. Бах: Јенә орада, сәһ. 57.

4. Бах: Јенә орада, сәһ. 58-59.

5. Бах: Јенә орада, сәһ. 60.

6. Азербайҗанская сельскохозяйственная перепись 1921 года.

7. Бах: Јенә орада, сәһ. 60.

материаллары көстәрир ки, эһалинин 51 хышы, 5 әдәд 1 кәһәһынлы, 1 әдәд ики кәһәһынлы котаны, 1 әдәд дәмир маласы, 39 ағач арабасы олмушдур.¹ Варташен вә Гышлаг кәндләриндә исә кәнд тәсәррүфаты аләтләринин сајы ашағыдакы кими иди. Хышларын сајы 36 әдәд, котанларын сајы 15 әдәд, дәмир малаларын сајы 2 әдәд, дәмир фургонларын сајы 7 әдәд, ағач арабаларын сајы исә 24 әдәдир.²

Удиләрин дикәр мәшғулијјәтләриндән бири дә арычылыг олмушдур. Зәнкин отлаглар, јем еһтијатлары, күлчичәк удиләрә ары сахламаг имканы вермишдир. Доғрудур, Нуха гәзасында арычылыгла Зәјзид, Тиканлы, Хачмаз, Вәндам кәндләри даһа мәшһур иди. Лакин Нич кәндиндә дә хејли эһали арычылыгла мәшғул олмуш вә бу ән`әнә бу күн дә давам етдирилир. XIX әсрин әдәбијјат материалларында истәр гәза вә истәрсә дә онун ајры-ајры кәндләриндә нә гәдәр ары аиләсинин сахланмасы һаггында демәк олар ки, мә`луматлар јохдур. Лакин бә`зи мүәллифләр һәр бир аиләнин 5-дән 15-дәк ары аиләси сахладығыны, бундан әлавә бә`зи аиләләрин һәтта 100-дәк ары аиләсинә малик олмасыны гејд етмәси факты³, бизә һәмин тәсәррүфатын эһалинин мәишәтиндә ролуну мүәјјән етмәјә әсас верир.

Нәһәјәт, удиләрин мәшғулијјәтләриндән бири дә дулусчулуг сајылмышдыр. Мәнбәнин вердији мә`лумата көрә дулусчулуг гәзанын бир сыра кәндләриндә, о чүмләдән Варташен вә Ничдә даһа үстүн мөвге тутмушдур. Јерли сәнәткарлар мүхтәлиф дулуз мә`мулатлары илә јанашы, һәм дә иншаат материалы кими хүсуси әһәмијјәт кәсб едән кирәмит истеһсалы илә мәшғул олурдулар. Удиләрин евләринин дамыны әсасән кирәмитлә өртмәси үзүндән бу дулуз мә`мулатына бөјүк тәләбат вар иди.

Сәнәткарлыг бахымындан исә удиләр арасында мүәјјән пешәләрин саһибләри вар иди ки, онлар эһалинин башлыча олараг күндәлик тәләбатыны өдәмәјә гуллуг едирдиләр. Јә`ни сәнәткарлығын мүхтәлиф саһәләри ев мәишәти сәрһәдиндән кәнара чыха билмәмиш вә аиләнин еһтијачларына гуллуг көстәрмәјә хидмәт етмишдир.

1. Бах: А.Н.Арасханиянс. Көст. әсәри. сәһ. 79.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 61.

3. Бах: Јенә орада, сәһ. 31.

Беләликлә, удиләрин мәшғулијјәти вә тәсәррүфат мәишәтләри һаггында вердијимиз мә`луматлар бу етносун һәјәт тәрзи һаггында биздә мүәјјән тәсәввур јаратмагла јанашы, бу базис үзәриндә онларын һансы мадди мәдәнијјәт нүмунәләри јаратмасыны да изләмәјә имкан верир.

2. Маदди мәдәнијјәт

Зәнкин тәсәррүфат ән`әнәләринә малик олан удиләр һәм дә мәскунлашдыглары әразинин тәбиәтинә, чоғрафи шәраитинә, дағына-аранына уғун јашајыш евләри инша етмиш, кејиниб-кечинмиш, бир сөзлә өзләринә мәхсус етник хүсусијјәт дашыјан мадди мәдәнијјәт нүмунәләри јаратмышлар. Ф.Енкелсин јаздығы кими «инсанлар сијасәтлә, елмлә, инчәсәнәтлә, динлә мәшғул олмаздан әввәл, илк нөвбәдә јемәли, ичмәли, евә малик олмалы вә кејинмәлидиләр».¹ Демәли, инсан јашајышынын илкин әсасыны тәшкил едән јашајыш евләри, кејимләр, јемәкләр, ичкиләр үмумиликдә мадди мәдәнијјәти тәшкил едиб, бәшәр тарихинин мүһүм тәркиб һиссәсидир.

Мадди мәдәнијјәтин мүһүм элементини тәшкил едән јашајыш мәскәнләри вә евләри удиләрин мәишәтини өзүндә чәмләшдирмишдир. Белә ки, јашајыш мәскәнләринин удиләр үчүн сәчијјәви формасы олан кәнд плансыз, системсиз гурулушу илә сечилмишдир. Кәндин салынмасында башлыча амил торпаға малик олмаг сајылса да, бунунла јанашы гәбилә-тајфа мүнәсибәтләри дә өз ролуну ојнамышдыр. Мәһз бу ики амил јашајыш мәскәнләринин енинә вә узунуна инкишаф етмәсинә, нәсли характер дашыјан јени-јени мәһәлләләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Һәјәт торпагларына малик олмаг мејли уди кәндләриндә јашајыш евләринин бир-бириндән хејли аралы јерләшмәсинә сәбәб олмушдур. Буну Нич кәндинин тимсалында бу күн дә ајдын көрүрүк. Белә ки, кәнд 10 километр енә, 10 километр узунлуға малик олан бир әразидә јерләшир. Нич тарихән мүхтәлиф патронимик группардан ибарәт олан мәһәлләләрдән тәшкил олунмуш вә бу нәсилләр јүз илләрлә өз

1. Бах: К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения, т. 19, сәһ. 350.

адларыны горујуб сахламышлар. Мүасир Нич ашағыдакы 15 мѣһѣллѣдѣн ибарѣтдир ки, онларын һѣр бири бир патронимијанын адыны дашыјыр. Пүтсүлү, Гочабѣли, Дѣрѣмѣһлѣ, Дѣллѣкли, Фалчылы, Ағдѣллѣкли, Мѣликли, Јалағачлы, Фѣримли, Малбѣли, Вѣзирли, Абдаллы, Дѣрѣбағ, Чырмаһѣллѣ вѣ Кѣримли. Бунлардан Абдаллы, Јалағачлы вѣ Кѣримли ѣсасѣн азѣрбајчанлыларын, дикѣрлѣри исѣ удилѣрин мѣскунлашдығы мѣһѣллѣлѣр олмушдур. Дашыдығлары адлардан кѣрүндүјү кими мѣһѣллѣлѣрин хѣјли һиссѣси чох күман ки, онларын ѣсасыны гојан шѣхслѣрин адыны дашыјыр. Даһа сонралар бу мѣһѣллѣ үмуми нѣслин патронимијанын ады илѣ мѣлүм олмушдур. Һѣр бир нѣсил ѣз адыны горујуб сахламагла јанашы, ѣзүнѣмѣхсус хүсусијјѣтлѣри, һүгуги гајда-ганунлары да кѣзлѣмѣјѣ борчлу иди. Ингилабдан ѣввѣл һѣр бир мѣһѣллѣни јүзбашылар идарѣ едѣрдилѣр. Јүзбашы мѣһѣллѣнин бүтүн тѣсѣррүфат ишлѣри илѣ јанашы, онун тојуна-јасына да нѣзарѣт едѣрди. Онун ичѣзѣси олмадан мѣһѣллѣдѣ башга бир адамын вѣ ја нѣслин нүмајѣндѣсинин ѣв тикмѣсинѣ вѣ јахуд јашамасына ичѣзѣ верилмѣзди. Һѣр бир мѣһѣллѣнин ѣзүнѣмѣхсус гѣбристанлыгы, итаѣт очағы оларды. Бир сѣзлѣ, мѣһѣллѣ ѣслиндѣ бир нѣслин топлашдығы јашајыш мѣскѣни демѣк иди ки, онун сакинлѣри дѣ бир оғачын, бир нѣслин ѣвладлары һѣсаб олунурдулар.

Јашајыш мѣскѣнлѣринин сечилмѣсиндѣ мүһүм амиллѣрдѣн бири ичмѣли сујун олмасыдыр. Бу бахымдан удилѣрин мѣскунлашдығлары бүтүн јашајыш мѣскѣнлѣринин су илѣ тѣмин олундуғуну кѣрүрүк. Дикѣр амил јашајыш ѣвинин тикилмѣси үчүн лазым олан иншаат материалынын олмасы сајылырды ки, бу бахымдан да удилѣрин бѣхти кѣтирмишдир. Чүнки онларын јашајыш мѣскѣнлѣри һѣр тѣрѣфдѣн мешѣлѣрлѣ ѣһатѣ олунмушдур. Она кѣрѣ дѣ ѣв иншаатында јерли удилѣр ѣзлѣринѣ лазым олан тахта материалыны бу мешѣлѣрдѣн, дикѣрлѣрини исѣ дағ чајларындан ѣлдѣ едѣ билмишлѣр. Мүхтѣлиф кѣндлѣрдѣ чај дашындан инша едилѣн ѣвлѣрин мѣвчудлуғу бу дѣдѣјимизѣ сүбүтдур. ѣһалинин башлыча иншаат материалыны һѣм дѣ кѣрпич тѣшкил етмишдир. Хүсусилѣ Нич вѣ она гоншу уди кѣндлѣриндѣ ѣксѣр ѣвлѣр кечмишдѣ чиј кѣрпичдѣн тикил-

мишдир. Верилѣн мѣлүмата кѣрѣ чиј кѣрпичдѣн тикилмиш ѣв гышда исти, јајда исѣ сѣринлији илѣ сечилир.

Даһа таванлы шѣхслѣрин «гызыл кѣрпич» адландырылан бишмиш кѣрпичдѣн ѣв тикдирмѣси факты да мѣлүмдур. Белѣлѣринѣ чох надир һалларда раст кѣлмѣк олурду.

ѣһалинин ѣн чох истифадѣ етдији иншаат материалларындан бири дѣ сахсы-кирѣмит һѣсаб едилмишдир. Зона да кирѣмит — бу учуз иншаат материалы узун иллѣр ѣһали тѣрѣфиндѣн истифадѣ едилмишдир. Һѣм дѣ зонада кирѣмитин истѣһсалы илѣ һамы дѣјил, бу саһѣдѣ хүсуси сѣриштѣси олан усталар мѣшғул олурду. Кирѣмит хүсуси гѣлиблѣрдѣ вѣ күрѣлѣрдѣ биширилирди. Тарихи мѣнбѣлѣрдѣн алыннан мѣлүмата кѣрѣ 1872-чи илдѣ Нухада илк дѣфѣ олараг кирѣмит заводу тикилмиш¹ вѣ бундан сонра зона ѣһалисинин мѣишѣтиндѣ кирѣмитѣ бѣјүк тѣлѣбат башланмышдыр. Мѣһз бунун нѣтичѣсидир ки, XIX ѣсрин сонунда тѣкчѣ Нуха гѣзасында 12 кирѣмит заводу фѣалијјѣт кѣстѣрирди ки, бунлар һѣр ил 960 мин ѣдѣд кирѣмит истѣһсал едирди.² Бу заводларда истѣһсал едилѣн кирѣмитдѣн һѣм дѣ зонада мѣскунлашан уди кѣндлѣринин ѣһалиси һѣвѣслѣ истифадѣ едирди. Бу факты XIX ѣсрин сону XX ѣсрин I рүбүндѣ инша едилиб, мүасир дѣврѣдѣк истифадѣ едилѣн уди ѣвлѣринин кирѣмитлѣ ѣртүлмѣси дѣ сүбүт едир.

Халг јашајыш тикинтилѣриндѣ истифадѣ едилѣн иншаат материалларындан бири дѣ ағачдыр. Удилѣрин мѣскунлашдығы кѣндлѣр демѣк олар ки, ағач материалындан һѣм ѣвин гапы-пѣнчѣрѣлѣрини, һѣм дѣ дикѣр лазым олан ѣшјаларыны дүзѣлдирди. Бир гајда олараг ѣвин чардағы, пѣрдиси, сүтуну, дѣшѣмѣси ағачдан олуб, јерли усталар тѣрѣфиндѣн дүзѣлдилѣрди. Јерли сакинлѣрин мѣлүматына кѣрѣ ағач материалыны ѣһали Сулугыча, Дандыг мешѣлѣриндѣн кѣтирѣрдилѣр. Адѣтѣн ѣвин миллѣри палыд, сүтунлары чѣкѣ, шабалыд ағачларындан дүзѣлдилѣрди. Удилѣрин ѣн ѣнѣви ѣвлѣриндѣ ајнабѣнд олмамыш, ѣвин дѣшѣмѣси исѣ бир гајда олараг торпагдан ибарѣт олмушдур.

Нѣһајѣт, јашајыш ѣвинин иншаасы үчүн јерин сечилмѣ-

1. Бах: П.Ф.Кобашидзе. Город Нуха. СМОМПК, вып. XI, Тифлис, 1861, сѣһ. 91.

2. Бах: Јенѣ орада.

синә дә удиләр хүсуси әһәмијјәт вермиш, бунунла әләгәдар мұхтәлиф ән`әнәләрә әмәл етмишләр. Белә ки, евин бүнөврәси атыланда бир гәјда олараг ағсаггал дә вәт едиләр, онун мәсләһәтинә әмәл олунарды. Бүнөврә гојуларкән јерин гурулуғу, торпағын сафлығы нәзәрә алынар, анчаг бундан сонра ишә башланыларды. Бир чәһәти дә гејд едәк ки, удиләрдә гәбул едилмиш ән`әнәјә көрә тәзә ев тикмәк истајән һәр кәс һәм дә өз кирвәсинин фикрини билмәли, онун разылығыны алмалы иди. Евин бүнөврәси гојуларкән адәтән гоһум-гардаш да бу мәрәсимдә иштирак едәрди. Гәбул едилмиш ән`әнәјә ујғун олараг тәзә бинаја илк дашы ағсаггал вә јахуд әми, дајы, јахын гоһумлардан бири атар, анчаг бундан сонра уста өз ишинә башларды.

Уста иншаат ишинә башларкән ев саһиби она хүсуси хонча һәдијјәси тәгдим едәрди. Јашајыш евинин иншаасы илә әләгәдар мә`луматлар бизә бу нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, бу саһәдә дә онлар азәрбајчанлыларла чох јахындыр. Чүнки гејдә алдығымыз адәтләрин әксәријјәти тәкчә удиләрә дејил, ејни заманда азәрбајчанлылар да шамилдир.¹

Тәдгигатлар удиләрин јашајыш евләринин мұхтәлиф форма вә вариантларда мөвчуд олдуғуну көстәрир. Һәр шејдән әввәл ән`әнәви уди евинин гара дамдан ибарәт олмасыны көрүрүк. Удиләрин дедијинә көрә бу ев типиндә үмумијјәтлә, пәнчәрә, бухары олмамышдыр. Пәнчәрә функцијасыны дамын ортасында гојулмуш кичик ојуг ојнајырды. Гара дам јашајыш евиндә бухары (очаг) јохдур, ев отағын ортасында јандырылан одла гыздырылырды. Мә`луматчыларымызын дедијинә көрә чох вахт очаға бүтөв кирдин гојулур, бүтүн аилә үзвләри дә очағын башына јығышараг исинирдиләр. Бир гәјда олараг гарадамда очаг сөндүрүлмүрдү. Түстү евә долур вә анчаг евин дамынын ортасында гојулмуш бачадан чыха билирди. Гарадам үмумијјәтлә, бөјүк аиләләрин јашајыш еви сајылмыш, бир чох зоналарда һәтта аиләнин тәсәррүфаты, малгарасы да бурада сахланмышдыр. Гарадамларын этнографик әдәбијјатда өјрәнилмәсини вә сәфәр заманы һеч јердә бу тип јашајыш

1. Бах: М.Н.Нәсирли. Азәрбајчан ССР Шәки-Загатала зонасы әһалисинин јашајыш евләри. Бақы, 1975, сәһ. 166-176.

евинә раст кәлмәдијимизи нәзәрә алараг, бу јашајыш еви һаггында кичичик мә`лумат вермәклә кифәјәтләнирик.

XIX әсрә аид әдәбијјатларда удиләрин јашајыш евләринин әсасән ики тип и һаггында мә`лумат верилир. А.Арутинов јазыр ки, удиләрин јашајыш евләринин ики тип и вардыр. Гәдим типли ев даш бүнөврә үзәриндә чиј кәрпичдән һөрүлүб, чардағы (дамы) күләшлә өртүлүрдү. Дөшәмәси палчыгдан ибарәт олуб, диварларында пәнчәрә әвәзи, хүсусилә дешикләр гојуларды. Бир гәјда олараг бу евләрин бир отағы даһа саһман-сәлигәли олуб, гонаг үчүн сахланыларды. Даһа бөјүк һәчмли, дөрд күнч формалы отаг исә бүтүн аилә үзвләринин јашамасы үчүн нәзәрдә тутулурду.¹ Һәмин мәнбәдән јенә ајдын олур ки, бу типли евләрин диварларынын мұхтәлиф јерләриндә јорған-дөшәјин вә башга ев әшјаларынын сахланмасы үчүн хүсуси јерләр дүзәлдилир, ун, тахыл мәһсуллары исә евин күнчүнә гојулан вә тахтадан вә ја палчыгдан һазырланан габларда сахланылыр. Бу ев типиндә дә очаг јохдур. Бурада да очаг евин ортасында галаныр вә түстү дә кичик бачадан дама чыхыр. Бу очаг, еви истиләмәкдән әләвә, һәм дә аилә үчүн јемәк биширилмәси функцијасыны јеринә јетирирди. Мүәллифин мә`луматына көрә удиләрин бу ев тип и һәм дә јүксәк чардағы илә сечилир. Бу да чардагда бир тәрәфдән мал-гара үчүн от сахланмасы, дикәр тәрәфдән ипәкгурдларынын бәсләнмәси илә әләгәдардыр.²

Икинчи тип јашајыш еви биринчи илә мұгајисәдә даһа јенидир, о дашдан инша едилиб, үстү кирәмитлә бәркидилмишдир. Бу типли евләрдә гапы, пәнчәрә, ејван мөвчуддур. Даһа таваналы удиләрин ев мәишәтиндә Авропа мәдәнијјәтинә хас олан чарпајыја, стул, стола, чај вә јемәк үчүн габ-гачаг комплектиндә раст кәлинир.³

Јерли әһали исә удиләрин ев типләрини ашағыдакы кими тәсвир едир. Ән гәдим ев тип и гарадам удиләр арасында орта очаглы бөјүк ев кими мә`лумдур. Икинчи ев тип и күрсүлү ев адланыр. Күрсүлү ев јердән бир аз галдырылыр, јә`ни азәрбајчанлылардакы сәкили еви хатыр-

1. Бах: А.Арутинов. Удины (историко-этнографический очерк). Русский антропологический журнал, 1905, № 12, сәһ. 77.

2. Бах: А.Арутинов. Көст. мәгаләси, сәһ. 78.

3. Бах: А.Арутинов. Көст. мәгаләси, сәһ. 78.

лады. Бурада бухары мөвчуддур. Үчүнчү ев типи зирзэмили ев адланыр. Бурада јашајыш евинин алтында аиләнин кәнд тәсәррүфаты мәһсулларыны сахламасы үчүн зирзәми мөвчуддур. Зирзәми һәм дә мүхтәлиф тутмаларын сахланмасы, һабелә шәраб күпләринин басдырылмасы јеридир. Нәһајәт, сонунчу тип јашајыш еви ики мәртәбәли евдир ки, бу да өз инкишафына вә такамүлүнә көрә әввәлки бүтүн евләрдән һәм үстүн вә һәм дә јашајыш үчүн мүна-сибдир. Дејәк ки, сон дөврләрдә удиләрин јашајыш евлә-ринин әсасыны мәһз мәртәбәли евләр тәшкил едир.

Евин формасы, нечә вә һансы материалдан инша едилмәси исә һеч шүбһәсиз аиләнин таваналығындан асылы иди. Биз удиләр арасында оларкән мүхтәлиф ев типләринин һәм схемини вә һәм дә фотосуну көтүрмәли олдуг. Нич кәндиңдә гејдә алдығымыз ев типләри удиләрин иншаат ән әнәләри һаггында там тәсәввүр јарадыр вә буну демәјә әсас верир ки, удиләрин јашајыш евләри өз гурулушларына көрә азәрбајчанлыларын евләри илә ејни типли олмалары илә характеризә олунурлар. Етнографик бахымдан ону гејд едәк ки, уди евләринин әксәријјәти чардаглы тикилир. Гурулушуна көрә чардағын ики формасы мөвчуд олмушдур. Биринчи форма күләфирәнки, икинчи исә даггал үстү адландырылыр. Даггал үстү формада чардаг даһа јүксәк вә даһа кенишдир. Белә чардаглы евләрин дамына чыхмаг үчүн чардағын һәр һансы бир тәрәфиндән гапы гојулур. Чардағын алтына хүсуси пилләкәнлә чыхылыр. Бу гәбилли чардагларын әһалинин мәишәтиндә хүсуси рол ојнамасы илә әлагәдар олараг, онларын хүсуси сәһманла тикил-мәсинә әһәмијјәт вериләрди. Дејиләнә көрә даггал үстү чардагларын һәм ики вә һәм дә дөрд ендирмәли формалары олмушдур. Јәни ики ендирмәли чардагларда ики тәрәф, дөрд ендирмәлинин исә дөрд тәрәфи олур. Биз бу формаларын һәр икисини Ничдә вә Оғузда гејдә алдыг. Ики ендирмәли чардаглардан даһа чох барама јетишдирилмәси үчүн истифадә едилир вә бу чардағын мүтләг гапысы олуб.

Уди евләри үчүн бир сәчијјәви чәһәт дә ондан ибарәт-дир ки, евин үзү вә пәнчәрәләри анчаг күңдоғана бах-малыдыр. Евин арха тәрәфинә исә пәнчәрә гојулмазды.

Евин дахили гурулушунда она фикир вериләрди ки,

јорған-дөшәјин, габ-гачағын јығылмасы үчүн бир нечә јер олсун. Јорған-дөшәјин јығылдығы јерә «дилов», чыраға исә «пүсос» дејиләрди. Евин дөшәмәси палчыгдан оларды ки, бундан өтрү дә сары палчыгдан истифадә едилиб. Һазыр-ланмыш палчығы 2-3 см галынлығында евин дөшәмәсинә јажардылар ки, удиләр буну «диб салма» адландырыб. Палчыг гурудугдан сонра онун үстүнә һәсир вә ја палаз сәриб отураддылар. Удиләр үчүн дөшәмәјә халча салмаг сәчијјәви сајылмамышдыр. Һәсири исә базарлардан сатыб алыб кәтирәдиләр. Удиләр арасында мөвчуд адәтә көрә, јени инша едилмиш евә дахил олмаздан әввәл, киминсә көзүндә олан гада-бәланы дәф етмәк үчүн бир хорuzu евин башына долајыб кәсәрдиләр.

Ев иншаатында әһали ел көмәјиндән истифадә едиб ки, бу да удиләр арасында «имәчилик» адланыб. Имәчилик дә вәт олуан адамлар мүхтәлиф ишләрдә көмәклик көстә-риб, ев саһиби исә онлара јемәк вериб, гојун кәсиб, шәраба гонаг едиб.

Удиләрин јашајыш евләри илә әлагәдар олан бир етник хүсусијјәти дә гејд едәк ки, XIX әсрин сонларынадәк он-ларда бөјүк патриархал аилә горунуб сахланмышдыр. Бу исә өзлүјүндә удиләрин јашајыш евләринә дә өз мөһрүнү вурмушдур. Белә ки, удиләр тәзә евләнмиш оғулу тәсәррүфат ваһиди кими бөјүк аиләдән ајырмыр, әксинә аиләјә дахил едирди. Бөјүк евин бир отағыны вә ја отағын бир һиссәсини јени аилә үчүн ајырырды. Беләликлә, бир бөјүк евдә бир нечә аилә јашамалы олур, үмуми тәсәррүфата дахил олуб, она гуллуг едирдиләр. Мәһз тәсәр-рүфат ән әнәләри, онун чох саһәлилик удиләр арасында бөјүк патриархал аиләнин даһа узун өмүрлү олмасына дәләләт етмишдир.

Удиләрин ән әнәви кејимләриндә дә үмуми Гафгаз, хүсусилә Азәрбајчан элементләрини көрүрүк. Һәлә XIX әсрдә удиләрин кејим ән әнәләриндән бәһс едән М.Бежанов јазырды ки, онларын кејимләри үмуми Гафгаз типинә аиддир. Даһа сонра мүәллиф удиләрин киши палтарларындан бәһс едиб јазырды ки, киши кејимләриндән олан архалыг читдән вә ја ипәкдән, чуха, шалвар исә јерли јун парчадан тикиләрди. Јохсуллар архалығы көндән

назырланмыш гаҗышла, варлылар исә күмүшү кәмәрлә бағлардылар. Белә кәмәр вә ја гаҗышларын гижмәти 7 манатдан 100 манатадәк оларды.¹ Истәр гышда вә истәрсә дә јајда ајаггабы әвәзи торогал (чарыг) кејәрдиләр. Чораб әвәзи олага удиләрдә «патава» дејилән вә јундан тохунан шалдан истифадә едилмишдир. Шал ајагдан башлајыб, дизәдәк сарынарды. Мүәллиф даһа сонра мәлумат верәрәк јазыр ки, касыблардан фәргли олага, таваналы адамлар чарыг јох, мәст вә ја јарым-чәкмә ајаггабы кејир, башларына исә гојун дәрисиндән тикилмиш папаг гојурлар.² М.Бежановун һәмин мәлуматларыны демәк олар ки, А.Арутинов да тәкрар едир вә јазыр ки, удиләрин палтарлары гафгазлыларын ади палтарларындан чох аз фәргләнир. Белә ки, кишиләр јерли чүлфачылар тәрәфиндән дэзкаһда тохунан кобуд, јун шалдан тикилән шалвар, рубаху дејилән көјнәјин үстүндән чит вә ја ипәкдән назырланан архалыг, онун үстүндән исә ади чуха кејирдиләр.³ Үмумијјәтлә, А.Арутиновун удиләрин этнографик хүсусијјәтләри һаггындакы мәлуматлары әсасән М.Бежановдан көтүрүлмүшдүр вә онун демәк олар ки, тәкрарыдыр.

Мүасир дөврдә әнәнәви киши вә еләчә дә гадын кејимләри мәишәтдән чыхдыгындан, әһали тәрәфиндән горунуб-сахланмадыгындан биз кејимләрлә, онун ајры-ајры элементләри илә демәк олар ки, әјани таныш ола билмәдик. Бу һаггда мәлуматларымызы әсасән ингилаба гәдәрки әдәбијјатдан, еләчә дә удиләрин бизә тәгдим етдикләри фотошәкилләрдән, нәһајәт, кәнд сакинләринин бу барәдәки тәсвирләри әсасында чәмләшдирмәклә кифајәтләндик.

Мәлуматчыларын кејимләрлә әлагәдар сөјләдикләрини әдәбијјатда олан фактларда тәсдиг едир. Белә ки, уди кишиләри үчүн гара рәнкли атласдан вә ағ парчадан голлу көјнәк тикиләрди. Көјнәкләр бир гајда олага јахасыз тикиләрди. Кишиләрин баш кејими олан папаг гојун дәрисиндән тикиләрди. Удиләр ону Шәки вә Нич базарларында сатын алар вә ләзкиләрә тикдирәдиләр. Чарыгы исә ашыланмыш көндән тикәрләр ки, онун да усталары Бум кәндиндә оларды. Чарыглар да мүхтәлиф формаларда

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 219.

2. Бах: Јенә орада.

3. Бах: А.Арутинов. Көст. мәгаләси, сәһ. 78.

олмушдур. Истәр кишиләрин вә истәрсә дә гадынларын кејдији мәстләри дә ләзки усталары тикәрдиләр. Белә ки, ләзки усталары гыш ајларында Ничә, Варташенә (Оғуза), Шәкијә кәлиб ајларла әһалидән сифариш көтүрәр вә рәнкли, бәзәкли мәстләр тикәрдиләр.

Уди гадынлары әсасән гырмызы рәнкли парчадан тикилән вә хејли узунлугда олуб «гурат» дејилән көјнәк, онун үстүндән исә архалыг кејәрдиләр. Көјнәк гадынлар үчүн һәм үст вә һәм дә алт палтары ролуну ојнарды. Јашлы гадынлар көјнәјин алтындан узун шалвар вә ја узун туман кејәрдиләр. Гадынларын үст кејими дә јенә ипәкдән вә ја читдән тикилән архалыгдан ибарәт олуб. Бајрам вә мәрәсимләрдә исә гадынлар архалыгдан гисмән узун олан мәхмәрдән тикилмиш јүнкүл күрк кејәрдиләр. Архалыгын үстүндән күмүш вә ја ади кәмәр кејиләрди ки, онун базар гижмәти 45-200 манат оларды.¹

Уди гадынлары үчүн һәм дә бүзмәли донлар характерик олуб. Гадынларын әсас ајаг кејими дә чарыгдан вә мәстдән ибарәт олмушдур. Лакин А.Арутиновун јаздыгына көрә уди гадынлары Загафгазијада «Корши», удиләрдә исә «лалакан» ады илә мәлум олан хүсуси ајаг-габы да кејирмишләр.² Тәәссүф ки, бунун нәдән ибарәт олмасы һаггында бизә мәлумат верән олмады.

Уди гадынларынын баш кејимләринә азәрбајчанлылар арасында бир нөв тәсәји хатырладан «гатар» вә она ики үчкүнч парчадан доланмыш «чәләбәнд» дахилдир. Бу кејим удиләр арасында «динкә», «дагта» кими мәлумдур. Динкәнин үстүнә «јалыгат» дејилән ағрәнкли үчкүнч јајлыг бағланыр, «тәпәлик» адлы кичик јајлыг исә гадыннын чәнәалтына бәркидилирди. Бүтүн бунлар исә бөјүк гара кәлагајы илә сарыныб чалма шәклинә салынырды. Әнәнәви уди гадынларына хас олан бу баш кејиминә һәм дә күмүш, гызыл пуллар, мүхтәлиф бәзәкләр дүзүләрди. Уди гадынларына хас олан белә бир баш кејими 1972-чи илдә Е.Г.Торчинскаја тәрәфиндән Нич кәнд сакинләриндән сатын алыныб, Санкт-Петербургдакы Етнографија музејинә апарылмышдыр. Һәмин баш кејими музејин 8165 №-ли

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 219.

2. Бах: А.Арутинов. Көст. мәгаләси, сәһ. 79.

коллексијасында горунуб сахланылыр.¹

Гадын кејимләри илә әлагәдар бир чәһәти дә гејд едәк ки, удиләр арасында чадра кејилмәсә дә, јашмаг тутмаг онлара хас олан чәһәтләрдән олмушдур.

Удиләр һәмчинин зәнкин мәтбәхләри, јемәк мәдәнијјәтләри илә сечилмишләр. Мадди мәдәнијјәтин бәзи элементләринә нисбәтән ән'әнәви јемәкләр демәк олар ки, мүасир дөврәдәк халгын мәишәтиндә өз ролуну вә јерини горујуб сахламагдадыр.

Тәкчә бир факты гејд едәк ки, М.Бежанов Варташен удиләринин јемәкләриндән бәһс едәрәк 60-дан артыг јемәк нөвүнүн адыны чәкмиш вә онлар һаггында гыса да олса мәлумат вермишдир.² Мүәллифин Варташен удиләринә шамил етдији бу јемәкләр еләчә дә Нич вә она гоншу уди кәндләринин әһалиси үчүн дә характерик олмушдур. Уди хәрәкләри әсасән хәмир, әт, сүд вә еләчә дә мүхтәлиф биткиләрдән һазырланмышдыр. Башга халгларда олдуғу кими удиләрин дә хәрәкләрини күндәлик вә мәрәсим јемәкләри олмагла ики група бөлмәк олар. Белә ки, күндәлик јемәкләрә мүхтәлиф боршлар, долмалар, дүјүдән биширилмиш сыјыглар, хәмир хәрәкләри аид едилә биләр. Мәрәсим јемәкләриндән јахни, сијоғ, калхалахуб, бачдалнхуб, фырлама вә башгаларыны гејд едә биләрик.

Күндәлик јемәкләрин бир һиссәси ундан һазырланмышдыр. Бу чәһәтдән ән'әнәви тәндир чөрәјини вә сачда биширилиб «лаваш» вә «јоха» дејилән чөрәк нөвләрини, тојларда, бајрамларда һазырланан вә јерли әһали арасында «кәтә» адландырылан ширин чөрәји гејд едә биләрик. Удиләрин ундан һазырладығы хәрәкләрдән бири дә «хашил» адланыр. Бунула јанашы јерли әһали арасында унун јағда говрулмасы вә балла биширилиб «учлаһалва», дошабла биширилән «тәрһалва» адлы һалва нөвләри дә мәлумдур.

Ән'әнәви јемәкләрдән бири дә плов һесаб едилир ки, бу да удиләр арасында «хуп» адланыр. Һазырланмасындан асылы олагаг пловун мүхтәлиф нөвләри олмушдур. Мәсәлән: плов балгабагла бишириләрдисә она «борани-

1. Бах: Народы Кавказа (каталог - указатель этнографических коллекций). Ленинград, 1981, сәһ. 120.

2. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 220-222.

лахип», дејүлмүш гозла бишириләрдисә она «учкынахип» дејәрдиләр. Уди пловларында ишләдилән мәһсуллар ичәрисиндә кишмиш, шабалыд, гара кавалы гурусу, гајсы, пахла, балгабаг вә гојун әтини дә унутмаг олмаз. Пловун биширилмәсиндә бу мәһсулларын һәр биринин өз јери вар иди. Гејд едәк ки, бир чох хәрәкләр кими ән'әнәви уди пловлары да демәк олар ки, азәрбајчанлыларын пловлары илә ејнијјәт тәшкил едир. Јәни удиләр өз мәишәтләриндә о гәдәр бу јемәкләрдән истифадә етмишләр ки, артыг азәрбајчанлылара хас олан бир сыра јемәкләр удиләрдә вәтәндашлыг һүгуу газанмышдыр. Бу чәһәти сүд мәһсулларынын е'малы вә һазырланмасы просесиндә дә көрүрүк. Бу гәбилли мәһсуллар да удиләрин күндәлик јемәк өјнәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Удиләрин күндәлик јемәкләри арасында әт чох мүһүм рол ојнамаса да, тојуг вә башга гуш әти чох кениш јер тутмушдур. Һәтта удиләрин тој мәчлисләри гызардылмыш тојуг әти олмадан кечинмир. Истәр тој саһиби вә истәрсә дә тоја тәшриф кәтирән ел-оба тутдуглары хончалара бир адәт олагаг биширилмиш тојуг гојур вә буну тој саһиби тојда иштирак едән чамаатын сүфрәсинә пајлајырды. Демәли, тојда чамаат хончаларда кәтирилмиш тојуг әтиндән дә јемәк кими истифадә едилди. Бу ән'әнә удиләр арасында бу күн дә давам етдирилмәкдәдир.

Удиләрин ән дадлы јемәкләриндән бири дә «фырлама»дыр. Анчаг һиндушкадан һазырланан «фырлама» әсасән илин гыш, пајыз ајларында бишириләрдир. Бундан өтрү һиндушканы кәсиб тәмизләр, ичәрисинә кишмиш, туршу, лавашана, зоғал гурусу долдурулуб, сонра да гарныны тикәрдиләр. Бундан сонра ону бухарыдан салланмыш ипә кечириб, очагда галанмыш одун үстүндә фырлардылар. Бу иш нисбәтән јашлы кишиләрә һәвалә едиләрди ки, о, һиндушканы јаваш-јаваш фырлатмагла онун бишмәсинә нәзарәт етсин. Әкәр һиндушка әввәл боғазындан асылардыса, мүәјјән вахтдан сонра ону ајағындан асар вә јенә ејни гајда илә ода верилиб бишириләрдир. Һиндушка там гызарыб бишдикдән сонра сүфрәјә вериләрдир.

Фырлама кими «јахни» вә «сијоғ» адлы јемәкләр дә әсасән кишиләр тәрәфиндән һазырланарды. Сијоғ вә јахни

билаваситә мәрәсим хәрәкләриндән һеса́б олунурду. Си́жоғ хүсуси мис газанларда бишириләрди. Бундан өтрү газана 5-6 кг дү́ү төкүлүр вә бишириләрди. А́рзы бир газанда исә е́jni мигдарда эти бишириб, һазыр етдикдән сонра, же́мә́е бир саат галмыш дү́үнү эт газанына төкәрдиләр. Дү́ү этин су́уну чәкир вә этлә бирликдә һә́л биширди. Башга бир газанда исә до́гранмыш со́ғаны жа́гда говуруб, даһа сонра то́матла гарышдырыб, хө́рә́jin үстүнә вермәк үчүн һазырла-нарды. Си́жоғ ән лә́зиз уди хәрәкләриндән са́йылырды. Һә́мин хө́рәк бу кү́н дә әһали арасында өз әһәми́йјәтини сахла-магдадыр.

Бу гәбилли икинчи же́мәк исә бир нөв азе́рбај-чанлыларын со́јутмасыны хатырладан «ја́хни»дир. «Ја́хни» анчаг мал әтиндән һазырланыр вә һә́тта со́ғанла гов-рулмадан ади со́јутма шәклиндә сү́фрә́е верилирди. Мара́глыдыр ки, удила́рдә мәрәсим хө́рә́ји кими истифа́дә едилән «ја́хни» Кита́би-Дә́дә Го́ргуд дастанларында «ја́хни» кими ге́йд олунур. Дастанда оху́јуруг: «Кимин ки, о́ғлу-гызы жо́х, гара ота́ға гондурун,.. гара го́јун ја́хнәсиндән өнүнә кә́тирин».¹ Вә ја́худ «Бе́рәк шү́лән же́мә́jинин үстүнә кә́лди... газанлары тә́пди, төкдү, че́вирди. Јә́хнини кимин са́ғына, кимин со́луна атар».² Кө́рүндү́ү кими, дастанда ады чә́килән «ја́хни» ә́линдә азе́рбајчанлылар арасындакы со́јутмадыр. Чү́нки говурма́ја нисбә́тән «ја́хни»нин тикә́ләри ири олур ки, е́лә Бе́рәк дә хы́рда говурма тикә́ләрини де́жил, ири ја́хни (со́јутма) парчаларыны са́ға вә ја́ сола атыр. Демә́ли, гә́дим абидә́миз олан «Кита́би-Дә́дә Го́ргуд» дастанында ады чә́килән бу же́мәк нөвү, Азе́рбајчанын анчаг На́хчыван бөлкә́синдә сахланмышдыр. Бурада «ја́хникеш» адлы габдан инди дә истифа́дә едилир. Удилә́р ону бу кү́нүмүзә́дәк гору́јуб сахламышлар. Буну да хатырла́јаг ки, биз Ни́чдә то́ј мәрәсиминдә ишти́рак еда́ркән һәм «си́жоғ» вә һәм дә «ја́хни» хө́рәкләринин биширилмә́синин вә сү́фрә́ләрә верилмә́синин чанлы шаһиди олду́г.

Нәһа́јәт, удила́рин ба́зи хө́рәкләринин бораныдан биширилди́jини дә ге́йд етмә́лијик. Бу гәбилли хө́рәкләрдән бири «и́јәх»дир. Боранын чи́ј икән ичә́риси чыхарылыр.

1. Кита́би-Дә́дә Го́ргуд, сәһ. 16.

2. Јенә орада, сәһ. 62-63.

Дү́үнү бишириб, бир аз да гоз лә́пә́сини дө́јүб она гатыр, ону боранынын ичә́рсинә долдуруб, сонра бишири́рлә́р. Дү́ү илә́ гоз балгаба́ғын ичә́рсиндә һә́л бишир ки, буна «и́јәх» де́jилир.

Башга бир һалда бораныны тә́ндирдә биширир, габы́ғыны со́јараг, бир синидә сү́фрә́е верилирди. Бораны со́јул-дугдан сонра онун үстүнә бал, шә́кәр әла́вә едиб же́јәрдиләр. Бу же́мәкдән әла́вә, һәм дә мү́аличә́ви әһәми́йјәт кә́сб едилди.

«Һе́рисә» адлы уди хө́рә́ји исә бу́гда ја́рмасындан вә билаваситә́ жазын кә́лмә́си илә́ ба́ғлы бишириләрди. Бундан өтрү бу́гданы ә́л дә́jирманында (ки́ркирә́дә) вә ја́ чә́лтик динкиндә дө́јүб, габы́ғыны тә́мизлә́р, даһа сонра ону газана төкү́б бишире́диләр. Биши́дикдән сонра онун ичә́рсинә дө́јүлмү́ш гоз төкә́р, үзә́ринә жа́ғ әла́вә едиб, сү́фрә́е вере́диләр. Верилән ма́луматлара кө́рә «Һе́рисә» биши-рилә́ркән аилә үзвә́ри һа́мылыгла бир нечә́ дә́гигә́лик еви та́рк едиб ба́йыра чыхардылар. Де́жиләнә кө́рә һә́мин кү́н өлү́ләрин руһларынын е́вә кә́лмә́си, баш чә́кмә́си кү́нүдү́р. Евдә́ки адамларын ба́йыра чыхмасы илә́ ку́ја онлар руһларын е́вә кә́лмә́сини асанлашды́рмыш олурдулар.

Ирэ́лидә хатырлады́ғымыз кими удила́рин ма́ишә́тиндә һәмчинин мү́хтә́лиф ме́јвә́ләрдән истифа́дә едилми́шдир. Хү́сусилә́, гоз, фы́ндыг, ша́балыд кими ме́јвә́лә́р чә́рәз олма́гдан башга, бир сы́ра хө́рәкләрин биширилмә́синдә дә ишлә́дилирди. Бу ба́хымдан гоздан һазырланы́б, удила́р ара-сында «ча́гпи у́ғ» — ја́ни гозичи адлы же́мәк хү́суси је́р тутур. Ма́луматчыларын де́дијинә кө́рә гоз лә́пә́сини тә́ндирдә говуруб, габы́ғыны тә́мизлә́јир вә исти икән лә́пә́ләри чә́лтик динкине төкү́б ә́зирлә́р. Исти гоз лә́пә́ләри дө́јүлдү́кчә́ һә́лл олуб, ма́һлул шә́клини алыр. Бир нөв гаты бә́һмә́з һа́лына дү́шән ма́һлулу габлара төкү́б кө́тү́рүр вә лә́зиз же́мәк кими истифа́дә едиллә́р. Удилә́рин «ча́гпи у́ғ» адланды́рдығы бу же́мә́е бизи О́ғузда Макси́м Доско́јновун евиндә гона́г етдилә́р.

Удилә́рин же́мәк ма́дәни́йјәти һа́ггында верди́jимиз ма́луматлар кө́стә́рир ки, онларын бир чо́х же́мәклә́ри азе́рбајчанлыларла там е́jnидир. Һә́тта бир чо́х же́мәклә́рин адыны да өз тарихи гоншуларындан ма́нимсә́миш вә ле́кси-конларына дахил етми́шлә́р. Бу да со́ју бир олан халгын

даһа да гайнајыб-гарышмасына өз мүсбәт тә̀сирини көстәр-мишдир.

Бу бахымдан бир марағлы эпизоду да хатырламағы лазым билирик. Ничдә оларкән кәнд ағсағгалы А.Күрәнов бизә билдирди ки, удиләрин хејир-шәр мәрасимләриндә малы, гојуну бир адәт олагаз азәрбајчанлылар кәсмәлидир. Мүсәлман адәт-ән`әнәләри илә кәсилмәјән һејванын әтини мә`лумдур ки, азәрбајчанлылар жемир. Одур ки, буну нәзәрә алараг биз удиләр бир гайда олагаз тојларымызда вә еләчә дә јас мәрасимләримиздә кәсилмәси нәзәрдә тутулан һејваны чох вахт азәрбајчанлылар кәсдиририк ки, онлар да бизим хејир вә шәр ишләримиздә иштирак етсинләр.

Азәрбајчан кәндиндә баш верән ичтимаи-игтисади вә социал дәјишикликләр удиләрин дә мадди мәдәнијјәтиндән јан кечмәмишдир. Белә ки, јашајыш евләри үмуми инкишафын нәтичәси олагаз мүасир гурулушда, әксәр һалларда ики мәртәбәли тикилир, дамларын үстү шифер вә ја дәмирлә өртүлүр. Евләрин иншасында дөврүн, заманын тәләбләринә әмәл едилир. Мал-гара үчүн нәзәрдә тутулуш тәсәррүфат тикилиләри јашајыш евләриндән кәнарлашдырылыр. Һәјәтләр даһа саһманлы-сәлигәли сахланылыр. Етнографик мүшаһидәләр көстәрир ки, истәр Ничдә вә истәрсә дә Оғузда удиләрин мүасир јашајыш евләри һәр чүр шәраитлә тә`мин олуноуш, әксәр евләрдә шәһәр элементләри мөвчуддур. Јерли вә харичдә истәһсал олуноуш мебел дәстләринин мәишәтә дахил олмасы илә әлагәдар олагаз, ән`әнәви евләрдә инша едилән, јорған-дөшәјин јығылмасы үчүн нәзәрдә тутулан бир сыра элементләр дә арадан чыхарылмышдыр. Мүасир уди евләринин әксәријјәти дөврүн мәишәт гайғыларына там чаваб верир. Мәнзилләрә су чәкилмиш, әксәр евләрдә фәрди һамамлар мөвчуддур. Әһалинин ев мәишәтиндә електрик енержиси, мави газ мүһүм јер тутур.

Бүтүн бу социал дәјишикликләр еләчә дә удиләрин кејим мәдәнијјәтиндә өзүнү көстәрир. Бу күн демәк олар ки, әһалинин ән`әнәви кејимләри арадан чыхмыш, ону мүасир дәбдә тикилән фабрик палтарлары әвәз етмишдир.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

АИЛӘ МӘИШӘТИ ИЛӘ БАҒЛЫ АДӘТ-ӘН`ӘНӘЛӘР

Удиләрин тәсәррүфат мәшғулијјәти вә еләчә дә јашајыш евләри һағгында бәһс едәркән гејд етдик ки, онлар чохсаһәли тәсәррүфата малик олмуш, бу да өз нөвбәсиндә онларын јашајыш тәрзинә өз тә̀сирини көстәрмишдир. Јә`ни мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләринин идарә едилмәси, алынан мәһсулларын е`малы, горунуб сахланмасы кими игтисади амилләр бир тәрәфдән хејли ишчи гүввәси тәләб едирдисә, диқәр тәрәфдән онларын јашајыб-јаратмалары үчүн лазыми ев, мәишәт шәраитинин олмасыны зәрури едирди. Мәһз бу ичтимаи-игтисади вә социал амилләр уди аиләсинә, онун тәркибинә, гурулушуна да өз тә̀сирини көстәрмишдир.

Азәрбајчанлылар кими удиләр үчүн дә патриархал аилә формасы характерик олмушдур. Бурада аиләнин башчысы атадыр, онун һәр бир сөзү, тапшырығы бүтүн аилә үзвләри үчүн ганундур вә һеч бир мүзакирәсиз јеринә јетирилирди. Удиләрдә бөјүк аиләнин башчысына «гожин пачшаһ» — јә`ни аиләнин бөјүјү, аиләнин падшаһы дејилир. О, малик олдуғу һүғуғлара кәрә доғрудан да аиләнин падшаһыдыр. Белә ки, аиләнин кәлири вә чыхары, тәсәррүфаты, онун идарә едилмәси, аиләдә гаршылығлы мүнасибәтләрин тәшкили, ушағларын тәрбијәси, бир сөзлә, аиләјә аид олан мадди вә мә`нәви мәсәләләрин һәлли анчаг атаја аиддир. О, бунлары һәлл етмәјә мә`нән борчлудур. Ата сағ икән бүтүн һакимијјәт бөјүк аиләдә анчаг она мәхсусдур. О, аилә үзвләринин бүтүн мәсәләләрини һәлл етмәк ихтијарына маликдир. Аиләнин һәр һансы бир үзвү аилә дахили ганунларыны позардыса вә ја она әмәл етмәздисә «гожин пачшаһ» ону евдән чыхармағадәк һәр бир инзибати чәза

тәдбири көрмәк һүгугуна малик иди. Ата өлдүкдән сонра «гожин пачшаһ»ын бүтүн һүгуулары аиләнин бөјүк оғлуна кечирди. Атанын оғлу олмаздыса аилә ана тәрәфиндән идарә едиләрди.

Уди аиләсиндә атадан сонра икинчи шәхс ана вә ја бөјүк гадын һесаб олунурду. Удиләр евин бөјүк гадыныны «кала күрүх» адландырыр. Онун да аиләдә өзүнә мәхсус функсијалары мөвчуд олмушдур. Хүсусилә аиләнин дахили һәјаты илә бағлы олан мәсәлэләр «кала күрүх»ун үзәринә дүшүрдү. «Кала күрүх» евин дахили сәһманы, сәлигәси илә јанашы, билаваситә ев мәишәти илә бағлы, әсәсэн гадын-лара мәхсус олан тәсәррүфат ишләринин көрүлмәсинә, онларын гадынлар, гызлар арасында бөлүшдүрүлмәсинә дә чавабдеһ иди. Бир сөзлә, евдә бүтүн гадынлар она табе олуб, һәр бир көрүлчәк иш онун разылығы әсасында ичра едилирди. Ев гадынлары онлара тапшырылмыш ишләрин көрүлмәси һаггында она бир нөв һесабат вермәјә борчлу идиләр. Бундан әлавә евин јемәкләри, әрзаг мәһсуллары да «кала күрүх»ун сәрәнчамында оларды. Демәли, аилә билаваситә ата вә ананын нәзарәти алтында, онларын гајғысы илә инкишаф едилди.

Аилә патриархал характерли, даһа бир сыра чәһәтләрлә мүүјән едилирди. Белә ки, ата евә дахил оларкән аиләнин бүтүн үзвләри ајаға дурур, онун сүфрәдә өз јери вардыр. Бурада ондан башга дикәр аилә үзвләринин отурмасы әдәб гајдаларына зиддир. Гәбул едилмиш ән'әнәјә көрә оғулун ата јанында јејиб-ичмәјә, гонағы илә бир јердә отурмаға мәнәви һүгугу јох иди.

Уди аиләсиндә евин гадынына хүсуси һөрмәтлә јанашыларды. Бунунла јанашы ингилабдан әввәлки әдәбијјатда гејд едилир ки, уди гадынлары гапалы һәјат тәрзи кечирир, демәк олар ки, әтраф мүһитлә әлагәләри јохдур. Дикәр тәрәфдән, гадынын әринин ичазәси олмадан евдән кәнар адамла данышмаға, онунла сөһбәт етмәјә, һабелә башга јерә кетмәјә ихтијары јох иди.¹

М.Бежанов даһа сонра уди гадынларынын сон дәрәчә мәнәви кејфијјәтләрә малик олмасындан сөз ачыр вә јазыр ки, онлар кәндин, гоһум-гардашын јашлы адамларындан

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 222.

кизләнир, аиләдә бир гајда олага кишиләрдән ајры јемәк јејирләр.

Гадынлар ев мәишәти ишләри илә јанашы, һәм дә ипәкчиликлә, мәһсулларын гурудулмасы вә е'малы илә дә мәшғул олурлар.¹

Хүсуси мүлкијјәтин тәшәккүлү илә мејдана чыхан, патриархал аиләнин бир хүсусијјәтини ваһид тәсәррүфат вә аилә һәјаты тәшкил едилди. Јәни аиләнин ваһид тәсәррүфаты мөвчуддур. Она ата рәһбәрлик едилди, бүтүн тәсәррүфат ишләри онун тәрәфиндән тәнзим едилди. Аиләнин дикәр үзвләри арасында әмәк бөлкүсүнү ата апарыр. Бир сөзлә, бөјүк аилә, онун бүтүн кәлири, чыхары, бүдчәси ваһиддир. Вә бир нәфәрин кәстәриши илә идарә едилди. Бүтүн аилә үзвләри өз үзәринә дүшән өһдәчилији јеринә јејирир, ата һамыја ејни көзлә бахыр. Аиләнин јемәк-ичмәји бирдир, бүдчәјә бир нәфәр ата рәһбәрлик едилди. Лакин бурада бүтүн аилә үзвләринин зәһмәти, пајы вардыр. М.Бежанова көрә XIX әсрин сонларында ваһид тәсәррүфат һәјатына малик олан вә «гожин пачшаһ» тәрәфиндән идарә едилән бөјүк аиләләр әсәсэн Ничдә мөвчуддур. Варташендә исә бөјүк аиләләрин бөлүнмәси башланмышдыр.²

Бөјүк аиләнин парчаланмасы нәтичәсиндә ејни нәсилдән олан јени кичик аиләләрин јаранмасы просеси башланыр. Удиләрдә бу просес башлыча олага ата нәсли үзәриндә апарылмышдыр. Јәни бөјүк аиләнин әмлак бөлкүсү анчаг атанын оғланларына шамил иди. Бу бөлкүдә бәрәбәрлик принципи әсас көтүрүлүр вә бүтүн оғуллара ата малы ејни дәрәчәдә верилди. Лакин бөлкү заманы бир чәһәти дә нәзәрә алардылар. Атанын һәлә евләнмәмиш оғлуна, бу јолу кечмиш оғулларындан әлавә бир аз артыг әлавә пај вериләрди. Бу евләнмәјән оғланын аилә һәјаты гурмасына көмәклик үчүн нәзәрдә тутулурду. Удиләр арасында буна «субајлыг» дејиләрди.³

Үмумијјәтлә, удиләр арасында бөјүк аиләләр азәр-бајчанлылара нисбәтән даһа мөһкәм, даһа узун өмүрлү

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 222.

2. Бах: Јенә орада.

3. Бах: Јенә орада.

олмушдур. Нич кәнди кечмишдә әслиндә бир нечә нәсилдән тәшкил олунмушдур. Ирәлидә хатырладығымыз кими һәр бири аҗрылыгда бир патронимијанын — мәнәлләнин әсасыны гоҗан бу нәсилләр үмумиликдә Нич кәндинин әсасыны тәшкил едирдиләр. Бу нәсилләрин һәр биринин өз мәнәлли патронимијасы мөвчуд иди.

Гәбул едилмиш гаҗда-ганунлара көрә нәслин башчысынын разылығы олмадан башга нәслә, патронимија мәнсус бир адамын бураја дахил олмасына ичазә верилмәзди. Мәсәлән, Абдаллы нәслиндән олан һәр һансы бир шәхсин өзбашына кәндиң Вәзирли мәнәлләсиндә ев тикдирмәсинә ичазә верилмәзди. Демәли, һәр бир патронимија мәнсус олан шәхсин өз нәслинә мәнсуб олан әразидә јурд салмаға һүгугу вар иди. Патронимија хас олан бу ганунлар әслиндә бөјүк аиләләрин, нәсилләрин јашадылмасына хидмәт едирди. Елә Ничин мүасир һәјатында да әһалинин бу принциплә мәскунлашдығынын шаһиди олуруг. Бу әнәнәјә ујғун олараг Нич кәндиндә артыг һәр бири санки бир кәнди хатырладан 15 мәнәллә јаранмышдыр ки, онларын да әсасыны аҗры-аҗры нәсилләр тәшкил едир. Бу чәһәти елә Оғуз удиләри арасында да мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Белә ки, кечмиш Варташендә Силиковлар нәсли, Бежановлар нәсли, Чејрановлар нәсли өзләринин патронимијасыны тәшкил едән мәнәлләләрдә мәскунлашмышдылар. Варташен удиләри арасында нәсил «ајлух» истилаһы илә мәлум олуб, азәрбајчанлылар арасында ишләдилән «ушағы» истилаһы мәнәсындадыр. Мәсәлән: Силики ајлух — јәни Силики ушаглары, Бежани ајлух — Бежани ушаглары, Ағасы ајлух — Ағасы ушағы вә с.

Бунунла јанашы удиләр арасында нәсли мүәјјән етмәк үчүн «чоға» истилаһындан да истифадә едилмишдир. Верилән мәлумата көрә «чоға» истилаһы алтында кимин кимә гоһум олмасы ифадә олунурду. Удиләрин әнәнәсинә көрә бајрам мәрәсиминдә һәр «чоға»ја мәнсуб олан адамлар бир јерә топлашар, бир јердә јејиб-ичәр вә әјләнәрдиләр. Биз бунун чанлы нүмунәсини Оғузун 2-3 км-дә јерләшән гәдим Албан килсәси Гергесдә оларкән чоҳ ајдын һисс етдик. Удиләрин јаз фәсли кечирдији «жоғулун ахсибај» мәрәсиминдә бүтүн ел-оба Јелисеј абидәси үстүнә топлашар, бурада һеј-

ван кәсәр, јејиб-ичәрләр. Бунун бир маһијәти дә ондан ибарәт иди ки, һәр нәсил, һәр «чоға» өзүнә хас олан јердә отуруарды. Бунунла ада әһали кимин һансы «чоға»ја мәнсуб олдуғуну биләрди. Јелисејдә һәр «чоға»ја мәнсус очаглар, отурачаглар бу күн дә галмагдадыр. Јәни патронимија хас чәһәтләр нәинки мәишәтдә, еләчә дә ел мәрәсимләриндә өзүнү көстәрирди. «Жоғулун ахсибај» мәрәсими сәһәрдән ахшамадәк давам едәр, јејиб-ичмәкдән башга бурада әһали рәгс едәр, бир-биринә гонаг кедәрдиләр. Верилән мәлуматлара көрә бу бајрамын бир мүсбәт чәһәти дә аҗры-аҗры аиләләрин өз оғулларына бурада гыз сечмәси һесаб едилди. Бурада сечилән гыза бајрамдан сонра елчи кедәрдиләр.

Удиләрин аилә мәишәти үчүн характерик олан чәһәтләрдән бири дә гоһумла евләнмәјә ичазә верилмәмәсидир. Бу һәм адәт-әнәнә илә, һәм дә килсә васитәси илә тәнзим едилди. Белә ки, уди оғлуна гыз сечиләркән онун атасы, анасы гызын једди нәслини билмәли, анчаг бундан сонра аилә гурулмасына өз разылыгларыны билдирмәли идиләр. Оғлан вә гыз өзләринин једди нәслини саја билмәздиләрсә, онларын евләнмәсинә ичазә верилмәзди. Гоһумла евләнмәнин гаршысы һәм дә килсә васитәсијә кәсилди. Килсә евләнәнләрин гоһум олмадыгларыны мүәјјән етдикдән сонра онларын кәбинини кәсәрди. Мәһз бу сәбәбләрдән удиләрдә гоһумла евләнмә адәти јохдур вә бу әнәнә бу күн дә давам етдирилди.

Верилән мәлуматлара көрә һәр бир бөјүк аиләдә 20-дән 50-дәк үзв ола биләрди. Бу аилә бир дам алтында јашајыр вә аиләнин башчысы тәрәфиндән идарә едилди. Мәс.: Ничдә бөјүк нәсилләрдән сајылан Ашуговларын, Күрәновларын, К.Кәрәмовларын бөјүк аиләсиндә 40 нәфәрдән, Чанариләр ушағынын бөјүк аиләси 30 нәфәрдән, Варташендә Силиков ушағынын бөјүк аиләси 35-40 нәфәрдән ибарәт иди. Мәлуматчыларын дедијинә көрә Ничдә белә бөјүк аиләләрин сајы XX әсрин әввәлләриндә хејли дәрәчәдә иди.

Ингилаба гәдәрки әдәбијатда бөјүк аиләнин удиләр арасында һансы истилаһларла мәлум олмасы һаггында һеч бир мәлумат јохдур.

Лакин јерли удиләрин мәлуматларындан ајдын олур ки,

бөжүк аилә әсасән очаг вә ја «бөжүк ев» истлаһлары илә мәлүм олмушдур.

Материалларымыздан ајдын олур ки, уди бөжүк аиләсинә ата тәрәфдән олан бир нечә нәслин нүмајәндәси дахил оларды. Бөжүк аиләнин башында дуран баба, онун бир нечә оғланлары, оғланларын ушағлары, әми ушағлары, аиләәки кишиләрин гадынлары бураја дахил иди. Һәр бир нәслин дә өзүнәмәхсус истилаһы мөвчуд иди. Белә ки, биринчи нәсил аталар, икинчи оғуллар, үчүнчү нәвәләр, дөрдүнчү нәтичәләрдән ибарәт оларды. Гадынлар арасында исә биринчи нәсил аналар, икинчи гызлар, үчүнчү кәлинләр вә дөрдүнчү нәтичәләрдән ибарәт оларды. Нич кәндиндә оларкән орта мәктәбин мүәллими Ж.Кочари өзүндән башлајан вә нәслин нүмајәндәләринин иштиракы илә чәкилмиш фото шәкли бизә тәгдим етди (Бах: шәкил 11.). Бурада бабадан башланан дөрд нәслин бүтүн нүмајәндәләри иштирак едирләр.

Үмумијјәтлә, ингилаба гәдәр уди аиләләриндә атанын оғулдан вә ја оғуллардан ајрылмасы просесинә чох пис бахылмыш вә буна көрә дә һәтта үч вә даһа чох оғлу олан ата өз оғланларынын аиләси илә бир дам алтында јашајараг, үмуми тәсәррүфата малик олмушдур. Аилә ичмасынын бүтүн атрибутларыны өзүндә бирләшдирән бөжүк аиләдә әмәк бөлкүсү башлыча олага ики истигамәтдә апарылырды. Биринчи киши вә гадынлар арасында, икинчи тәсәррүфат формаларына әсасән. Биринчи бөлкүјә көрә тәсәррүфатын даһа ағыр, киши әмәјинә әсасланан саһәләри, о чүмләдән әкинчилик, малдарлыг, дәмрчилик вә башга бу гәбилли ишләр билаваситә кишиләр тәрәфиндән көрүлмәли иди. Аилә башчысы торпағын шумланмасы заманы «Котан анасы» — јәни рәнчбәр, дикәр оғланлары исә һодағ ролуну ичра едәрдиләр. Беләликлә, бөжүк аиләнин киши нәслини тәмсил едәнләр өз дахили гүввәләри илә бир нечә бөјүн гочгу һејваны гошулан котаны ишләдә билирдиләр. Вә јахуд, тахылын бичилмәси вә дөјүлмәси просесиндә дә бөжүк аиләнин һәр бир үзвүнүн өз иши вар иди. Белә ки, тахылын бичилмәсиндә аиләнин иш габилијјәтли бүтүн кишиләри иштирак едәрди. Бурада аилә башчысы вә даһа тәчрүбәли оғланлар билаваситә тахылын бичилмәси илә,

нисбәтән чаванлар исә бичилмиш тахылын јығылмасы, дәрзин бағланмасы вә хараланмасы илә мәшгул олардылар. Аиләнин бәзи үзвләри исә бичилмиш тахыл дәрзәләринин хырмана дашынмасыны тәшкил едәрдиләр. Тахылын дөјүлмәси просесиндә исә артыг кишиләрлә јанашы, евин гадынлары да иштирак едәрдиләр.

Лакин гадынларын әсас мәшгулијјәтини сүд мәһсулларынын емалы, барамачылыг, тохучулуг кими мәшгулијјәт саһәләри тәшкил едирди. Демәли, аилә ичмасы бөжүк патриархал аиләнин доланачағы, кечинәчәји үчүн вачиб олан бүтүн ишләри өз гүввәси илә көрмәјә чалышар, аиләнин үмуми бүдчәсинин, варидатынын топланмасына хидмәт көстәрәрди.

Беләликлә, бөжүк аиләнин мөвчудлуғунун игтисади әсасыны ваһид тәсәррүфат, онун аилә үзвләринин биркә әмәји илә идарә едилмәси вә аилә үзвләринин тәләбатынын өдәнилмәси амилләри тәшкил етмишдир. Бөжүк аиләнин мүлкијјәти — торпаг вә бичәнәк саһәләри, јашајыш еви, ев һејванлары, ев әшјалары, бир сөзлә чанлы вә чансыз аваданлыгы бүтүн аилә үзвләринә мәхсус иди. Шәхси мүлкијјәтә исә кишиләрин анчаг силаһлары, палтарлары, гадынлара исә онларын «хилә» (чезиз) ады илә верилмиш аваданлығлары дахил иди. Ичманын һәммин шәхси мүлкијјәтин онлардан алынмасына һүгугу јох иди. Һәммин әшјалар ичма үзвләринин шәхси варидаты һесаб олунуб, онларын саһибләринин өлүмүндән сонра кишинин оғлуна вә ја гадынын өвладларына чатырды.

Бүтүн бунлара бахмајараг Азәрбајчан кәндиндә капиталист мүнәсибәтләринин инкишафы башга саһәләрдә олдуғу кими, кәнд ичмаларынын да парчаланмасына сәбәб олду. Истехсал мүнәсибәтләринин јени ахарда јүксәлиши илә «аилә ичмасынын парчаланмасы башланыр, онун әсасландығы дајаг исә тәдричән дағылмаға башлајыр вә нәтичә етибариилә тамамилә дағылыр, аилә ичмасынын фәалијјәти кәсилир».¹

Һәммин просес еләчә дә уди бөжүк аиләләриндә баш верир. Бөжүк аиләләрин инкишафында вә сахланмасында хү-

1. М.О.Косвен. Семейная община (опыт исторической характеристики). Советская этнография, 1948, № 3, сәһ.3.

суси ролу олан «гожин пачшаһ», јәни атанын сағлығында онун разылығы олмадан оғулларын аиләдән ајрылмасы демәк олар ки, гејри-мүмкүн һал иди. Лакин аилә башчысынын өлүмү бөјүк аиләнин парчаланмасына тәкан верән сәбәбләрән олду. Доғрудур, ән`әнәјә көрә атанын өлүмүндән сонра онун бөјүк аиләјә мәхсус һугулары бөјүк оғула чатырды. Лакин тәдричән о, атанын функцијаларыны јеринә јетирә билмир, нәтичәдә гардашлар аиләни тәрк етмәјә, бунунла да бөјүк аиләнин парчаланмасына сәбәб олулар. Беләликлә, бөјүк аиләләрән даһа кичик аиләләрин јаранмасы просеси баш верир. Бир очагдан бир нечә очаг тәшәккүл тапыр ки, бу да елми әдәбијјатда кичик аилә истилаһы илә мә`лумдур.

Азәрбајчанлыларда олдуғу кими удиләрдә дә бөјүк аиләнин парчаланмасында мүәјјән гајда-ганунлар мөвчуд олмушдур. Һәр шејдән әввәл бөјүк аиләјә мәхсус торпаг саһәси оғуллар вә еләчә дә өлмүш оғулун оғуллары арасында ата малы принципи илә бөлүшдүрүләрди. Әкәр бөјүк аилә башчысынын оғланларындан бири өлмүш вә онун дул галмыш арвадынын ушағы олмаздыса она торпаг пажы чатмазды. Һәммин гадына ата очағындан кәтирдји чезизи верәрдиләр. Јашајыш еви вә мал-гара да ејни гајда илә бөлүшдүрүләрди. Әрзаг мәнсуллары исә аилә үзвләринин сајына көрә пажланарды. Аилә башчысынын арвадына торпаг саһәси верилмәзди. О, бир гајда олараг оғулларынын бири илә галмалы иди. Аиләдә әрә кетмәјән бачы оларса атасы өләнән сонра она да гардашларла бәрабәр паж дүшәрди. Евләнмәмиш гардаша исә нисбәтән даһа чох паж ајрыларды. Бу да онун евләнәркән гыз евинә вә тоја әлавә хәрч чәкмәси илә әлағәдар иди. Бөјүк аиләнин дәјирманы, бағы бөлүмәз вә үмуми истифадә олунарды.

Аилә әмлакынын бөлкүсүндә кәндин вә ја нәслин ағсаггалы иштирак едәр вә наразылығын олмамасына чалышарды. Удиләрдә гәбул едилмиш ән`әнәјә көрә ата еви аиләнин кичик оғлуна чатарды. Лакин бу очагдан чыханлар һәмишә бу евә ата очағы кими бахардылар. Нәтичә е`тибари илә бөјүк аиләдән ган гоһумлуғуна әсасланан бир нечә кичик аилә јаранмыш олурду ки, онлар ајрылса да һәлә узун илләр игтисади әлағәләрини давам етдирир, мүхтәлиф

тәсәррүфат ишләриндә бир-биринә өз көмәкләрини әсиркәмирдиләр. Чүнки онлар бир очагдан, бир нәсилдән оланлар олуб, инди ајры-ајрылығда јашасалар да бир патронимијаја дахил идиләр. Мәһз бу чәһәтләр истәнилән вахт һәммин патронимијаја дахил оланларын бир күлл һалында бирләшмәсинә, өз дүшмәнләри илә мүбаризә апармасына вә јахуд хејрхаһ бир ишин гулпундан биркә јапышмасына дәләләт едирди. Мәһәлләјә су архынын чәкилмәси, дәјирманын бәндинин тә`мири, јолларын абадлашдырылмасы, хејир, шәр ишләринин јола верилмәси кими коллектив ишләрин һәјата кечирилмәсиндә патронимија јенә ваһидлик принципини әсас көтүрүрдү.

Бәс удиләрдә кәбин вә кәбин гајдалары нечә, һансы ганунларла һәјата кечирилмиш, халгын бунунла бағлы һансы адәт-ән`әнәләри мөвчуд олмушдур? Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, азәрбајчанлылара хас олан бир сыра кәбин формалары вә адәтләри удиләр үчүн јаддыр. Мәсәлән, әми оғлу илә әми гызынын евләнмәси, гоһумла евләнмә удиләр үчүн сәчијјәви һал сајылмамышдыр. Дикәр тәрәфдән, азәрбајчанлыларда јајылан чох арвадлылығ, һабелә сигә кими кәбин формалары да удиләр арасында јајылмамышдыр ки, бу да һеч шүбһәсиз онларын дини мәнсубијјәтләри илә әлағәдардыр. Белә ки, ислам дини кишијә өз арвадынын фикрини өјрәнмәдән, даһа бир нечә нәфәрлә евләнмәк һугу-гу верирдисә, удиләрин мәнсуб олдуғлары христианлығда буна ичазә верилмирди.

Тәдгигатлар көстәрир ки, удиләр үчүн екзоғам кәбин формасы даһа характерик олмушдур. Јәни истәр оғланлар вә истәрсә дә гызлар бир гајда олараг өз гоһумлары илә јох, башга аиләләрән евләнәр вә ја әрә кедәрдиләр. Бу ән`әнәнә удиләрдә мүасир дөврәдәк давам етдирилмәкдәдир. Оғуз сакини, 1905-чи ил тәвәллүдлү Максим Доскојнов гејд едир ки, Оғуздакы удиләрин әксәријјәти ган гоһумларым олдуғу үчүн, һәр үч оғлума Ничдән гыз алмышам. Һәм дә чалышмышам ки, кәлинләрим дә бир нәсилдән, бир очагдан олмасынлар. Бу биз удиләрдә гәбул едилмиш ән`әнәдир. Чох надир һалларда ејни нәсилдән гыз алынарды. Мәс., Нич кәнд сакини, һазырда Бакыда јашајан Амајак Гоасари өз оғлуна өз доғма әмиси гызыны алмышдыр.

Лакин бу хала чох аз тәсадуф едилир. Удиләрин аиләсинин патриархал характер дашымысына бахмајараг гызын эрә кетмәси, оғулун евләнмәси просесиндә онлара сәрбәстлик верилирди. Јәни удиләрдә оғланын өзүнә гыз, гызын исә оғлан сечмәк һүгугу вар иди. Лакин бурада да ата-ананын ролу вачиб сајылырды. Јәни ата, ана да оғлунун вә ја гызынын киминлә евләнмәсинә, кимә эрә кетмәсинә гарыша биләр вә јахуд чаванлара бу саһәдә билаваситә мәсләһәтчи ролуну ојнардылар. Белә ки, һәр һансы бир нәфәр киминсә гызыны көзалты едәрсә, бу һалда онун һаггында өз һәјат јолдашынын фикрини өјрәнәрди. Һәјат јолдашы мәсәләјә мүсбәт јанашсајды бу һагда өз оғлуна мәлүмат вериб, онун разылығыны алар, анчаг бундан сонра евин башчысынын һәрәкәт етмәси мәсләһәт көрүләрди. Демәли, бурада үмүми разылыг әсас рол ојнајарды. Мәһз бундан сонра ата гызын атасы илә көрүшүб, өз мәгсәдини она акаһ едәр вә ондан чаваб көзләрди. Гызын атасы да өз нөвбәсиндә арвады илә мәсләһәтләшәр, ана гызын фикрини өјрәниб, әринә разылыг олдуғуну билдирәрди. Лакин аилә башчысы өз ушагларынын фикрини билдикдән сонра рәсми елчилик етмәк гәрарына кәләрдиләр. Елчи кетмәк удиләрдә «хозамандлуг», елчи исә «хозаманд» адланыр. Елчилијә оғланын атасы, кирвәси вә бир дә ағсаггал кедәрди. Елчи кедәркән мүтләг бир гырмызы алма көтүрүлүр вә она гоһумлуғун башланмасынын нишанәси кими бахылырды. Адәтә көрә оғланын атасы һәммин алманы гыза чатдырарды. Гәбул едилмиш әнәнәјә көрә гыз алманы ики јерә бөлүб јарысыны өзүнә сахлајыб, јарысыны елчијә гајтарарса, бу һал елчилијин мүсбәт һәлл олунмасыны билдирирди. Әкәр алма гыз тәрәфиндән кәсилмәјиб, бүтөв һалда гајтарылардыса, бу гоһумлуғун баш тутмадығына ишарә иди. Чох күман ки, истәр азәрбајчанлылар вә еләчә дә удиләр арасында ишләдилән «сәнә гырмызы алма көндәрмәмишәм» мисалы да бу адәтлә бағлыдыр. Елчи кедәнләрә «һә» чавабы алма илә вериләрди. Бу һалда онлара јемәк верилмәли иди. Әкс тәгдирдә елчиләри анчаг чајла јола салардылар. Гәбул едилмиш гајдаја көрә гырмызы алмаја бир манат күмүш пул тахардылар. Разылығы верән гыз һәммин пулу да өзүнә көтүрәрди.

Беләликлә, разылыг әлдә едилдикдән сонра оғлан евинин 5-10 нәфәр ағсаггал-ағбирчәји гыз евинә хүсуси хончаларла (удиләрдә «тапак» адланыр) нишан апарарды. Адәтә көрә оғлан да бурада иштирак едәр вә гызын бармағына үзүјү шәхсэн өзү кечирәрди. Бу заман гызы мәчлисә дә вәт едәрдиләр. Лакин гызын үзү өртүлү оларды. Бундан өтрү хончаја өртүк гојуларды. Ону гајнана гызын башына өртәр, кәлини бағрына басар, кәлин исә гајнананын әлиндән өпәрди. Бир гајда олараг нишан мәрасимини јемәклә, ичмәклә кечирәрдиләр. Бундан сонра гыз рәсми олараг нишанлы сајылар, ону башгасына вермәк вә јахуд көтүрүб гачмаг олмазды. Тапак — азәрбајчанлылардакы табагдыр ки, доғрудан да удиләр хончаны онда тутурлар. Мәһз бу һадисәдән сонра кәлин оғланын ата вә анасындан, јахын гоһумларындан кизләнмәли, јашынмалы иди ки, бу да азәрбајчанлыларда олдуғу кими, јенә уди аиләсиндә патриархал мүнасибәтләрин үстүн мөвге тутмасыны тәсдиг едир. Дикәр тәрәфдән, христиан дининә мәнсуб олан уди гызларынын јашынмасы адәти бизә бу нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, бу адәти ислам дини илә бағлајанлар сәһв едилрәр. Доғрудур, ислам дини јашмаг тутмаг адәтинин мүсәлман гадынлары үчүн гануни әхлаг, давраныш гајдалары сәвијјәсинә галдырмыш олду. Лакин уди гадынларынын јашмаг тутма адәти көстәрир вә тәсдиг едир ки, бу адәт тәкчә ислам дини вә мүсәлман дүнјасы илә мәһдудлашмыр. Бир чәһәти дә хатырладаг ки, удиләр арасында кәлинин бир-ики ушағы оландан сонра о, гајнана вә оғланын дикәр јахын гоһумлары илә данышар вә артыг јашынмазды. Демәли, о аиләнин һүгуглу үзвү һесаб едиләрди. Лакин ағбирчәк уди гадынларынын елин, кәндин, гоча, аһыл кишиләрдән дә јашынмасы чох характерик бир һал олмушдур. Китабда тәгдим едилән фотоматериалларымыз (бах: шәкил 7-8, 10) да буну әјани сүбут едир. Мүхтәлиф ичтимаи-игтисади сәбәбләрлә әлағадар олараг нишанла тој арасындакы вахт бир нечә ајдан, бәзи һалларда иләдәк давам едә биләрди. Әслиндә исә удиләр чалышырды ки, нишанла тој арасындан чох вахт кечмәсин. Уди оғланларынын вә гызларынын евләнмә вә ја эрә кетмәсиндә онлар арасындакы јаш фәрги нәзәрә алынмырды. М.Бежановун јазды-

гына көрә оғланлар үчүн евләнмә һәдди 16-дан, гызлар үчүн 12-13 яшдан көтүрүлүрдү. Бир сөзлө, удиләр чох еркән яшлардан аилә гуардылар.

Удиләрин аилә мәишәтиндә тој хусуси јер тутурду. Онун вахты бир ән'әнә олараг пайыз фәслинә дүшәрди. Бу да әһалинин кәнд тәсәррүфаты ишләриндән азад олмасы, јетишдирилмиш мәһсулун топланыб гуртармасы илә әлагәдар иди. Тоја бир хејли вахт галмыш оғлан еви разылыг алмаг мәгсәдилә гыз евинә өз нүмајәндәләрини көндәрәди. Бурада әсас мәгсәд һәм дә оғлан евинин гыз евинә нә верәчәјини мүәјјән етмәкдән ибарәт иди. Удиләр арасында буна «јол данышыгы» дејилир. Ики гоһум арасындакы бу сөһбәти һәр ики тәрәфдән ағсаггал кишиләр апарарды. Гәбул едилмиш ән'әнәјә көрә оғлан еви гыз евинә ашағыдакылары вермәјә борчлу иди. Биринчи — иадна Танга — јә ни јол пулу. Оғлан евинин таваналығындан асылы олараг јол пулунун мигдары 10 манатдан 16 ман. оларды. Икинчи — 12 ман. мигдарында «рүшвәт» адланан пул. Үчүнчү — күмүш гадын кәмәри вә нәһајәт, дөрдүнчү — баш кејиминин бәзәдилмәси үчүн мұхтәлиф күмүш әшјалар.¹ Бундан әлавә бир кәллә гәнд, бир кг чај, бир баш еркәк, 50 литр шәраб, һабелә гызын ата-анасы, гоһум-гардашы, һәмчинин аиләнин кирвәси үчүн оғлан еви мұхтәлиф һәдијјәләр вермәјә борчлу иди.

Оғлан еви бүтүн бунларла јанашы гыз үчүн кәлинлик палтары да алмалы иди. Гоһумлар арасында үмуми разылыга кәлдикдән сонра тојун вахты мүәјјән едиләрди. Удиләрдә гәбул едилмиш ән'әнәјә көрә тој һәфтәнин базар ертәси күнләриндә кечириләрди. Адәтә көрә тојун башланмасына-дәк һәм гыз вә һәм дә оғлан евиндә һазырлыг ишләри көрүләрди.

Белә ки, гыз евиндә онун чөһизи һазырланар, палтары тикиләрди. Палтар тикилиши удиләр арасында хусуси тәнтәнә илә гејд едиләрди. Бу күн гызын аиләси өз гоһумларыны палтар кәсди мәрәсиминә дә вәт едәр, палтарларын кәсилмәсиндә вә тикилишиндә онлар иштирак едәрдиләр. Бунунла јанашы бәјин гоһумлары да бура дә вәт едиләрди. Онлардан бири кәлинин јанына көндәриләр, кәлинә пал-

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 232.

тарлыг материалы тәгдим едәр, кәлин исә бунун мұгабилиндә өз әлиндән чыхан һәр һансы бир әшјаны о кишијә һәдијјә верәрди. Даһа сонра, кәлинин гоһумларындан олан бир гадын әлинә гајчы көтүрәрәк палтарын кәсилмәсинә башлајарды. Бәјин гоһумларындан һәдијјә алмаг үчүн дәрзилик едән гадын билдирирди ки, гајчы кәсмир, ону итиләмәк лазымдыр. Буну ешидән оғланын гоһумларындан бири дәрзијә мүәјјән мигдарда пул верир вә анчаг бундан сонра кәлинин палтарлары кәсилиб тикилмәјә башланарды. Иштиракчылары јемәк-ичмәк вериләр, сонра да әһали өз евинә кедәрди. Ән'әнәјә ујғун олараг удиләрдә һәм гыз вә һәм дә оғлан евиндә тој кечириләрди. Тојун кечирилмәси үчүн һәр ики тәрәфин нүмајәндәси гоһум-гардашы, кәнд чамаатыны евбә-ев тоја дә вәт едәрди. М.Бежановун јаздыгына көрә чағырышчы тоја дә вәт олуна аиләнин башчысына бир алма вериб, сизи аиләнизлә бирликдә тоја дә вәт едирәм дејәрди. Мүәллифин дедијинә көрә ән јахын адамлары, гоһумлары исә бәј өзү тојуна дә вәт едәр вә чох вахт бу заман онлара бир тунгу — јә ни 6 фунт - шәраб верәрди.¹

Мә луматчыларымызын дедијинә көрә тоја дә вәт олуна һәр евә бир конфет, һүзүрү олана исә 1 кг гәнд вә 1 литр шәраб вә мүәјјән кејимләр вериләрди. Сонунчуја вериләнләр бир нөв һүзүрү олан адамы јасдан чыхармаг, она бир нөв үзрәһлыг мәгсәди күдүрдү. Тој әрәфәсиндә гыз вә оғлан евиндә тојун кечирилмәси, идарә едилмәси үчүн гоһумлары топлардылар. Удиләрдә бу «мәсләһәт тоју» адландырылырды. Бурада тоју идарә едәчәк адамлар — диванбәји, тојбәји, ашбазлар, мусигичиләр, бир сөзлә тојун бүтүн чәһәтләри мүәјјән едиләрди. Уди тојларыны онларын ифадәси илә десәк «тој башы» вә ја диванбәји идарә едирди.

Хатырладығымыз кими бу просес һәм гыз вә һәм дә оғлан евиндә кечириләр, бүтүн вәзифәләр мүәјјән едилдикдән сонра топлашанлара јемәк вериләрди. Даһа сонра, мусигичиләр чалар, гоһум-гардаш рәгс едәр, ојнајар вә кечә жарысы һамы өз евинә јолланарды. Мараглыдыр ки, гыз евиндә дә ајрыча мусиги дәстәси чалыб-чағырарды. Демәли, оғлан чалғычылары гыз гапысына кетмәзди. һәм дә мусигичиләр бир гајда олараг әсасән зурначылардан ибарәт олар-

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 236.

ды. Онларда тоја анчаг шабаша кэлэрдилэр. Уди тојларыны Ничдэ адлы-санлы зурначылардан сајылан уста Мэркэрэ, уста Нарапет, уста Бэјлэр едэрдилэр. Онлар тэкчэ уди кэндлэриндэ дејил, ејни илэ гоншу азэрбајчанлы кэндлэриндэ дә чалыб-чагырырдылар. Ханэндэ, ашыг дәстэлэри уди тојлары үчүн характерик олмајыб. Анчаг адлы-санлы бэјлэр Шэкидэн, Гарабағдан тојларына ханэндэ дәстэлэри дә вэт едэрдилэр. Тој бир адэт олараг ики күн давам едэрди. Оун биринчи күнү салыб-охујар, рэгс едилэрди. Бу күн эһалијэ јемэк-ичмэк верилмээди. Буну да гејд едэк ки, уди-лэр христиан мәнсэбли олсалар да хејр вэ шэрлэриндэ неч вахт донуз этиндэн истифадэ етмэмишлэр. Дикэр тэрэфдэн малы вэ ја гојуну азэрбајчанлылара кэсдирэдилэр ки, онларын тојунда иштирак едэн мүсэлманлар һамылыгла јемэк јејэ билсинлэр. Бу удилэр арасында чохдан гәбул олунмуш эн`элэрдэн сајылыр.

Бир характерик чәһәт дә гејд едэк ки, удилэрдэ тојадэк бэј вэ кэлинин көрүшмәси әдәб гајдаларына көрә гадаған иди.

Тојун икинчи күнү һәм оғлан вэ һәм дә гыз евиндэ јемәклэр һазырланыр, столлар ачылыр вэ гонагларын, елобанын јемәји, ичмәји үчүн бүтүн ишлэр көрүлүрдү. Уди адэтинэ көрә тојда иштирак едэн чамаат һамылыгла ејни вахтда да столда әјләшир, тоју «диванбэји» вэ ја «тој башы» адландырылан шәхс идарә едир.

«Тој башы» бир нечә күн әввэл, јә`ни «мәсләһәт тоју»нда сечилэрди. Бир чәһәти дә дејәк ки, Азэрбајчанын бә`зи зоналарындан фэргли олараг удилэрин тој мәчлисиндә гадынлар да иштирак едирлэр. Тојда столун ачылмасы, һазырланмасы, јемәклэрин, ичкилэрин верилмәси тој саһиби тэрэфиндэн дејил, «мәсләһәт тоју»нда сечилән хүсуси адамлар тэрэфиндэн һәјата кечирилэрди. Азэрбајчанлыларда олдуғу кими удилэрдә дә тој заманы чөнкә, мал мусиги сәдалары алтында кәсилэрди. Зурначылар хүсуси мелодијаны ифа едэр, гәссаб малы кәсәрди. Удилэрин адэтинэ көрә өкүзү котанын јанында кәсәрдилэр. Бу заман кэлинин вэ бэјин тој пал-палтарындан әввэлчәдән мәнз бу мәгсәд үчүн көтүрүлмүш парчалары өкүзүн ганына бојајыб сонра да ијнә илэ онлары бир јерә тикэр, бэјин анасы вэ ја бачысы тә-

рэфиндэн кизләдилэрди. Гана бојадылмыш котан исә очағын јанына гојуларды. Тојун сонунда кэлин бәјэ тәһвил верилэркән онлар котаны вэ гана бојанмыш парчалары очагда јандырадылар. Һәммин адэтин дахили мәзмунуну изаһ етмәј сәј көстәрән М.Бежанов јазыр ки, бунун архасында чадукәрлијэ, тилсим едән гүввэлэрә гаршы мүбаризә дурурду. Әкс тэгдирдә дүшмәнлэр һәммин ганлы парчалары оғурлајыб чадукэрә апарар, о исә бәјэ чаду едэрәк, онун гүввәсини әлиндән алар, һәтта бу бэјин өлүмү илэ дә нәтичәләнэрди. Мүәллифин фикринчә, бунун гаршысыны алмаг үчүн удилэр һәммин макик характер дашыјан эн`әнәни ичра едирдилэр.¹

Тојун икинчи күнү сәһәр тездән зурначылар мағара топлашыб чалар, эһали тој јеринә топлашар, рэгс едэр, ојнајарды. Һәммин күн бэјин өзүнә мәхсус режими оларды. Һәр шејдән әввэл ону «бэј гојду» мәрәсиминә һазырлардылар. Бундан өтрү онун тај-тушлары бэји бал сујунда чимиздирэдилэр. Адәтә көрә бэјин үстүнә сују ата-анасы сағ олан оғлан төкмәли иди. Дикэр мүһүм адәт бэјин үзүнүн гырхылмасы һесаб едилэрди. Бундан өтрү бэјин евинә хүсуси дәлләк дә вэт едилэрди. Дәлләк, удилэрин эн`әнәсинә ујғун олараг бэјин үзүнү гырхмаг үчүн 7 иллик чыхырла сабуну көпүкләндирир вэ онунла онун үзүнү гырхарды. Адәт нами-нә дәлләјә һагг верилмәз, о бунун мүгабилиндә бэјин гоһумгардашындан, дост танышындан 2 манатдан 5 манатадәк һәдијә аларды. Бэјин анасы билаваситә бу мәрәсим үчүн хүсуси хонча һазырлајырды. Хончада мүхтәлиф ширнијатлар, бишмиш тојуг, ширинчөрәк, бир бардаг шәраб, һабелә гырмызы кәләғәји гојулурду. Јемәкләри бэјин башына топлашанлар јејәр, шәрабдан дадардылар. Кәләғәјыны бэјин бојнуна анасы асыб, ону тәбрик едэр, бэј исә анасынын әлиндән өпәрди (бах: шәкил 17). Гәбул едилмиш гајдаја көрә бэјин башына топлашанлар һәрә бир тикә хончаја гојулан јемәкләрдән, ширнијатдан дадмалы, шәрабын дадына бахмалы иди. Мүгабилиндә исә хончаја мүәјјән гәдәр пул салынарды ки, бу да бәјә дејил, дәлләјә чатарды. Бә`зи һалларда һәммин хончаны чаванлардан бири әлинә көтүрүб, бэјин башына топлашанлар арасында кәздирәр, онлары хонча-

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәғаләси, сәһ. 237-238.

дакы јемәкләрдән вә шәрабдан дадмаға дә вәт едәрди. Бура да шәрабын ичилмәси үчүн мүасир гәдәһ вә ја бадәни әвәз едән ағач габ гојулуp. һәмин шәраб габы удиләр арасында «ајаг» адландырылыр. Мараглыдыр ки, Азәрбајчанын һеч бир јериндә, һеч бир зонасында ишләдилмәјән бу истилаһ «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында тез-тез хатырланыр. Дастана әләвә едилән лүгәтдә академик һ.Араслы «ајаг» сөзүнүн «гәдәһ», «пијалә» мә наларыны гејд едиб, јазыр ки, һәмин истилаһ ејни мә наларда Низами Кәнчәвидә дә ишләдилмишдир.¹

Демәли, сырф Азәрбајчан истилаһы олан «ајаг» сөзү, әрәб вә фарслардан алынма «гәдәһ», «бадә» терминләринин лексиконумуза дахил олмасы илә лүгәтимиздән чыхмыш, анчаг удиләр тәрәфиндән бу күнәдәк јашадылмагдадыр. Мә лумат үчүн дејәк ки, мүәллифләр ијунун 23-дә Ничдә Пүсүлү мәһәлләсиндә Л.Гоасаринин тој мәчлисиндә иштиpак едәркән һәмин мәрасимин чанлы шаһидләри олмуш вә уди тоју илә әлағәдар фотошәкилләр чәкмишләр.

Удиләрин бир фәргләндиричи чәһәти дә одур ки, онларда бәјин сағдыш вә солдушу олмур. Бу функцијаны онларда кирвә јеринә јетирир. М.Бежановун мә луматларына көрә оғлан бәјлик либасыны кејиндикдән сонра кирвәси вә тај-тушлары илә мүгәддәс Гергесә кедиб, орада дини ибадәти ичра едир. Истәр кедәркән вә истәрсә дә гајыдаркән бәји әли силаһлы оғланлар мүшајиәт едирдиләр. Анчаг бундан сонра бәјгојду мәрасими башлајыр. Бундан өтрү бәјин вә онун кирвәсинин отурмасы үчүн хүсуси јер һазырланыр. Бәј вә ону мүшајиәт едәнләр өз јерләриндә отурдугдан сонра бәјин анасы онун бојнуна гырмызы халат салыр, оғлуну тәбрик едир. Башга гоһумлар да бәји халатла тәбрик етмәјә башлајырлар. Бу мәрасим заманы бәји көздәјмәдән, бәднәзәрдән горумаг үчүн чинар вә ја башга ағачдан һејван кәлләси асардылар. Инама көрә кәллә бәји бәднәзәрдән горурларды. Бу вахт әлиндә түфәнк олан сакинләрдән бири кәлләни вурмалы вә бу хәбәри бәјә, онун аиләсинә чатдырмалы иди. Бу о демәк иди ки, бәји әһатә едән бәд гүввәләр артыг вурулмушдур, бәјин һеч нәдән горхусу олмамалыдыр. Ш.Нәзирли С.Вурғунла бағлы чап етдирдији хатирәләрдә

1. Китаби-Дәдә Горгуд. Бақы, 1962, сәһ. 160.

јазыр ки, шаирин шәхси сүрүчүсү Андреј Иванович сөјләјир ки, 1951-чи илдә Варташендән овдан гајыдырдыг. Бир кәндән (Нич кәндиндән - Г.Ч., Р.һ.) кечәндә гаршымыза тој чыхды. Машыны сахладыг. Сәмәд дүшүб «мүбарәкдир», - деди. Кимсә Сәмәди таныды. Уча бир ағачын башында лопа јанырды, ики јанына да алма тахылмышды. Јерли чамаат тә кид еләди ки, алмалара күлләни Сәмәд атсын... Сәмәд алмаја күллә атды вә алма тикә-тикә олуб һавада дағылды.¹

Бу факты мәрһум Г.Ворошил дә тәсдиг едир вә бир мәгаләсиндә јазыр ки, С.Вурғун вә Зејнал Хәлил бизим доғма Нич кәндиндә бир тојун иштиpакчысы олмушдулар. Сәмәд Вурғун өзүнәмәхсус бир мүшаһидәчиликлә бүтүн мәрасими сејр етмиш вә демишди: «Әһсән сизә, удиләр, бу лап Бамсы Бејрәјин тојуну хатырладыр».²

Бәјгојду мәрасиминдә оғланын гоһум-гардашы рәгс едир, кәлин евинә апарылачаг хончаларла ојнајырлар. Бундан сонра оғлан еви гыз евинә, јә ни кәлин далынча кедир. Удиләрин адәтинә көрә кәлин далынча бәј вә ону мүшајиәт едән кирвә дә кедәрди. Мусигичиләр оғлан тәрәфин чамаатыны дарвазајадәк мүшајиәт едәрдиләр. Гыз евинә чатаркән оғлан евинин адамларыны ичәри бурахмаз, дарвазалар бағланарды. Гыз еви оғлан евиндән «доғтаһагты» ады илә дүшәрлик тәләб едәрди. Оғлан еви мүәјјән гәдәр пул вердикдән сонра ичәри бурахылар вә беләликлә гыз евиндә тој башланарды. Бәј гыз евинә дахил оларкән гајнана вә гајната әлләриндә шәраб долу бардагла бәји гаршылар, онлара хош кәлдин дејиб, шәраб габыны онлара тәгдим едәр, онлар үчүн һазырланмыш хүсуси јердә отурмаларыны тәшкил едәрдиләр. Бәј өз кирвәси, тај-тушлары илә отурар, бу анда мусигичиләр хүсуси «Хонча» һавасы ифа едәрдиләр. Бу һавачатын ифа едилмәси илә оғлан евиндән кәтирилән хончалар гызын гоһумларына вериләр, гоһумлары хончалары алыб рәгс едәр, сонра да онлар хончалары кәтириб бәјин габағына дүзәрдиләр. Бундан сонра башгалары да хончаларыны бәјин габағына гојардылар.

Хончаларда бишмиш тојуг, ширнијјат, һабелә мүхтәлиф парча материаллары оларды. Адәтә көрә хончалардакы пар-

1. Шәмистан Нәзирли. Вурғун кечиб бу јерләрдән. Бақы, 1978, сәһ. 38-39.

2. Бах: «Елм вә һәјат» журналы, 1984, № 4, сәһ. 17.

чалар бэјин бојнуна салынар вэ ја кирвэнин голуна сарылар, јемэклэр исэ тојбэји тэрэфиндэн көтүрдүлэрэк тојда эјлэшэн чамаатын столларына вердирилирди. Чалышыларды ки, хончалардан бүтүн столлара пај дүшсүн. Бир нечэ хончаны исэ евэ апарардылар. Удилэрдэ гоһум-гардашын бэј вэ кэлин шэрэфинэ күп ачма адэти вардыр. Бэј гыз евиндэ оларкэн гызын гоһумларындан кимсэ тојбэјинэ билдирир ки, о күп ачмаг истэјир. Бу хэбэр бэјэ чатдырылыр. Бэј өз кирвэси вэ тај-тушлары илэ мусигичилэрин мүшајиэти илэ һэмин адамын евинэ јолланыр. Күпү адэтэ көрэ бэј өзү ачмалы иди. Бундан сонра иштиракчылара шэраб пајланарды. Сонра бэј өз адамлары илэ јенэ гыз евинэ гајыдарды. Күп ачмаг удилэрдэ эн бөјүк һөрмэт эламэти сајылыр вэ халгын габул олунмуш эн әнэсидир.

Белэликлэ, тој мэрэсимми давам етдирилир, бу эрэфэдэ кэлин ајрыча бир отагда бэзэдилэр, көчмэјэ һазырланарды. Кэлини һазырлајан гыз-кэлин бэјин атасындан хүсуси һэдијјэ тэлэб едэрди. О да өз мүгабилиндэ гызлара мүэјјэн һэдијјэлэр бағышларды. Кэлин һазырландыгдан сонра оғлан евинин ағсагалы гыз евинэ мүрачиэт едиб, кэлинин апарылмасыны тэлэб едир. Кэлин ата очағыны, ата-анасыны, бүтүн гоһумларыны өпүр. Ата-ана она хошбэхтлик арзулајыр. Бу заман гызын атасы, ата олмадыгда ону эвэз едэн эмиси вэ ја гардашы кэлинин олдуғу отаға дахил олуб, гызын элиндэн тутуб гапыдан чыхарыр вэ бурада көзлэјэн бэјэ тэһвил верэрэк дејир: «Гызымы сэнэ тапшырырам, сэни исэ аллаһа» - кедэ билэрсиниз.

Кэлин евдэн чыхмаздан эввэл онун чеһизи оғлан евинэ тэһвил верилэрди. Чеһиз дашыныб бэјин евинэ апарыларды. Бу арада чаванлардан бири гызын чеһизлэриндэн бирини көтүрүб тез оғлан евинэ гачар, онлардан муштулуг аларды. Чеһизи тэгдим едэнэ оғлан евиндэн хүсуси хэлэт верилэрди. Кэлини азэрбајчанлыларда олдуғу кими удилэрдэ дә јенкэ мүшајиэт едэрди. Јенкэнин элиндэ кэлинин лампасы, шамы оларды. Кэлини эн әнэјэ көрэ оғлан евинэ гызын гардашы вэ јахуд эмиси, бачысы оғлу мүшајиэт едэрди. Оғлан евиндэ онлара да хэлэт верилэрди.

Кэлин ата евиндэн чыхарыларкэн оғлан евинин ағсагаллары бир бардаг шэрабы гыз евинин нүмајэндэлэринэ

тэгдим едэрди. Бу гыз евинин тоја дә вэт едилмэси эламэти һесаб едилэрди. Бир гајда олараг кэлинин үзүндэ ипэк дуваг оларды. Онун бир тэрэфиндэ јенкэ, дикэр тэрэфиндэ гардашы дурарды. Кэлин ата евиндэн чыхарыларкэн бэјин адамлары түфэнклэрдэн атэш ачыб, атэшфашанлыг едир, һај-күјлэ јола дүзэлирлэр. Удилэрдэ кэлинин габағыны кэсмэк адэти мөвчуддур. Адэтэ көрэ јолу кэсэнлэрэ бэјин адамлары дүшэрлик вериб, сонра кечмэли идилэр.

Јол боју бэјин гоһум-гардашы бэј вэ кэлини мүшајиэт етмэклэ јанашы, онлара ипэк халатлар бэхшиш едир, өз евлэринэ дә вэт едилэр. М.Бежанов удилэр арасында мөвчуд олан бу адэтдэн бэһс едэрэк јазыр ки, бэ ээн бэјин о гэдэр гоһум-гардашы олур ки, онлары јол боју өз һәјэтлэринэ дә вэт етмэлэри үзүндэн бэјлэ-кэлин сәһэрэдэк кедиб оғланын евинэ чатмырлар. Мүэллиф ону да хатырладыр ки, бэј вэ кэлин һэр гоһум һәјэтинэ дахил оlanda кэлинэ мүтлэг ипэк халат, бэјэ исэ ичэрисиндэ јемэк вэ шэраб олан хонча тэгдим едилэрди.¹ Кэлин вэ бэј оғлан евинэ дахил оларкэн оғланын валидејнлэри онлары удилэрин «тузлуг» адландырдығы һэдијјэ илэ, гоһумлар исэ пулла вэ хонча, халатла тэбрик едилэр. Бүтүн бу мәрһэлэлэр мусиги илэ, онун мүшајиэти илэ ичра едилирди. Удилэрин кэлин кәтирмэси илэ бағлы белэ бир адэти дә мөвчуддур. Кэлин оғлан һәјэтинэ дахил оларкэн јахын гоһумлардан бири бэјин атасына јахынлашыб билдирир ки, бу мүнәсибэтлэ - јәни бэј вэ кэлинин шэрэфинэ шэраб күпү ачмаг истэјир. Ата өз разылығыны билдирдикдэн сонра кэлин вэ бэј мусигинин мүшајиэти вэ гоһум-гардашын иштиракы илэ һэмин һәјэтэ кедир. Бэј вэ кэлинин һәјэтэ дахил олмасы шэрэфинэ чыхыр күпү ачылыр, бүтүн иштиракчылара шэраб тәклиф едилир. Удилэр арасында бу хүсуси һөрмэт эламэти кими габул едилмиш адэтлэрдэн сајылыр. Даһа сонра, Бэј вэ кэлин ата очағына кәтирилир. Адэтэ көрэ һәјэтдэ бэј вэ кэлинин, јенкэ вэ кирвэсинин эјлэшмэси үчүн хүсуси стол һазырланыр. Кэлин отуран кими оғланын гоһумларындан кимсэ бир оғлан ушағыны тапыб кэлинин гучағына верир. Кэлинин оғулу ушағлы олачағына ишарэ олан бунун мүгабилиндэ јенкэ ушағы кәтирэнэ һэдијјэ верирди. Тоја дә вэт олуан чамаат

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мағаләси, сәһ. 241.

жемәк ичмәклә мәшгул олур, рәгс едир, әjlәнир. Мусигичиләр «бәj дурду» һавасыны ифа етдикдә исә оғланын анасы биринчи олага өз хончасыны кәтириб бәj вә кәлинин гаршысына гојур. Хончадан ипәк парчаны көтүрүб кәлинин бојнуна салыр, ону тәбрик едир. Бундан сонра гоһумлар вә хонча кәтирәнләр дә ејни һәрәкәти ичра едирләр. Хончалардакы парчалар анчаг кәлинин бојнуна салыныр. Тојбәјинин көстәриши илә хончалар тојда әjlәшәнләрин столларына верилир вә чамаат орада гојулан бишмишләрден жемәj башлајыр, тој давам етдирилир. Тојда мүхтәлиф жемәкләр һазырланыр ки, бу һагда әсәрин ирәлидәки фәслиндә бәһс етмишик. Лакин бурада бир чәһәти дә гејд едәк ки, Азәрбајчанын әксәр зоналарында олдуғу кими, удиләр арасында да ашбаза, чајчыја һәдијjә верилмә адәти мөвчуд олуб. Јәни ашбаз хәрәји бишириб һазырлајыр. Диван бәји ајағүстүләрә хәрәк кәтирилмәси тапшырығы вердикдә, онлар ашбаза хәрәк вермәји билдириләр. Ашбаз исә онлара мәлум едир ки, тој саһибинә билдирсинләр ки, газанын ағзы ачылмыр. Бу о демәк иди ки, тој саһиби ашбазын хәләтини вермәлидир. Бәјин атасы вә ја анасы тез ашбазын хәләтини верәр, газанларын ағзыны ачыб, хәрәкләрин пајланмасына башланарды.

Истәр тарихи материаллардан вә истәрсә дә этнографик мәлуматлардан ајдын олур ки, уди тојларында демәк олар ки, азәрбајчанлыларә мәхсус ојун һавалары, рәгсләр ифа олунмушдур. Азәрбајчанлыларда олдуғу кими удиләрдә дә тој «Вағзалы» һавасы илә башланыр. Уди тојларында ифа олунан һавачатлардан бири дә «јаллы» олмушдур. М.Бежанов бунунла әлагәдар олага јазыр ки, «јаллы» рәгсиндә демәк олар ки, һамы ојнајыр. Бу рәгсдә 10-дан 40-дәк адам иштирак едир. Рәгс едәнләр әл-әлә тутур, јаллы башынын көстәрдији һәрәкәтләри ичра едирләр. Рәгс вә ојунлар кечә јарысынадәк давам етдириләрди.¹

Удиләрин тоју үчүн характерик олан бир чәһәти дә гејд етмәк вачибдир. Ирәлидә көстәрдик ки, гыз ата евини тәрк едәркән оғлан евинин адамлары бир бардаг шәрабы кәлинин атасына тәгдим едиб, онлары өз тојуна дәвәт едирди. Кәлин оғлан евинә кәтириләндән бир саат сонра гызын

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 243.

атасы, анасы, әмиси, үмумијjәтлә јахын гоһумлары тоја тәшриф кәтириләр. Онларын кәлмәсинәдәк гудалар үчүн јер һазырланырды. Буна гудаларын кәлмәси дејилирди. Бәјин адамлары онлары гаршылар, мүнәсиб јердә јерләшдирәр, онлара хүсуси гуллуғ көстәриләрди. Удиләр арасында гәбул едилмиш ән'әнәjә көрә бәj гудаларын кәлишинәдәк анчаг кирвәнин тапшырығы илә отуруб-дурур, онун көстәришләрини јеринә јетирилди. Гәбул едилмиш адәтә көрә гудалар әjlәшдикдән сонра бәj јериндән дуруб ашбазын јанына кедир, ики габа «јәхни» чәкдириб, өз әли илә онлары хүсуси һөрмәт әламәти олага кәтириб гајнанасы вә гајнатасынын габағына гојуб, јенидән өз бәјлик столуна гајыдырды.

Бу заман ичра едилән икинчи адәт исә гудаларын чәрәк кәсмәси һесаб олунурду. Адәтә көрә бәјин ата вә анасы, јахын гоһумларынын иштиракы илә һәрә әлинә бир тәндир чәрәји көтүрүб кәлинин ата-анасынын көрүшүнә кәлирди. Ән'әнәjә көрә бәјин анасы чәрәји кәлинин анасына, атасы исә атасына тәгдим едәрди. Онлар чәрәји бөлүшдүрүб өз пајларыны көтүрәдиләр. Бу гудаларын чәрәк кәсдисидә адландырыларды. Мәнасы да ондан ибарәт иди ки, тоја јығышан бир нечә јүз һәмкәндлиләринин иштиракы илә елин-обанын көзү гаршысында бу ики аилә мүгәддәс чәрәjә анд ичиб, гоһум олдуғларыны бир даһа бәјан едирдиләр. Һәр ики тәрәф чәрәjә анд ичир, бир-биринә арха дурачаларына сөз верирдиләр. Дикәр тәрәфдән, чәрәк кәсди мәрасиминдә һәр ики тәрәфин гоһумлары бир даһа бир-бирини тәбрик едир, бундан сонра гуда олдуғларыны нүмајиш етдириләр.

Гәбул едилмиш ән'әнәjә көрә кәлин анасынын тоја кәлмәсинәдәк јерә отурмазды. Ананын тоја кәлмәси илә јенкәси кәлини евә апарыр. Бу заман кәлин мүәјјән макија сәчијjәли адәтләрә әмәл етмәли иди. Белә ки, кәлин апарыларкән онун ајағынын алтына бошгаб гојуларды. Кәлинин ајағынын уғурлу, дүшәрли олмасы үчүн о, бу габы ајағы илә вуруб сындырмалы иди.

Бу заман кәлинин ичра етдији икинчи адәт һаггында М.Бежанов мәлумат верир. О, јазыр ки, кәлин евә апарыларкән гапынын ағзына ичәрисиндә тәзә јағ олан габ

гождардылар. Кэлин һэмин габдакы жагы гапынын јухары һиссэсинин јандарларына чэкиб, габы канара гождарды.¹ Анчаг бундан сонра јенкэ кэлини эввэлчэдэн һазырланмыш вэ удилэр тэрэфиндэн «кэрдэк» адланан пэрдэдэ јерлэш- дирэрди. «Кэрдэк» кэлинин өзү тэрэфиндэн кэтирилэрди. Кэлин көчэркөн онунла евин бир һиссэси багланар, кэлин вэ бэј бурада эјлэшиб, мүэјјэн адамлардан кизлэнэрдилэр. Удилэрдэ габул едилмиш адэтэ көрэ «кэрдэк» анчаг алты ајдан сонра көтүрүлэрди.²

Кэлинин бэј отагына дахил олмасыны билэн гајнана онун јанына кэлэр, ону тэбрик едиб, өз хејир-дуасыны верэрди.

Бэј исэ өз кирвэси вэ тојбашы илэ онун үчүн мүэјјэн едилмиш отагда олуб, тај-тушлары илэ јејиб-ичэрдилэр. Бу заман бэјин ата-анасы мүхтэлиф јемэклэрдэн ики хонча тутуб, бирини бэјэ, икинчисини исэ кэлин вэ јенкэјэ көндэ- рэрди. Онлар да јемэклэри өз башларына топлашанларла јејэрдилэр.

Тојун сонунда гызын анасы вэ јахын гадын гоһумлары кэлинин отагына чыхыб онунла көрүшүб видалашардылар. Кэлин өз јенкэси илэ евдэ галыр. Бэји исэ кирвэ өз евинэ апарыр, онун башына чаванлары јығыб шэнлэндирирди.

Сәһэри күн оғлан евиндэ јенкэ үчүн аш биширилир. Удилэр буна «јенкэ ашы» дејир. Јенкэ илэ кэлин оғлан евиндэ, бэјлэ кирвэ исэ бэјин кирвэси евиндэ һэмин ашдан јејирлэр. Бундан сонра јенкэ бэј евиндэн өз халатыны алыб кэлинлэ видалашыб кедир, ахшам үстү исэ кирвэ бэји атасы евинэ кэтирир. Кирвэ бурада бэји гојуб өз евинэ ке- дир. һэмин кечэ кэлини бэјэ тапшырырлар. Удилэрдэ габул едилмиш адэтэ көрэ сәһэр сүһ тездэн оғлан гызын бакирэлији һаггында өз аилэсинэ хэбэр вериб, өзү еви тэрк етмэли иди. Бэј, достларындан киминсэ евиндэ кизлэниб, ахшамадэк көзэ көрүнмэмэли иди. Ахшам исэ гаранлыг дүшэндэ евэ гајыдарды.

Гызын бакирэлијини ешидэн оғлан анасы тез бу һагда гызын анасына хэбэр көндэриб, ондан муштулуг алар. Хэбэр апаран адамла гыз евинэ ширинлик эламэти олараг

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мөгалэси, сәһ. 241-242.

2. Бах: Јенэ орада, сәһ. 242.

бир бардаг да шэраб көндэрилэрди. Гызын анасы шэрабы габул едиб, хэбэр апараны мүэјјэн бир шејлэ һэдиј- јэлэндирэрди. Үмумијјэтлэ, удилэрдэ гызын намуслуғуна чох бөјүк эһэмијјэт верилдијинин шаһиди олуруг ки, бунун бир чәһэтини дә тој кечэси онун бакирэ чыхмамасы фактында көрүрүк. Бу һалда бэј тэрэфиндэн кэлинин кэ- линлик палтары онун эјниндэн чыхарылар, дөјүлэр вэ тәһгиредичи шәкилдэ өз атасы евинэ гајтарыларды. Бу исэ истэр кэлинин вэ истэрсэ дә онун аилэсинин рүсвај олмасы демэк иди. Бу аилэ-мәишәт адәти удилэр арасында бу күн дә өз эһэмијјәтини сахламагдадыр.

Бэјлэ кэлинин көрүш кечэсиндэн бир һәфтэ сонра бэј кэлинин гадын гоһумларыны евинэ дә вәт едир, бунунла элагәдар стол ачылыр, иштиракчылара јемәк-ичмәк вери- лир. Бу заман гызын бакирэлији эламэти гоһумлара көстә- рилир. Јејиб-ичдикдән сонра кэлин бир адәт олараг оғлан евинин адамларынын ајагларыны јујур, гоһумлар исэ она һөрмәт эламэти олараг мүэјјэн һэдијјә тәгдим едирләр. Бу адәт удилэр арасында «Чоје чевксун» - јәни үзә чыхды адланыр вэ бундан сонра кэлин бурада иштирак едән гоһумлардан кизләнмәјә билэрди. Лакин кэлин гајнатадан вэ гајнанадан јашынмалы вэ бир мүддәт онларла даныш- мамалы иди.

Аиләнин дахили гаңунларына мүвафиг оларан кэлин һамыдан кеч јатыб, һамыдан тез дурмалы иди. Тојдан бир нечә күн кечмиш гајнана евин сәһман-сәлигәси, мәишәти, тәсәррүфаты илэ кэлини таныш едәрди. Бу о демэк иди ки, кэлин бундан сонра өзүнә мүнәсиб ев вэ ја тәсәррүфат ишләринин көрүлмәсиндә иштирак едә биләр. Удилэрин дедијинэ көрә кэлинин биринчи эламэти онун чөрәк биширмәси илэ өлчүләрди. Даһа сонра, кэлин барама јетишдирә билир, онун гајда-гаңунларына јијәләнмиш олурдуса бу да мүсбәт һал кими гијмәтләндирилирди.

Өлчүлүб-бичилмиш уди ән әнәләринә әкәрә гыз тәрә- фин адамлары тојдан сәккиз күн кечәнәдәк оғлан евинэ кәлэ билмәзди. Гајдаја көрә бу мүддәт кечәндән сонра бэј гызын аиләсини гонаг чағырарды. Онлар да лазым билдикләри јахын гоһумлары илэ оғлан евинэ кәләрдиләр. Оғлан евиндә дә бу мүнәсибәтлэ һазырлыг көрүләр, хүсуси

хөрәкләр бишириләр, һәм дә өз тәрәфләриндән дә мүүжән адамлар дә вәт олунарды. Бир сөзлә, гыз евинин ајагачдысы мээмуну дашыжан бу адәтдә удиләрдә тәмтәраглы гејд едиләрди. Дә вәт олунарлар јербәјер олундугдан сонра һамы сүфрә башында әјләшиб јејиб-ичәрди. Гәбул едилмиш ән әнәјә көрә кәлинин ата-анасына, кирвәнин арвадына хүсуси һөрмәт әламәти олараг хончалар тәгдим едиләрди. Гајдаја көрә гызын атасынын хончасына ләзиз јемәкләрдән әләвә, бир чүт башмаг вә бир папаг, анасынын хончасына исә ипәк парча вә јахуд баш өртүјү — јәни ја шал вә ја да кәлағажы гојуларды. Мәчлисдә иштирак едән гыз тәрәфин адамлары кәлинә мүүжән һәдијјәләр тәгдим едәрдиләр. Беләликлә, ики гоһум аилә һәјатынын јени мәрһәләси, гудалыг дөврү башланырды. Бу мәчлисдә мүтләг оғланын кирвәси дә иштирак едәр вә әслиндә мәчлисә о ағсаггаллыг едәрди. Һәм дә кирвә мәчлисә әлибош кәлмәзди. Ики аиләнин әслиндә тојдан сонра илк көрүшү сајылан бу мәчлисә кирвә бир мәчмәји Шәки һалвасы кәтирәрди. Һәмин һалва мәчлис иштиракчыларына пајланарды.

Бундан бир мүддәт сонра исә бәј вә кәлини гыз евинә ајагачдыја чағырардылар. Һәмин мәрәсимдә дә һәр ики тәрәфин јахын гоһум-гардашы иштирак едәрди. Гыз евиндә дә онларын шәрәфинә стол ачылар, мүхтәлиф јемәкләр, ичкиләр һазырланарды. Гызын аиләси онлара бу мүнәсибәтлә мүүжән һәдијјәләр тәгдим едәрди. Адәтә көрә гоһумлар јемәкдән сонра һәрә өз евинә гајыдар. Кәлин вә оғлан исә бурада галардылар. Оғланын бир кечә, гызын исә бир нечә күн ата евиндә галмасы мәчбури сајылырды. Даһа сонра кәлини јахын гоһумларындан ибарәт 10-15 гыз бәј евинә гајтарар вә бу да шадјаналыгла, јемәклә гаршыланарды. Уди мәчлисләриндә гадынлар әсасән «пунч» дејилән шәрбәтә бәнзәр спиртсиз ичкидән истифадә етмишләр. Сон дөврләрдә исә бунунла јанашы бәзән шәрәбдан да истифадә һалларына раст кәлинир. Лакин бир характерик чәһәти гејд едәк ки, уди тојларында нә гәдәр шәрәб ичилсә дә кишиләрин сәрхош олмасына јол верилмир. Башга сөзлә, шәрәб нормасында ичилир. Уди ән әнәләринә көрә ким тојда, мүүжән бир мәчлисдә ичиб сәрхош олардыса, ону икинчи дәфә һеч ким тоја дә вәт етмәзди. Бир сөзлә, удиләрдә

кишиләрин сәрхош олмасына чох мәнфи бир һал кими бахылыр. Одур ки, әһали арасында буна раст кәлинир.

Нәһәјәт, уди тојлары үчүн ән әнәви олан бир мәсәләни дә гејд етмәк јеринә дүшәрди. Јашлы сакинләр сөјләјирләр ки, ән әнәви уди тојларында пул топламаг адәти олмајыб. Ел-оба, гоһум-гардаш тојда мүхтәлиф формаларла бир-биринә арха дуруб, көмәк әлини узадыб. Тоју ел башлајыб, ел дә јола вериб. Лакин сон илләрдә уди тојларында да бу гәдим ән әнәләри пул сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Инди тојда иштирак едән әһали тој саһибинә әсасән пулла өз көмәклијини көстәрмиш олур.

Удиләрин аилә мәишәтиндә мүүһүм јер тутан мәсәләләрдән бири дә кирвәлик вә онунла бағлы ичтимаи-игтисади адәт-ән әнәләрди. Удиләрин аилә мәишәти үчүн кирвәлик институтунун мүүһүм рол ојнамысыны нәзәрә алараг бу һагда мүүжән мә луматлары вермәји мүнәсиб сајырыг.

Јашлы нәслин нүмајәндәләринин мә луматына көрә удиләр тарихән өз кирвәләринин азәрбајчанлылардан олмасына чалышардылар. Бу, ики халгын бир-биринә һөрмәтиндән әләвә, онларын даһа да јахынлашмасында хүсуси рол ојнајырды. Чүнки кирвә истәр удиләрдә вә истәрсә дә азәрбајчанлыларда бөјүк һөрмәт саһиб иди. Әслиндә кирвә бу аиләләрин мүгәддәс үзвү, ағсаггалы һесаб едилирди. Она көрә дә кирвәнин сечилмәсинә хүсуси әһәмијјәт вериләр, онун ким олмасы аиләдә өлчүлүб-бичиләрди. Аиләдә кирвәнин сечилмәси там мүүжән едилдикдән сонра онун разылығыны алмаг үчүн хүсуси һәдијјәләрлә евинә елчи көндәриләрди. Разылығы алдыгдан сонра аиләнин ағсаггаллары, ағбирчәкләри, гоһумгардашлары илә бирликдә кирвә көрдүјә кедәр, она, һабелә кирвәнин аиләсинә хончалар апарыларды. Кирвә бунунла әлағәдар олараг јемәк һазырлар, стол ачарды. Бу мәрәсимә кирвә дә өз гоһумларыны дә вәт едәрди. Мәгсәд ики аиләнин бу күндән етибарән кирвә олмасыны һамыја — гоһум-гардаша билдирмәкдән ибарәт иди. Мәчлисдә илк бадә кирвәнин сағлығына галдырыларды.

Бир чәһәти әләвә едәк ки, азәрбајчанлыларда кирвәлик оғлан ушағынын сүннәт мәрәсими илә бағлыдыр. Удиләрдә исә бундан фәргли олараг кирвә ушағын килсәдә хач сујуна

чәкилмәси вә ад гоҗулмасы илә бағлы олмушдур. Хач сујуна чәкмәк мәрасими анандан оландан сәккиз күн сонра ичра едиләрди. Буну кирвә һәјата кечирәрди. Бундан өтрү о, ушағы килсәјә апарар, кешиш исә мүәјјән ритуаллары оху-јуб, ушағы илыг суја батырыб чыхарарды. Адгојма мәрасими дә мәһз бурада вә ејни вахта һәјата кечириләрди. Мәһз буна көрә дә кирвә уди аиләсиндә хүсуси һөрмәтә малик иди.

Верилән мәлуматлара көрә удиләрдә кирвәлик нәслән давам етдирилди. Буна көрә дә 100 илләрлә аиләләрин кирвәлик ән`әнәләринин давам етмәси әһалијә мәлүмдур.

Нәсилләр кирвәлик адәтини бир-биринә өтүрүрдү. Јәни баба-бабанын, оғул-оғулун, нәвә-нәвәнин кирвәси оларды. Баба дүңјадан кедәркән оғлуна, оғул кедәркән нәвәсинә кирвәлији горујуб сахламағы вәсијјәт едәрди.

Кирвәлијин зирвәси ики тәрәfli кирвәлик сајылыр ки, удиләр буна «хач-хачба» дејәрдиләр. Мәнасы да ондан ибарәтдир ки, сән мәним, мән исә сәнин кирвәнәм. Бу, чох аз һалларда һәјата кечириләрди. Лакин даһа узунөмүрлүлүју илә сечиләрди. Јәни һәр ики аилә бир-биринә о дәрәчәдә инанмалы, бир-биринә садиг, мәһрәм олмалы иди ки, анчаг бундан сонра икитәрәfli кирвәлијин әсасы го-јула биләрди.

Кирвәлик анчаг киши нәсли үзәриндә гурулурду. Әкәр аиләдә артыг кирвә олмаға киши олмаздыса, бу һалда һәмин нәслин јахын адамларындан кирвә сечмәјә ихтијар верилди.

Аиләнин бүтүн хејир вә шәр ишләри билаваситә кирвәнин разылығы вә иштиракы илә һәлл едиләрди. Ондан һеч бир сирр кизләдилмәзди. Һәтта атаја, анаја дејилмәјән аилә сирри илк олараг кирвәјә ачыларды. Мәчлисләрдә кирвә һөкмән столун башында әјләшдириләр, аилә онун мәсләһәти илә отуруб-дурарды. Кирвә аиләдә гардашдан ирәли сајыларды. Гардаш-гардашла күсүлү ола биләр, лакин кирвәдән күсмәк бөјүк гәбаһәт сајыларды. Кирвәнин гызы илә евләнмәк олмазды. Онун аиләсинә анчаг доғма мүнәсибәт бәсләнмәли иди. Бир сөзлә, удиләрин аилә мәишәтиндә кирвә өзүнәмәхсус јер тутуб, аиләнин бүтүн ишләринә гарышмаг, онлары тәнзим етмәк һүгугуна малик

иди. Ирәлидә көрдүк ки, кирвәсиз гыз елчилијинә кедил-мәз, һәр һансы бир тәдбир кечирилмәзди. Һәтта гыз сечиләркән әсас сөз атанын јох, мәһз кирвәнин оларды. Одур ки, кәлинлә бағлы евдә һәр һансы бир сөз-сөһбәт баш верәрдисә буну кирвә һәлл едәр, ону јолуна гојарды. Мәсәлән, кәлинин ушағы олмаздыса бурада кирвәјә мүрачият едиләрди. Күман едиләрди ки, кирвәнин ајағы дүшәрли олмалыды. Одур ки, кирвә биринчи олараг оғланы јохлатдырарды. Тәгсиркар оғлан олардыса кирвә онунла әлагәдар мүәјјән тәдбирләрә әл атар, онун мүаличәсини тәшкил едәрди. Кәлин тәгсиркар олардыса ону да мүаличә етдирәр, бу да нәтичә вермәдикдә исә, ону бошајардылар. Үмумијјәтлә, уди аиләсиндә бошанма һалларына чох аз тәсадүф едилди.

Јухарыда хатырладығымыз кими, уди аиләси чох сајлылығы илә фәрғләнирди. Аиләнин нечә оғлу евләнәр-дисә онларын һамысы бир јердә јашамалы иди.

Удиләрин ән`әнәсиндә белә бир гајда вардыр ки, гонаг өзкәдир, она евдә хүсуси отаг ајырмаг олар, оғул исә ев ушағыдыр ону ајырмаға еһтијач јохдур. Буна көрә дә аиләнин һәтта бир нечә евләнмиш оғлу бир отагда јашарды. Отаг бәзәкли кәрәкәкләрлә бир нечә јерә бөлүшдүрүләр вә һәр аилә онун архасында јатыб-дурарды.

Аиләдахили адәт-ән`әнәләрә көрә үмумијјәтлә, кәлин ичасиз олараг гоншуја, гоһумлара вә һәтта ата евинә кедә билмәзди. Бу анчаг разылыг әсасында вә дәвәт олундугдан сонра һәјата кечириләрди. Удиләрдә гәбул едилмиш адәтә көрә бәј вә кәлини јахын гоһумлар өз евләринә гонаг чағырмалы вә онлара хүсуси һәдијјәләр тәгдим етмәли идиләр. Анчаг бундан, сонра бәј вә кәлинин һәмин гоһумлара кетмәјә һүгугу чатарды.

М.Бежановун јаздығына көрә уди аиләсиндә бәј вә кәлинин өвладсызлығына гаршы мүхтәлиф тәдбирләр көрүләрди. Һәр шејдән әввәл кәлин вә бәј гаранлыг вахты су кәтирмәјә кетмәмәли вә ја су үстүндән кечмәмәли идиләр. Үмумијјәтлә, бу һалдан горунмаг үчүн кәлин 6 ајдан 3 иләдәк су кәтирмәјә кетмәзди.¹

Кәлинин һәмиләлији дөврүндә она хүсуси гајғы

1. Бах: М.Бежанов. Кәст. мәғаләси, сәһ. 244.

көстәриләр, бүтүн тәсәррүфат вә ағыр ишләрдән азад едиләрди. Доғушун јүнкүлләшдирилмәси үчүн мүхтәлиф тәдбирләрә мүрачиәт едиләрди. Белә ки, гадына гајнадылмыш исти јағ вә су ичирдиләрди. Ејни мәгсәдлә һәм дә гајтарма битксинин сујундан истифадә едиләрди.

Тибби хидмәтин олмамасы үзүндән доғуш анчаг јерли мамачаларын иштиракы илә кечириләрди. Мамачалар халг тәбабәтинә бәләд олан гадынлардан ибарәт олардылар. Ничдә Магорова бу ишин устасы сајыларды. Онлар доғуш әрәфәсиндә мүхтәлиф макија характерли үсуллара әл атар, доғушун асанлашдырылмасы үчүн, хүсуси гадыны «һал» апармамасы мәгсәди илә онун јастыгынын алтына хәнчәр, бычаг, сарымсаг гојардылар. Мамача чалышарды ки, гадыны доғуш әрәфәсиндә јуху апармасын вә буна көрә дә даим онун башы үстүндә олар, ону сарымсаг чејнәмәјә мәчбур едәрди. Доғушдан сонра гадына мүтләг «хәшил» хөрәји вериләрди. Удиләрдә оғлан ушагынын анадан олмасы тој-бајрам кими гејд едилер. Ушагын доғулмасы илә евдә мәчлис дүзәдиләр, гоһум-гардаш тәбрикә кәләр, јејиб-ичәрдиләр. Әксинә, гызын доғулмасы удиләрдә дә јахшы әләмәт кими гаршыланмаз, аиләјә бә`зән пәртлик дә кәтирәрди. Һәтта бу һагда һеч кимә хәбәр едилмәзди. М.Бежановун јаздыгына көрә һәтта бир чох уди кишиләри, гыз доғдуғлары үчүн арвадларыны дөјүр, онлары тәһгир едирдиләр. Мүәллифин мә`луматына көрә һәтта бир гадын гыз доғдуғу үчүн өз ушагыны өлдүрмүшдүр.¹

Азәрбајчанлыларда олдуғу кими удиләрдә дә ушаг анадан оландан 40 күн мүддәтиндә евә адам бурахылмаз, кәлин евдән чыхмазды. Һәм дә кәлин 40 вә бә`зән 48 күн мүддәтиндә евдә иш көрмәз, ушағы һаваја чыхармазды. Удиләрдә бу дөвр «гырхғи» адланыр вә она чидди әмәл едилрди.

Гоһум-әгрәбә ушагын валидејнләрини тәбрик едәр, ушаға пул вә башга һәдијјәләр бағышлардылар. Бир адәт олараг һәдијјәләр вә тәбрик 40-48 күн, јәни «гырхғи»нин чыхмасынадәк давам етдириләрди. Бу адәт удиләр арасында «ајел бакал гану тајсун» адландырыларды.

Гызын анасы јени доғулмуш ушаг үчүн бешик вә јорған-

1. Бах: М.Бежанов Көст. мәгаләси, сәһ. 245.

дөшәк һазырламалы иди. Онлары ушагын анадан олмасынадәк кәтириб гызы евинә верәрди.

Оғланын анасы исә үч күндән сонра ушағы илк дәфә чимиздириб бешијә гојарды. Бундан сонра исә ушаг гырхы чыханадәк һәр күн сәһәр чағы чимиздириләрди. Бундан өтрү хүсуси ағач тәкнәләрдән истифадә едиләрди. Ушаг үч јашына чатанадәк һәфтәдә ики дәфә, сонракы јашларда исә бир дәфә чимиздириләрди.

Көрпә ушаглар көрпәликдән бир илинә, бә`зән һәтта бир нечә јашынадәк анасы тәрәфиндән әмиздириләрди. Гәбул едилмиш әдәб-әркан гајдаларына көрә кәлин, гајнана, хүсусилә гајната јанында ушағы гучагына көтүрмәз вә онларын јанында ону әмиздирмәзди.

Оғлан ушаглары 5-6 јашына чатанда онлары әмәјә алышдырар, ата, баба онлары өзләри илә мүхтәлиф тәсәррүфат ишләри көрмәјә апарардылар. Ушаглардан һәм дә мејвә ағачларына чыхмаг, даһа һүндүр ағачларын мејвәсини јығмаг вә ја чырпмаг мәгсәди илә дә истифадә едиләрди. Үмумијјәтлә, удиләрдә 14-15 јашынадәк ушаға гуллуг едиләр, бундан сонра онлара сәрбәстлик вериләрди. Јәни артыг бу јашдан онларын евләнмәси үчүн зәмин јарадыларды.

Гыз ушагларынын һәјата һазырланмасы илә ана вә нәнә мәшғул оларды. Илк чағларындан башлајараг гыз ушаглары евин дахили сәһман-сәлигәсинин јарадылмасына алышдырылар, гадынлара мәхсус ишләрин көрүлмәсинә чәлб едиләрдиләр. Гызлара биркә јашајыш гајдалары, аиләдә давраныш вәрдишләри ашыланарды. Үмумијјәтлә, уди аиләсиндә ушагын тәрбијәсинә чох чидди мүнасибәт бәсләнәр, онлары һәјата доғручулуг, дүзкүнлүк принципи әсасында тәрбијә едәрдиләр.

Валидејнләр лап кичик јашларындан ушагларә әдәб гајдалары һаггында мә`лумат верәр, онлары јеринә јетирмәји ушаглардан тәләб едәрдиләр. Белә ки, евдә бөјүкләрин јериндә отурмамаг, онлар евә дахил оларкән ајаға дуруб онлары гаршыламаг, сүфрә архасына анчаг валидејнләрин дә`вәти илә отурмаг вә дурмаг кими сырф аилә-мәишәт ганунлары кичик јашларындан ушагларә ашыланарды. Демәли, уди аиләси әслиндә ушагларын һәм

физики вә һәм дә мә'нәви тәрбијә мәктәби функцијасыны јеринә јетирди. Ушаглар мәһз бурада формалашыр, һәјата һазырланырдылар.

Ушагларын һәјата һазырланмасы просесиндә халг ојунларынын вә әјләнчәләринин дә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олмушдур. Кичик јашлы гызлар билаваситә ојунчагларла әјләнәрди. Бу ојунчаглары онлара аналары, нәналәри, бөјүк бачылары дүзәлдәр, артыг нисбәтән бөјүдүкдән сонра онлары өзләри тикәрдиләр. Ојунчаглар үчүн палтар тикиләр, ајаггабы, баш кејимләри һазырланарды. Бу јолла гызлар эмәјә алышар, ев ишләринин нечә вә һансы јолларла һәјата кечирилмәси вәрдишләринә јијәләнәрдиләр. Бунлар исә гызларын үмуми дүнја көрүшләринин формалашмасына, эмәјә мәһәббәт бәсләмәсинә өз мүсбәт тә'сирини көстәрди.

М.Бежанов адыны чәкдијимиз мәгаләсиндә 20-јә јахын уди ојуну һаггында мә'лумат вермишдир ки, бунлар истәр бајрамларда вә истәрсә дә ади вахтларда ичра едиләрди. Бу ојунлардан бир гисми топла һәјата кечириләр вә оғланлар тәрәфиндән ојнаныларды. «Зангу», «Нико беш һинг», «Бухилда бајкал» адлы ојунлар бу гәбилдәндир. Бир сыра ојунлар исә азәрбајчанлыларын ән'әнәви ојунлары илә там ејнилик тәшкил едиб, удиләр арасында да Азәрбајчан истилаһлары илә адландырылырлар. Бу бахымдан «Чапбаки» (Кизләнпач), «Чилинк ағач», «Гушум-гушум», «Дирә дөјмә», «Алтырма», «Гоз-гоз», «Хан» ојунларыны мисал кәтирә биләрик. Бу ојунлары һәм кичик вә һәм дә бөјүк јашлы оғлан ушаглары ојнардылар. Бир чәһәти дә гејд едәк ки, удиләр ушагларынын бу вә ја дикәр ојуну ифа етмәси заманы онларын доғручулуг, дүзкүнлүк принципләри руһунда тәрбијәсинә хүсуси әһәмијјәт верәрдиләр. Чалышыларды ки, ојунда һеч бир наразылыға јол верилмәсин. Бүтүн бу хүсусијјәтләр үмумиликдә ушағын тәрбијәсинә өз мүсбәт тә'сирини көстәрмиш олурду.

Нәтичә е'тибары илә дејәк ки, удиләрин аилә мәишәтиндә, тој адәтләриндә хејли локал чәһәтләрлә јанашы, биз һәм дә азәрбајчанлылара хас олан хејли охшарлыгларын да чанлы шаһиди олуруг ки, бу да зәннимизчә там гануна ујғун һалдыр. Чүнки бу халглар әрсләр боју ејни

мүһитдә јашајыб-јаратмагла јанашы, һәм дә үмуми адәт-ән'әнә јаратмалы олмушлар. Бир-бириндән өјрәнә-өјрәнә, бир-биринә тә'сир көстәрә-көстәрә үмуми адәтләр-ән'әнәләр јаранмышдыр ки, онлар һәм удиләрин, һәм дә азәрбајчанлыларын мәдәнијјәти сајыла биләр.

Лакин бу ејнилији биз удиләрин дәфн адәтләринә шамил едә билмәрик. Бу да һеч шүбһәсиз онларын башга динә мәнсуб олмалары илә изаһ едилмәлидир. Јә'ни азәрбајчанлыларын дәфн адәтләри ислам дининә әсасландығы һалда, удиләр христианлыға эмәл етмиш вә бу сәбәбдән дәфн мәрасиминдә көклү фәргләрин олдуғу нәзәрә чарпыр.

Һәр шејдән әввал гејд едәк ки, ев мәишәти, јә'ни евин дахили сәһманы уди аиләсиндә аилә үзвләринин тез-тез хәстәләnmәсинә сәбәб олан амилләрдән иди. Јә'ни евдә инсан јашајышынын инкишафы үчүн лазым олан ишығын олмамасы, рүтубәтин чохлағу — бир сөзлә кикијена гәјдаларынын олмамасы үзүндән аиләдә мүхтәлиф хәстәликләр баш верирди. Ичтимаи мүһит, јашајыш тәрзи истәр-истәмәз мүәјјән хәстәликләрин јаранмасына сәбәб олурду. Рәшид бәј Әфәндијев ингилаба гәдәрки дөврдә Гутгашен кәндиндә халг тәбабәтинин вәзијјәтинә һәср етдији бир мәгаләсиндә јазырды ки, үмумијјәтлә Нуха гәзасынын һәр јериндә садә әһалинин јашајыш тәрзи кикијенадан, санитариядан узағдыр вә мәһз буна көрә дә јерләрдә тез-тез епидемија хәстәликләринин баш вермәси ади һалдыр. Мәһз буна көрә дә гызылча, тиф, чичәк, гыздырма, гарынјаталағы, сарылыг кими хәстәликләр һәр јердә мөвчуддур. Бу хәстәликләр евдән-евә, аиләдән-аиләјә кечир.¹ Гејд едәк ки, М.Бежанов да бу мәсәләдә Рәшид бәјлә һәмфикир олмушдур. О, әһали арасында сәһијјә хидмәтинин олмамасына өз мүнәсибәтини билдирәрәк јазырды ки, Варташендә епидемија хәстәликләринин јајылмасыны әһали арасында антисанитариянын һөкм сүрмәси илә изаһ етмәк лазымдыр. Хүсусилә Варташенин јәһудиләр мәскунлашдығы мәһәлләдә бу ади һалдыр. Бунун сәбәбини јәһудиләрин мәишәтиндә, тәсәррүфат һәјатында ахтаран мүәллиф даһа сонра көстәрир ки, онларын торпаг саһәси јохдур, һәјәтләри сон дәрәчә

1. Бах: Р.Эфендиев. Несколько сведений в селении Куткашен Нухинского уезда о народной медицине в Нухинском уезде. СМОМГК, вып. IX, сәһ. 3-4.

дарысгалдыр. Одур ки, јәһудиләр евин зибилени, сахладыглары һејванларын пејинини, һәтта өлмүш һејванларын чәсәдләрини күчәјә атырлар. Бу исә күчәләрдә бөјүк натәмизлијә сәбәб олур. Бунлар да өз нөвбәсиндә әһали арасында епидемија характерли хәстәликләрин јайылмасына сәбәб олур ки, бунун мәнбәји јенә јәһуди мәнәлләләридир.¹

Истәр М.Бежанов вә истәрсә дә Рәшид бәј Әфәндијев әһалинин јекәнә мұаличә үсулларыны түркәчәрәликдә, гисмән дә халг тәбабәтинин сирләринә бәләд олан логманларда көрүрдүләр. Мәсәлән, М.Бежанов јазырды ки, удиләр арасында һәр һансы бир хәстәлик баш верәркән онлар илк нөвбәдә фалчыја мұрачиәт едәрдиләр. Фалчы да хәстә саһибинә бир гочу вә ја бир хорuzu килсәјә апарыб кәсмәји төвсијә едәр, бурада онун адына шам јандырмағы вә јахуд хәстәнин өзүнү бура кәтириб кечә орада јатырылмасыны әмр едәрди.²

Вә јахуд, өлмүш адамын зәһминдән, горхусундан хәстәләнмиш шәхси мұаличә етмәк үчүн онун көјнәјини көтүрүб чајда јудурдар, сонра ону өзүнү өлдүрмүшүн гәбри үстә апарыб, онун гәбир дашыны чевирәр вә бундан сонра көјнәји евә кәтириб, хәстәјә кејдирәрдиләр. Күман едиләрди ки, бундан сонра хәстә сағалачагдыр.

Гыздырма хәстәлијинә тугуланлары исә мүгәддәс сајылан очаглара апарар, бурада һејван кәсәр, хәстәнин палтарындан ағача әски бағлардылар. Күмана көрә бунунла да хәстә өзүнә кәләрди. Бу мәгсәдлә хәстәјә һәмчинин кәндәлашдан чәкилмиш араг вә дағ чајы ичирдәрдиләр. Башга бир үсул хәстәнин турш ајранда чимиздирилмәси һесаб едилирди. Бундан сонра хәстәни кәндәлашлыға узадардылар. Әкәр хәстәнин бәдәни гызарардырса, демәли о, сағалачагдыр. Әксинә, бәдән көјәрәрдисә бу, хәстәнин сағалмасына ишарә иди.

Верилән мәлуматлара көрә удиләр руһи хәстәлијә тугуланлары әсасән түркәчәрәликлә — јәни дуа јаздырмагла, чаду чыхармагла «мұаличә» едәрдиләр. Бундан өтрү чадукәр вә ја кешиш чағырыларды. Онлар хәстәјә дуа јазар, ону үчбуцаг едиб, бир парчаја тикәр вә сонра да хәстәнин

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 247.

2. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 248.

палтарына санчардылар. Вә јахуд дуаны суја салыб, сујуну хәстәјә ичирдәрдиләр.

Халг арасында руһи хәстәлијин мұаличәсинин башга бир үсулу зурна чалмагла ичра едилмишдир. Белә ки, евә зурначылар дә вәт едиләр, онлар бир нечә күн чалыр, хәстә исә һәмин күнләр әрзиндә ојнамаға мәчбур едиләрди. Бир нечә күн әрзиндә хәстә өзүнә кәлмәздисә, бу һалда онун сағалмамасы күман едиләрди. Јери кәлмишкән удиләрин әсәб хәстәликләрини зурна илә мұаличәси та гәдимдән азәрбајчанлылар арасында да кениш јайылмышдыр. Һәсәнбәј Зәрдаби әсримизин әввәлләриндә «Каспи» гәзетиндә јаздығы бир мәгаләсиндә Азәрбајчанда бәзи хәстәликләрин мусиги илә мұаличәсиндән хәбәр верәрәк јазырды ки, 50 ил бундан әввәл мәним 6-7 јашым олан вахтларда кәндимиздә чаван бир гызын мусиги илә мұаличә едилмәсинин шаһиди олмушам. Мүәллифин јаздығына көрә мусигичиләр хәстәнин отағына дә вәт олунур. Кечә-күндүз бир һәфтә вә ја 10 күн зурна чалырлар. Нәтичәдә хәстә сағалырды.¹

М.Бежанова көрә удиләр сарылығы һәм чахмагдашы илә вә һәм дә мұхтәлиф мұаличә хәссәли отлардан, балгабагдан, һисдән һазырланмыш мәнлулу тәзә јагда бишириб, хәстәјә вермәк јолу илә мұаличә едәрдиләр.

Гулаг ағрыларынын кәсилмәси үчүн гулага араг, армуд ширәси, јашыл буғда ширәси, әринмиш јағ вә јахуд көһнә ағ нефт төкәрдиләр.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчанын һәр јериндә олдуғу кими онун бир һиссәси олан удиләр арасында да халг тәбабәтинә бөјүк еһтијач олмуш, әһали узун әсрләр боју ата-бабаларынын бу саһәдәки әнәнәләриндән өз мәишәтләриндә истифадә етмишләр. Һәм дә удиләрин тәтбиг етдији халг мұаличә үсуллары демәк олар ки, гоншулары азәрбајчанлыларла там ејнилик тәшкил едирди. Буну һәм етнографик паралелләр вә һәм дә јазылы материаллар тәсдиг едир. Мәсәлән, М.Бежановун удиләрә мәхсус халг мұаличә үсулларынын әксәријјтинин Гутгашен әһалиси арасында да мөвчуд олдуғуну Р.Әфәндијевин адыны чәкдијимиз мәгаләсиндән ајдын көрүрүк. Демәли, башга саһәләрдә олдуғу

1. Бах: Есмира Чавадова. Һәсәнбәј Зәрдаби вә халг тәбабәти. «Елм вә һәјат» журналы, 1989, №9, сәһ. 22.

кими халг тэбабэти саһэсиндэ дэ удилэрин вэ азэрбајчанлыларын чох үмуми чэһэтлэри нэзэрэ чарпдығы там гауна ујғун һалдыр.

Гејд етдијимиз кими бу охшарлыг удилэрин мүасир дэфн адэтлэриндэ көрүнмүр. Бу да тэбиидир. Дин ајрылығы бурада да өз мөһүрүнү вурмушдур.

Лакин биз бурада да бир тарихи һэгигэти етираф етмэлијик. Бу да ондан ибарэтдир ки, удилэрин мүасир дэфн адэтлэри онларын өзлэринин етираф етдиклэри кими бу етноса јаддыр. Бу бахымдан Нич кэнд ағсагалы, узун иллэр кэнддэ мүхтэлиф вэзифэлэрдэ чалышмыш А.Данакаринин бизэ вердији мэлумат мараглыдыр. Она көрэ удилэр ХХ эсрин эввэллэринэдэк өлүлэрини азэрбајчанлылар кими басдырыблар. Онун мэлуматына көрэ табутла өлү дэфн етмэк ермэнилэр тэрэфиндэн удилэрин хач сујуна чэкилмэси мэчбуријјетиндэн сонра мејдана чыхыб. Онун фикринчэ 1930-чу илдэн етибарэн удилэр килсэјэ эмэл етмир, чүнки о ермэнилэрэ мэхсусдур. А.Данакаријэ көрэ удилэрин эн'әнэви дэфн адэтлэринин ермэнилэрлэ һеч бир охшар чэһэтлэри јохдур. Белэ ки, удилэрдэ ермэнилэрдэн фэргли олараг гадынлар дэфн күнү гэбр үстэ кетмирлэр. Ермэнилэр өлү илэ бағлы 40 күн үзүнү гырхмыр, удилэрдэ исэ бу адэт јохдур. Удилэрдэ өлүнүн гырхыны вермэк адэти олмайыб. Эксинэ, өлүнүн үчү, једдисе вэ илини гејд етмэк удилэр үчүн сэчијјэви һал сајылыб. Бүтүн бунлардан элавэ, удилэр өлүнү палтарла дејил, кэфэнлэ дэфн едэрмишлэр. Көрүнүр, бу эн'әнэви дэфн адэтлэри 1836-чы илдэ удилэрин григорјанлашдырылмаға башланмасы илэ тэдричэн арадан чыхарылмаға башланмышдыр. Эн'әнэви дэфн адэтлэри халгын элиндэн алыныб, фактики олараг өзкэлэширилмишдир.

Мүасир дөврдэ уди аилэсиндэ мүаличэси мүмкүн олмајанлары евин ағсагалы-ағбирчэји һэм аилэ үзвлэринэ вэ һэм дэ гоһум-гардаша бэјан едэрди. Бу о демэк иди ки, ел-оба хэстэни тэк гојмамалы, тез-тез она баш чэкмэли иди. Хэстэ саһиби дэ бу мүддэтдэ өз ишини билэр, мүэјјэн һазырлыг ишлэри көрэрди. Гоһум-гоншулар хэстэни көрмэјэ кэлэркэн ев саһибиндэн нэјэ еһтијачы олмасыны өјрэнэр, онун јеринэ јетирилмэсинэ эл тутардылар. Истэр өлү саһи-

би вэ истэрсэ дэ чамаат чалышарды ки, өлүмэдэк бүтүн лазыми ишлэр көрүлсүн.

Хэстэнин өлүмү илэ бүтүн гоһумлар, танышлар онун евинэ топлашар, мүэјјэн адамлар мејиди јујар¹, кэфэнлэјэр вэ бундан сонра дин хадимини чағырыб, дини мэрасими ичра етмэји ондан хаһиш едэрдилэр. Удилэрдэ гэбул едилмиш эн'әнэјэ көрэ өлү дуасы охунанадэк, һамыја јемэк верилэрди. Өлү дуасы охундугдан сонра мејит евдэн чыхарылыб, «салача» адлы хүсуси табута гојулур. Табутун үстүнэ ипэк парча сэрэрдилэр. Мэрһум өз палтары илэ дэфн едилэрди. Өлү дуасы охундугдан сонра кешиш мэрһумун үстүнэ хач гојур, бундан сонра бүтүн иштиракчылар исэ бура пул салырлар. Кешиш хачы вэ пуллары көтүрүр, дөрд нэфэр исэ мэрһумун табутуну чијнинлэринэ көтүрүб, килсэјэ апарырлар. Һэмин кечэ мэрһум килсэдэ сахланылыр. Сонракы күн бүтүн гоһумлар, танышлар христианлара мэхсус ајини ичра етмэјэ кэлир, өлү дуасынын охунмасынадэк гадынлар мэрһумун этрафына топлашыб, ағлајырлар. Тэгрибэн 20-30 дэгигэдэн сонра дин хадими гадынлары сацитлэширир. Кешиш дуа охујаркэн гадынлардан бири мэрһумун элинэ шам верир, ағзыны мумлајыб, памбыгла бағлајыр, анчаг бундан сонра кэфэн тикилир. Бунлардан сонра мэрһумун чэназэси килсэнин һэјэтинэ чыхарылыр, кешиш јенэ чэназэнин үстүнэ хач гојур, иштиракчылар исэ мэрһума јахынлашыб ону өпүр, мүэјјэн гэдэр пул салыб, онунла видалашырлар. Мэрһуму бурадан гэбиристанлыға апарыр, гадынлар исэ килсэдэн гајыдыб, һүзр јеринэ кэлирлэр. Дэфн мэрасими баша чатдыгдан сонра кишилэр дэ мэрһумун евинэ гајыдырлар. Бурада иштиракчылара хејрат верилэрди. Удилэрин эн'әнэсинэ көрэ хејрата дэ вэт олунмазды. Бурада истэнилэн адам јејиб-ичэрди вэ ев саһиби һамыны једиздирмэјэ мэнэн борчлу иди. Бир гајда олараг бу мэчлисдэ һэм дэ шэраб верилэрди. Мэнбэнин вердији мэлумата көрэ хејратда һамы сүфрэјэ пендир гојмалы, јэхни, говурма вэ этин сујунда һазырланан плов вермэли иди. Таваналылар исэ «пата-рак»ы 3-7 дэфэ тэкрап верэрдилэр.

1. Эн'әнэјэ көрэ мејид јујулан јердэ 7 күн шам јандырылар вэ орадан һеч нэ көтүрүлмэзди.

Удиләрдә өлүнүн үчү гејд едилмир. Лакин һәмин күн гадынлар гәбр үстә кедир вә өзләри илә бишмиш тојуг, јағлы фәтир, кәтә, шабалыд апарыб, орада пајлајыб јејирләр.

Дәфндән сонра үчүнчү күн удиләр «партал хайлсун» — јәни палтар ачды адлы мәрәсим кечириләр. Бурада анчаг гадынлар иштирак едир. Өлүнүн евинә јығышан гадынлар бир јерә топлашдыгдан сонра онун бир дәст палтарыны евин ортасына сәриб, ағы дејиб ағламаға башлајырлар. Чох вахт белә мәчлисә гадынлары ағлада билән даһа тәчрүбәли ағы дејән гадынлар дәвәт олунарды. Мәһз бу мәгсәдлә удиләрдә мәрһумун бир дәст палтары һөкмән евдә сахланар, бир дәсти исә атаны, ананы, үмумиликдә өләни әвәз едән шәхсә вериләрди. Галан палтарлары исә өлү илә бирликдә басдырыларды.

Дәфн мәрәсими илә бағлы адәтләрдән бири дә мәрһумун әвәзинин сечилмәсидир. Бу һәјатдан кетмиш шәхсин јенидән јашамасы мәгсәдини күдүрдү. Јәни кимсә өлүбсә, ону халг, аилә јенидән мәһз бу јолла јашатмаға чәһд көстәрирди. Бундан өтрү өлүнүн 7-си гејд олунамдан сонра онун әвәзи олачағы адамы гонаг чағырардылар. Гоһумларын, аилә үзвләринин иштаркы илә һәмин адам бу күндән етибарән өлмүш адамын әвәзи елан едиләрди. Ән'әнәјә мүвафиг олараг һәмин адама өлмүш адамын бир дәст палтары бағышланарды. Беләликлә, өлән атадырса, онун аиләси ону әвәз едән шәхси ата, анадырса — ана, бачы вә ја гардашдырса — бачы-гардаш көзүндә көрмәјә башлардылар. Әвәзин бојнуна чох бөјүк мәс'улијјәтләр дүшүрдү. Аиләнин бундан сонракы хејир вә шәри анчаг о әвәзин иштиракы илә һәлл едиләрди.

Бир этнографик моменти дә хатырладаг ки, әвәз сечиләндә чалышыларды ки, онун ады, пешәси дә мәрһума ујғун кәлсин. Јәни өләнин ады Мураддырса, сәнәти дүлкәр имишсә, әвәз сечиләндә бу чәһәтләрә дә фикир вериләрди. Бу јолла һәр күн аиләдә о адамын ады чәкиләр, онун сәнәти, руһу јашадыларды.

Мәрһумун өлүмүндән 7 күн кечәндән сонра өлү саһиби онун ики нәфәр јујучусуну, табут дүзәлдәни, ашбазы вә бир дә ата әвәзи кими нәзәрдә тутулан шәхси гонаг чағырарды. Удиләрдә мәрһумун 7-си исә дәфн олунаң күнүн ја алтынчы

вә ја да сәккизинчи күнүндә гејд едиләрди. Јәни мәрһум һөфтәнин базар күнү дәфн олурубса онун 7-си ја базар ертәси вә ја шәнбә күнү кечириләрди. Једди вериләркән күнортаја јахын мәрһумун (вә ја мәрһумәнин) гоһумларындан ибарәт бир нечә гадын гәбр үстә кедәрди. Бундан бир нечә саат әввәл исә кишиләрдән бир нечәси гәбр үстә кедиб, онун үстүндә саһман-сәлигә јаратмалы иди ки, гадынлар орада сәлигәсизлик көрмәсинләр. Гәбр үстә кедәнләр адәт наминә мәрһумун үстүндә шам јаныдарардылар. Гадынлар гәбр үстүндән гајыданадәк кишиләр јас јериндә онлары көзләрдиләр. Анчаг гадынларын гајытмасындан сонра јас јериндә һәм кишиләрә вә һәм дә гадынлара јемәк вериләрди. Јемәклә јанашы удиләрдә стола мүтләг суда биширилмиш шабалыд вермә адәти олуб.

Мәрһумун гырхыны вермәк инди удиләрдә адәт олмушдур. Бу күн дә бир нечә киши гәбр үстә кедиб онун торпағыны саһмана салар, сонра гадынлар ора тәшриф апарардылар. Јемәји өлү евиндән апарыб, гәбр үстә пајлардылар. Адәтә көрә бурада мәрһумун гырх шамлары јандырылар, ону јад едиб ағлардылар. Ән'әнәјә көрә шамлар сөнәнәдәк гәбр үстүндә галмаг тәләб олунарду. Бундан сонра иши оланлар өз евинә, галанлар исә јас јеринә гајыдарды. Анчаг бундан сонра еһсан вериләрди.

Мәрһумун или дә ејни илә једдисиндәки гајда-ганунла кечириләр. Ил әрәфәсиндә мәрһумун гәбри дүзәлдиләр, имканы оланлар она абидә гојардылар.

Дәфн заманы удиләр мүхтәлиф јолларла, мүхтәлиф васитәләрлә бир-биринә көмәк көстәрәр, бир-биринин әлиндән тутарды. Белә ки, гоһумлар, јахынлар гојунла, малла һүзр саһибинә көмәклик едәр, верилән һејвана да хејратлыг дејиләрди. Верилән һејванлар да јас заманы кәсилиб чамаата вериләрди. Гәбул едилмиш ән'әнәјә көрә хејрат ады илә биширилән хөрәк газанларда галардыса, ону гоншулара, касыб-кусуба пајлардылар. Өлү саһиби биринчи нөвбәдә гәбр газанлары, табут дүзәлдәнләри разы саларды. Онларын габағына хонча гојуларды. Хончаја мүәјјән мигдарда пул вә бир габ да шәраб гојуларды. Гәбр газанлар вә табут дүзәлдәнләр шәрабдан дадар, лазым билсәләр гојулан пулу көтүрәр, билмәсәләр пулу өлү саһибинә бағышлајыб кедәр-

диләр. Бунлар халгын эсрләрлә јашатдығы, гита алдығы адәтләр, ән`әнәләрди ки, мүасир нәслин нүмајәндәләри дә онлары өз мәишәтләриндә јашадыр, горујуб сахлајырлар.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

МӘ`НӘВИ МӘДӘНИЈӘТ, МӘИШӘТ ВӘ МӘДӘНИЈӘТИН ЈЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫ

I. Мә`нәви мәдәнијјәт

Һәр шејдән әввәл бир нечә сөз удиләрин мә`нәви мәдәнијјәти һаггында демәк истәрдик. Чүнки мә`нәви мәдәнијјәт һәр бир этносун фәргләндиричи, спесифик хүсусијјәтләриндән сајылыб, онун дүнјаја бахышыны, мә`нәви дүнјасыны мүәјјән едир. Бу нөгтеји нәзәрдән удиләрин өзләринә мәхсус зәнкин фолклорунун, дини инамларынын, инам вә ајинләринин, бајрамларынын мөвчудлуғунун шаһиди олуруг. Мадди мәдәнијјәтин вә еләчә дә тәсәррүфат ән`әнәләринин үзәриндә, онун базасы әсасында формалашан, инкишаф едән мә`нәви мәдәнијјәтин тәдгиги бир тәрәфдән ону јарадан этносун кимлији илә бизи таныш едирсә, ди кәр тәрәфдән бу халгын үмуми Азәрбајчан мәдәнијјәтиндә тутдуғу јери, ојнадығы ролу вә нәһајәт азәрбајчанлыларла удиләрин гаршылығлы мәдәнијјәтә малик олмаларыны демәјә әсас верир, һәм дә кичик бир этносун мә`нәви мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси тәдгигатчыја әсас верир ки, бу мәдәнијјәтин көкләри һарадандыр. Һансы бүнөврә үзәриндә гурулмуш вә инкишаф етмишдир. Белә ки, удиләрин халг ојунлары, онларын азәрбајчанлыларә мәхсус ејни истилаһларла адландырылмасы көстәрир ки, онларын бир мәнбәји вардыр. Јәни истәр азәрбајчанлыларын вә истәрсә дә удиләрин халг ојунлары бир булагдан су ичмишдир. Бу да Азәрбајчан торпағы әразисидир. Она көрә дә мә`нәви мәдәнијјәтин һәр бир элементинин өјрәнилмәси, арашдырылма-

сы бу элагэлэри даһа кенишлији илэ излэмэк бахымындан вачибдир. Бу јахынлығы биз һәм дә халг тәбабәти саһәсиндә көрдүк. Јәни дин мүхтәлифлији мәдәнијјәтин фәргли олмасына өз тәсирини көстәрә билмәјәрәк, ејни мүһитдә, ејни чоғрафи шәраитдә јашајыб јарадан халгларын ејни мәдәнијјәтә малик олмасына да өз тәсирини көстәрмишдир. Һәр бир халг бир-бириндән бәлкә дә хәбәрсиз олараг ејни мүәличә үсуллары, ејни дәрманлар јаратмышдыр. Демәли, мүхтәлиф этносларын мүштәрәк мәдәнијјәтләри јаранмышдыр ки, бу да үмумиликдә Азәрбајчан мүһитинин мәһсулу сајылмалыдыр.

Бунунла јанашы мәһз удиләрә мәхсус олан мүәјјән локал мәнәви мәдәнијјәт элементләринә дә раст кәлирик. Белә ки, удиләрин гәдим инамында биз ода ситајиш, күнәшә вә аја пәрәстишин шаһиди олуруг. Бунунла јанашы мүгәддәс ағачлара еһтирам вә пәрәстиш һиссләри дә удиләр арасында мөвчуддур. Бу инамы халг инди дә өз мәишәтиндә сахлајыр. Белә ки, биз Ничдәки Чодари Албан килсәсиндә вә Оғуздакы Гергес абидәсиндә оларкән удиләрин ағачлара әски, парча бағламаларынын шаһиди олдуғ. Демәли, ағачлара мүгәддәслик көзү илә бахмағ инамы, дәрди-бәланы апармасы идејасы удиләр арасында бу күн дә давам едир. Удиләр белә ағачлары очағ адландырыр вә онлара ситајиш едирләр. Марағлы бир факты да гејд едәк ки, удиләр тәкчә христиан дининә мәхсус очағлара дејил, һәм дә мүсәлманлара мәхсус пирләрә итаәт едир, онлара гурбан дејирдиләр. Мәсәлән, Нич удиләри Солтан Нуха кәндиндәки Шешпәр баба адлы очаға кедәр, ора гурбан апарар, нијјәт едиб ону зијарәт едәрдиләр. Удиләрин әгидәсинә көрә гурбан адына вә базар күнләри кәсиләр, гурбан әти ја нијјәтә көрә пәјланар, ја да биширилиб јејиләрди. Гурбан әти бөлүшдүрүләркән пәјларын сајы анчағ тәк олмалы иди.

Јашлы сакинләрин вердији мәлумата көрә удиләрин әгидәсиндә һәр һәфтәнин базар күнү «күнәш күнү» вә күнәшә ситајиш күнү сајылыр. Удиләр буна «бегеғи» — јәни күнәш күнү дејир. Күнәшлә бағлы һәр һансы бир ајин мәһз бу күн ичра едиләрди. Күнәшә ситајишин башга бир формасыны удиләрин сүбһ чағы бүтүн аилә үзвүләри илә бирликдә күнәшин гаршыланмасы адәтиндә көрүрүк. Белә

ки, аиләнин бөјүклү-кичикли бүтүн үзвүләри сәһәр тездән күнәшин сејринә чыхар, онун доғмасыны мүшаһидә едәр, бунунла јанашы онун хејрли олмасыны, хејир-бәрәкәт кәтирмәсини арзулардылар. Бүтүн бунлар удиләрин гәдим инамларындандыр ки, онларын әсасында да ишығ, һәјат, јашамағ ешги дурур. Бу инамлар еләчә дә азәрбајчанлылар арасында мөвчуддур.

Ај удиләрдә даһа мүгәддәс сајылыр вә аја инама «хаша-велуғ» дејилир. Маһијјәти дә әһалинин она ситајиш етмәси, она гурбан верилмәсиндән ибарәтдир. Хәстәләнәнләрин сағалмалары үчүн аја јалварыр, онун адына гурбан кәсилди.

Ајын тутулмасы һадисәси удиләр арасында чох бөјүк тәшвиш доғурарды. Кәндин ағсағалы, ағбирчәји мүәјјән макија характерли үсуллара әл атар, кишиләр түфәнк атар, оғул-ушағ мис габлары һәјәтә чыхарыб, онлары дөјмәклә сәс чыхарардылар. Бүтүн бунларын мәзмунунда куја ајын чин-шејтан тәрәфиндән боғулмасы дурурду. Буна көрә дә бүтүн кәнд ајаға галхар, чыхардығлары сәс-күјлә, түфәнкдән атәш ачмагла куја ајы шејтанын әлиндән алардылар. Хатырладағ ки, бу ајин XIX әсрдә Азәрбајчанын әксәр зоналарында мөвчуд иди вә ејни мәзмун дашыјыб, удиләрдәки кими ејни мәгсәдлә һәјата кечирилирди.¹ Демәли, удиләрин христиан дининә мәнсуб олмаларына бахмајарағ, онларын бәзи инамлары азәрбајчанлыларла ејнијјәт тәшкил едир. Һәм дә бу гәбилли инамларын көкү даһа гәдим, јәни ибтидан дөврләрә кедиб чыхыр. Демәли, бурада һәлә дин фактики оларағ мөвчуд дејилди. Инсанлар анчағ макија характерли инамлара эмәл едирди. Буну нәзәрә алсағ, истәр удиләрин вә истәрсә дә азәрбајчанлыларын күнәшлә, ајла бағлы инамларынын көкүнү мәһз динә гәдәрки дөврләрдә ахтармалыјығ.

Удиләрин мәнәви мәдәнијјәтиндә халг бајрамлары хүсуси јер тутмушдур. Јашлы сакинләрин вердији мәлумата көрә удиләрин әсасән ики бајрамы олмуш вә онларын әсасыны да дин тәшкил етмишдир. Бајрамлардан бири

1. Бах: М.Везиров. Несколько сведений о татарских поверьях. СМОМПК, вып. IX, сәһ. 103-112; Алибеков. Из космогонических поверий талышинцев Ленкоранского уезда. СМОМПК, вып. XVII, сәһ. 202-204.

«көмрат» адланьрды. Бу бајрам Албан килсәси үстүндә гејд едиләрди. Адәтә көрә имканы оланлар бурада гара гоч кәсиб, Аллаһын адына касыб-кусуба пајлар, бәзиләринин пајы һәтта евләринә көндәриләрди.

Икинчи бајрам јазын, баһарын кәлиши заманы кечириләр вә удиләр арасында «жоғулун ахсибај», јәни јаз бајрамы адланарды. «Жоғулун ахсибај» тәхминән март ајынын орталарында гејд олунарды. Әһали чалышарды ки, бајрамда һәр нәсил, һәр мәһәллә бир јерә топлашыб, ону бирликдә гејд етсин. Демәли, бурада бајрамын даһа јахын гоһумларла, удиләр арасында дејилдији кими һәр «ајлухун» өз үзвләри илә кечирилмәсинә үстүнлүк вериләрди. «Жоғулун ахсибај»ын әсас әләмәтләриндән бири ондан ибарәт иди ки, һәммин күн һамынын евиндә ән'әнәви уди хәрәкләриндән сајылан «һәрсә» биширилмәли иди. Дикәр тәрәфдән евләрдә јумурта биширәр, ону гырмызы бојардылар. Бајрамын сәһәри кәнд ушағлары бојунларына чанта кечириб, һәјәтләри кәзәр, ев саһибләриндән бајрам пајы умардылар. Һәм дә бир адәт оларағ ушағлар сәһәр тездән дурарағ чөлдән, һәјәт-бачадан Новруз күлү јығардылар. Һәјәтләрә дахил олан ушағлар онлары гаршылајанлара бајрам әләмәти оларағ топладығлары Новрузкүлү дәстәси тәгдим едәр вә бирликдә белә бир маһны охумагла јазын, баһарын кәлдијини елә-обаја бир нөв бәјан едәрдиләр:

Горци-морци, горци-морци,
Са еча, пә еча, кокла еча!

Јәни

Новруз күлү, Новруз күлү,
Бир кәтир, ики кәтир, јумурта кәтир!

Ушағлар коллектив шәкилдә бу маһныны охудугдан, Новруз күлү дәстәсини гаршыладығлары адама тәгдим етдикдән сонра ев саһиби бојадығы јумурталардан кәтириб ушағлара бағышламаға борчлу сајыларды. Ушағлар пајларыны алдыгдан сонра башга һәјәтә кечәр, јенә ејни маһныны охујар, күл дәстәси тәгдим едиб, өз пајларыны

тәләб едәрдиләр. Һәр евдә, һәр аиләдә буну өлчүб-бичәрәк, бајрам үчүн һөкмән хејли мигдарда јумурта бојајыб һазырлардылар.

Бу бајрам заманы ушағларын вә еләчә дә јенијетмәләрин јумурта дејүшдүрмәси дә бир адәт иди.

Бајрамын башга бир әләмәти, бајрам күнү ахшам чағы һәјәтләрдә тонгал галајыб, онун үстүндән тулланмағ һесаб олунарду. Удиләрин инамынча од, алов ағрыны, азары-безары јандыран, адамлары јүнкүлләшдирән варлыгдыр. Одур ки, аилә үзвләри һамылыгла бајрам тонгалынын үстүндән тулланыб, јүнкүлләшмәји өзләринә борч биләрдиләр. Тонгал үстүндән һоппанаркән охујардылар:

Гача-гача аруғо,
Гача-гача аруғо.

Јәни

Ағрым-ачым одда галсын,
Ағрымы-ачымы од апарсын.

Көрүндүјү кими, бурада биз азәрбајчанлыларын Новруз бајрамы илә бағлы олан бир сыра адәтләринә раст кәлирик. Әкәр Новруз бајрамында азәрбајчанлы ушағлар ахшам вахты торба атыб, шал саллајыб һәр евдән пај истәјирләрсә, удиләрин «жоғулун ахсибај» бајрамында да биз бунун күндүз варианты илә үзләширик. Мәзмун исә ејнидир. Вә јахуд, азәрбајчанлыларын Новруз бајрамында од көһнә илдән галма азары-безары, хәстәликләри мәһв едән бир гүввә олдуғу кими, удиләрин адыны чәкдијимиз бајрамында да од јенә ејни хүсусијјәтләрә маликдир. Одур ки, истәр удиләр вә истәрсә дә азәрбајчанлылар одун, тонгалын бу гүввәсинә инанарағ онун үстүндән тулланар, бу јолла һәјәтын азар-безарындан хилас олмаға чалышардылар.

Дахили мәзмунуна фикир версәк одун, тонгалын үстүндән атланмагла бағлы мәрәсимин дә чоһ гәдим, даһа доғрусу диндән әввәлки дөврләрин мәһсулу олмасынын шаһиди олуруғ. Бу саһәдә апарылмыш тәдгигатларын нәтичәләри көстәрир ки, тонгал үстүндән тулланмағын

нәинки ислам дини илә, һәтта атәшпәрәстликлә һеч бир әлагәси олмамышдыр. Белә ки, атәшпәрәстликдә од артыг мүгәддәс варлыг сајылырды. Ода анд ичилир, онун башына доланылырды. Башга сөзлә, атәшпәрәстликдә одун үстүндән тулланылмырды. Демәли, удиләрин вә азәрбајчанлыларын одун, тонгалын үстүндән тулланма адәти атәшпәрәстликдән дә гәдим дөврләрин мәһсулу олдуғундан, од һәлә мүгәддәс сајылмырды. Од анчаг азәр-бездары јандыран бир гүввә олдуғундан Азәрбајчанын гәдим сакинләри онун үстүндән тулланырдылар.¹

Мә`нәви мәдәнијјәтләрдәки бу охшарлыг, бу ејнилик уди вә Азәрбајчан халгларынын сој јахынлығына дәләләт едән даһа бир фактдыр.

Удиләр арасында мөвчуд олан халг бајрамларындан бири дә «мајин ахсибај», јәни гара бајрамдыр. Ән`әнәјә көрә бу бајрам һеч вахт базар күнүнә дүшмәмәли иди. Бу бајрамын 7 һәфтә пәһризи вардыр. Јәни 7 һәфтә әрзиндә әһали бир сыра јемәкләрдән имтина етмәли иди. О чүмләдән әт вә әт хәрәкләри, јумурта јемәк олмазды. Анчаг «мајин ахсибај» бајрамындан сонра әһалинин адларыны чәкдијимиз мәһсуллардан јемәјә ихтијары вар иди.

Һәмин бајрам үч мәрһәләдән ибарәт олмушдыр. Белә ки, әһали ахсибаја 40 күн галмыш пәһриз сахларды. Бу дөвр удиләрдә «ғурух» адланыр. Нич кәнд сакини 87 јашлы С.Чалдаллары бизә сөјләди ки, бабам Әртун киши «гара ахсибај» заманы 7 күн оруч тутарды. Һәм дә онун дедијинә көрә мүсәлманлар оруч заманы сутка әрзиндә ики дәфә јемәк једији һалда, удиләр чәми бир дәфә јемәк јејәрдиләр. Бир гајда олараг удиләр оручу (пәһризи) ахшамдан-ахшама ачарды. Буну һәр адам тута билмәзди.

Бајрамын икинчи мәрһәләси «ахсибај вә ја ахсима»дыр ки, бу заман шам јандырылар, јумурта бојадылар, гурбан кәсиләрди. Адәтән һәјәтләрдән пул топлајыб, бунунла гојун алынар вә ону Гергесдә кәсәрдиләр. Нәһәјәт, үчүнчү мәрһәләдир ки, буна да «табағунғи» дејилиб. Бу заман әһали Гергесә кедәр, бура әрзаг апарылар, јејиб-ичиләрди. Сонунчу мәрһәлә бајрамын видалашма күнүдүр ки, бурада

1. Э.Ю. Джавадова, Г.Д.Джавадов. Народный земледельческий календарь и метеорология азербайджанцев в XIX начале XX в. - «Советская этнография», 1984, №3, сәһ. 130.

гадынлар, кишиләр иштирак едәр, кәлән бајрам үчүн шәраб күпләри басдырыларды, әһд едиләрди ки, әһали арасында кәлән бајрамадәк өлүм-итим олмасын, бу күпү басдыранлар кәлән бајрамда да иштирак етсин, ону өзләри ачсын вә с.

Дејиләнләрлә јанашы, М.Бежановун јаздығына көрә удиләр арасында һәм дә христианлығына хас олан башга дини бајрамлар да гејд едилмишдир.¹ Лакин бурада да удиләр өзләринин етник хүсусијјәтләрини көстәрмишләр. Белә ки, христиан бајрамларынын кечирилмәси просесиндә удиләр өз адәт-ән`әнәләрини нүмајиш етдирмиш, һәмин мәрасимә өз төһфәләрини вермишләр. Мәсәлән, Пасха бајрамы әрәфәсиндә Күнәшин гүруб етмәси заманы уди кәнчләри килсә әтрафына топлашар, бура зурначы дәстәләрини дә вәт едиб, саатларла ојнардылар. Бә зи һалларда белә тәдбирләр сүһ чағынадәк давам етдириләрди. Бу тәдбирләрдә дә јемәк-ичмәк тәшкил едиләрди.

Удиләрин билаваситә тәсәррүфат мәишәти илә бағлы бајрамларындан, мәрасимләриндән бири дә «тулаферепсун» иди. Бунун мәнасы үзүмүн дуаланмасы демәкдир. Бу мәрасим үзүмүн һәлә дәрилмәдији, лакин јетишидији вахт ичра едиләрди. Мәзмунунда диндән даһа чох макија дуран бу тәдбирин маһијјәти ондан ибарәт иди ки, үзүмлүјүн дуаланмасы үчүн кешиш дә вәт олунарды. О, саһәјә кәлиб мүвафиг дини мәрасими ичра едәр, бунунла да әһали мәһсулун хәта-бәладан гуртармасыны бир нөв шадлыг едәрди. Бурада хүсуси јемәк сүфрәси ачылар, иштиракчылар јејиб-ичәрдиләр. Адәтә көрә үзүм горасы илә доғрамач јемәк бу мәрасимин әсас әләмәтләриндән сајлырды. Халг сынағына көрә горанын гуртармасы илә үзүмүн дәрилмәсинә башланарды.

Үзүмүн дуаланмасы мәрасими күндүз кечириләрди. Бура гадынлар бурахылмазды. Үмумијјәтлә, бир чәһәти гејд едәк ки, үзүмүн сыхылмасы, сүзүлмәси, күпүн басдырылмасы вә һәтта шәраб габларынын, күпләринин јујулмасы просесиндә белә уди гадынларынын иштиракы гадаған олунарду. Садаладығымыз ишләри билаваситә кишиләр өзләри көрәрдиләр.

Христианлығын «Преображенија Господија» мәрасими

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мөгаләси, сәһ. 223.

удиләр арасында «Вэртивэр» адландырылыб, пајызда, хүсусилә мәнсулларын јетишмәси дөврүндә гејд едиләрди. «Вэртивэр» бир нөв мәнсул бајрамыны хатырладыр. Фындығын гызармаға башламасы, кишмиши үзүмүн сортунын јетишмәси илә удиләр «вэртивэр»ин дөврүнү мүэјјән едәрдиләр. Удиләр дејирләр: вэртивэрдә баш, тәрәмәдә аш. Бу зәрб-мәсәл чәлтиклә бағлыдыр. Јәни удиләр мүэјјән етмишләр ки, илин вэртивэр дөврүндә чәлтик баш бағлајыр, тәрәмә дөврүндә исә јетишир, бичилиб-дөјүлүр. Демәли, бу емпирик үсулларла әһали һәм тәсәррүфатыны идарә едир вә һәм дә илин һансы дөврүнүн олмасыны мүэјјәнләшдирди.

«Тәрәмә» дә удиләрин әнәнәви бајрамларындан сајылыр вә о бир гајда олараг сентјабрын 24-дә гејд едилир. Бу бајрам заманы ел-оба јемәк-ичмәк көтүрүб, өлүләрини јад етмәјә кедәрдиләр.

Нәһәјәт, јенә бу гәбилли бајрамлардан бири дә «Хашғи»дир ки, о да јанвар ајынын 12-дә гејд едиләрди. Бу бајрамын вахты кешиш тәрәфиндән елан едиләрди. Еланы ешидән чамаат, хүсусилә сүбһ тездән кишиләр, бир аз сонра исә гадынлар чај башына кедәрдиләр. Мәгсәд һәмин күн чајын сујундан евә кәтирмәк, ондан истифадә етмәкдән ибарәт иди. Халг инамынча «хашғи» күнү кәтирилән су бәрәкәтли олар, мүгәддәс сајыларды. Одур ки, бу сују хүсуси габлара долдуруб кәлән бајрамадәк евдә сахлардылар. Бу азәрбајчанлыларын су чәршәнбәси заманы чаја, булаға кедиб пакланмасыны вә кери гајыдаркән хејир-бәрәкәт рәмзи олан «чәршәнбә сују» кәтирмәси адәтини хатырладыр. Азәрбајчанлылар да бу сују мүгәддәслик, хошбәхтлик рәмзи кими бүтүн ил боју евдә сахлардылар.¹

Топланмыш материаллар һәм дә удиләрин фолклору, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри һаггында мүэјјән сөз демәјә әсас верир. Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, Варташен кәнд мәктәбинин мүәллими уди М.Бежанов һәлә XIX әсрдә удиләрин шифаһи халг әдәбијјатына аид мүэјјән материаллар топламыш вә онларын бәзи нүмунәләрини чап етдирмишдир. Бу бахымдан онун Рүстәм ады илә рус

1. Бах: Г.Чаватов. Әкинчилик мәдәнијјәтимизин сорағы илә. Бақы, 1990, сәһ. 118.

дилиндә чап етдирдији уди нағылыны гејд едә биләрик.¹ Тәәссүф ки, М.Бежановун бу саһәдә топладығы башга материаллар итиб-батмыш вә буна көрә дә бу һагда мәлуматымыз јохдур.

Лакин удиләрин бизә мәлум олан нағыллары, зәрб-мәсәлләри, рәвајәтләри, ләтифәләри көстәрир ки, онлар һәм өз мәзмунларына көрә, һәм дә ифадә тәрзләри бахымынча азәрбајчанлыларын фолклору, шифаһи-халг әдәбијјаты нүмунәләри илә чох јахынлыг тәшкил едирләр. Бу тезисимизин тәсдиги наминә Ничдә оларкән халгдан топладығымыз бәзи нүмунәләри бурада кәтирмәјә лазым билирик. Һәмин нүмунәләр Нич кәнд мәдәнијјәт евинин директору Мајис Кочари тәрәфиндән бизә тәгдим едилмишдир.

Удиләр арасында «Кантал-Кириш» адлы бир рәвајәт вардыр. Мәзмуну азәрбајчанлылар арасында ики гардаш рәвајәтинә бәнзәрди. Дејирләр ки, Ничин Дәрә мәһәлләсиндә ики гардаш јашајырмыш. Бөјүк гардашын ады Хачн, кичијиники исә Әкел иди. Тәнбәлликләринә көрә бөјүк гардаша ел-оба «кантал», кичијинә исә «кириш» ләгәби верибләрмиш. Удиләр арасында бу күн тәнбәлликдән сөз дүшәрсә, кимсә тәнбәллик едәрсә, она «кантал» дејә мүрачиәт едилир. Бу тәнбәлләрин сајы икијә чатарса, ел-оба онлара һәгарәт көзү илә бахар вә онлары «кантал-кириш» дејә чағырырлар. Јәни бу ики ад халг арасында артыг тәнбәллик, бир ишин гулпундан јапышмамаг мәзмуну дашыјыр. Удиләр евдә, тәсәррүфатда, тојда-бајрамда өзүнү ишә вермәјән, ишдән гачан адамлары өз адлары илә дејил, «Ә, нә дурмусан Кантал-Кириш кими, бир иш көрсәнә» дејә мүрачиәт едиб, нә демәк истәдикләрини ашкар едир вә бүтүн чамаат да нәдән сөһбәт кетдијини чох ајдын баша дүшүр.

Вә јахуд, удиләр арасында «Тубул пәһләван» адлы рәвајәтә мүрачиәт едәк. Дејирләр ки, Ничдә адлы-санлы бир пәһләван јашајырмыш. Тубул адлы бу пәһләван бүтүн маһалда мәшһур имиш. Күнләрин бир күнүндә Ничин јүзбашысы Әрәкел оғлуна Шәкидән кәлин кәтирирмиш. Ничә 10 км. галмыш Хан јолунда Шәки ханынын пәһләваны јола дуз-чәрәк гојуб, јолу кәсир, фајтону сахлајыр. Халгын адәт-әнәнәсинә ујғун олараг Әрәкел јүзбашы фајтондан дүшүр,

1. Бах: М.Бежанов. Рустам (удинские сказки). СМОМПК, вып. VI.

пәһләваның көрүшүнә кедир. Оун тәләбини өјрәнир. Пәһләвана хонча, халат тәклиф едилсә дә бунлара мәһәл гојмур вә күләшмәк үчүн пәһләван истәјир. Кәлин апаранлар арасында пәһләван олмадығындан, Әрәкел жүзбашы чамааты јолда гојуб, пәһләван далынча Ничә јолланыр. Бурада Тубул пәһләваны тапыб, һадисәни она нәгл едир. Лакин Тубул пәһләван ханын пәһләваны илә күләшмәјә үрәк вермир. Билир ки, бунун нәтичәси онун хејринә ола билмәз. Лакин Әрәкел жүзбашы дејир ки, онда биз бүтүн маһалда бианыр олачағыг. Буна көрә дә Тубул пәһләваны мәчбур едиб, Хан јолуна кәтирир. Пәһләванлар әдәб-әрканла көрүшүр, Тубул ханын пәһләванының күрәјини јерә вурур. Кәлинин јолу ачылыр, онлар Ничә кәлиб чатырлар.

Лакин Шәки ханы бундан хәбәр тутан кими өз дәстәләрини Ничә хәндәриб, Тубулу ора апартдырыр, ону фалагаја салдырыр, о ки вар дөјдүрүр.

Һәммин һадисәдән узун илләр кечсә дә Ничин јахынлығындакы бу көрүш јери о вахтдан «пәһләван јурду» кими әһалинин јаддашында јашадылыр.

Удиләр арасында «Сонра кеч олачаг» адлы бир ләтифә јајылмышдыр. Дејирләр ки, Ничдә өз ишинин устасы, отурушуну-дурушуну билән бир ел ағсагалы јашајырмыш. Леон адлы бу киши һәр иши өлчүб-бичәр, бир иши көрәндә һеч вахт тәләсмәзмиш. Оғул-ушағыны һәр һансы бир иш далынча хәндәрәкән, әввәлчә онлара өз өјүд-нәсиһәтини верәр, сонра да онун ичрасыны онлардан тәләб едәрди. Күнләрин бир күнүндә Леон киши ики нәвәсини чағырыб, һәр биринә бир чүрдәк вериб, булагдан су кәтирмәји тапшырыр. Ушаглар суја јолланаркән һәр икисини чағырыб һәрәсинә бир шиллә вурур. Ушаглар тәәччүбләнир вә бабаларындан бунун сәбәбини сорушурлар. Баба ушаглары башдан-ајаға сүзүр вә дејир: «Буну етдим ки, булагда су долдуранда чүрдәји сындырыб кери гајыданда сизи дөјсәм, онун мәнәсы олмаз. Јәни дөјсәм дә чүрдәји сындырмысыныз. Одур ки, бәри башдан сизи дөјүм ки, чүрдәкләри саламат апарыб саламат да кәтирәсиниз. Јохса, сонра кеч олачаг.»

Удиләрин мәишәтиндән кәтирдјимиз бу фолклор нүмунәләринин сајыны артырмаг да олар. Лакин бу мисаллар бизә уди фолклору илә Азәрбајчан фолклорунун әлагәләри-

ни, охшар хүсусијјәтләрини арашдырмаға шүбһәсиз ки, имкан верир.

Мә нәви мәдәнијјәтин мүһүм бир саһәсини дә халг маарифи тәшкил едир. Дејәк ки, бу мәсәләдә дә удиләр Азәрбајчанын башга кәндләриндә олдуғу кими мүстәсналыг тәшкил етмирләр. XIX әсрдә Азәрбајчанын ајры-ајры гәзаларында ваге олан, халг маарифи саһәсиндә һөкм сүрән әһалинин савадсызлығы ејни илә удиләрә дә шамил иди. XIX әсрин биринчи јарысынадәк удиләрин јашајыш мәскәнләринин демәк олар ки, һеч бириндә мәктәб јох иди. XIX әсрин орталарындан башлајараг Азәрбајчанын бир сыра гәзаларында олдуғу кими Шәки гәзасының Варташен кәндиндә дә әсасән рус тәмајүллү мәктәб ачылмышды. М.Бежановун јаждығына көрә Варташендә үмуми — јәни земски вә килсә олмагла ики мәктәб вар иди. Килсә мәктәби 1854-чү илдә, үмуми мәктәб исә 1860-чы илдә М.Бежановун атасы Степан Бежанов тәрәфиндән ачылмышды. 1876-чы илдә Степан Бежанов мүәллимлик фәалијјәтини дајандырмыш вә бураја онун шакирди Котијев мүәллим тәјин едилмишдир. 1880-чи илдә исә Гафгазда христианлығын православ тәригәтини јажан чәмијјәт тәрәфиндән мәктәбә Степан Бежановун оғлу Кеорки Бежанов мүәллим тәјин едилмишдир. Үмуми мәктәб үчүн 1887-чи илдә һесаб ачылмышды ки, бу мәктәб сонралар ики синиф һәчминдә фәалијјәт көстәрирди. Һәммин мәктәбин мүәллимләриндән бири дә онун әсасыны гојан Степан Бежановун дикәр оғлу Михаил Бежанов иди.

Демәли, Бежановлар нәсли удиләрин тәлим-тәһсилә јијәләнмәсиндә, халгын маарифләнмәсиндә хүсуси рол ојнамышдыр. Мәһз бу нәслин тәшәббүсү илә ачылмыш мәктәбдә удиләр рус дилиндә тәһсил алмыш, бу мәктәбин мәзунлары арасындан дөврүнүн танынмыш зијалылары јетишмишдир. Силиков Гардашлары, Чейрановлар, Гоасариләр, Каначиләр, Гуисижевләр әсасән өз тәһсилләрини бу мәктәбләрдә алмышлар.

Варташенлә јанашы Ничдә дә дини мәктәб фәалијјәт көстәрирди. Бу мәктәбин ачылмасы да 1854-чү илә аид едилир вә бурада дини дәрсләр ермәни дилиндә — јәни килсә тәрәфиндән апарылырды. Бу әнәнә тәәссүф ки, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра да

1937-чи илэдэк давам етдирилмишдир. Мәһз буна көрә дә удиләрин бөјүк әксәријјәти бу мәктәбин тәсири илә өз мәдәнијјәтләриндән, өз тарихи көкләриндән узаглашдырылмышлар. Бир тәрәфдән ермәни килсәси, дикәр тәрәфдән ермәни мәктәби удиләрин ермәниләшдирилмәси просесини һәјата кечирмиш, Азәрбајчанда исә әслиндә бу гејри-һала гаршы мүбаризә апаран тапылмамышдыр. Бунун нәтичәсиндә дә әһалинин сојадлары, фамилијалары дәјишдириләрәк ермәниләшдирилмишдир. Бунун ағыр нәтичәсини истәр Нич вә истәрсә дә Оғуз удиләри сон вахтлар ачыг-ајдын һисс етмәјә башламышлар.

Анчаг 1938-чи илдә јерли зијалыларын тәшәббүсү илә Нич мәктәбиндә тәһсил Азәрбајчан дилиндә апарылмаға башламыш вә бу просес 1951-чи илэдәк давам етдирилмишдир. 1952-чи дәрс илиндән башлајараг удиләр орта тәһсилләрини һәм рус вә һәм дә Азәрбајчан дилиндә алырлар. һазырда Нич кәндиндә 5 орта мәктәб фәалијјәт көстәрир ки, онларын икисиндә тәлим Азәрбајчан, үчүндә исә рус дилиндә апарылыр.

Бурада бир чәһәти дә гејд едәк ки, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра бу әразинин азсајлы аборткен әһалисинин арзусуну нәзәрә алараг республиканын мүхтәлиф рекинларында тат, талыш, күрд вә еләчә дә уди дилиндә дәрсләр кечирилмишдир. Бу халгларын компакт мәскунлашдыглары кәндләрдә, рајонларда гејд етдијимиз дилләрдә дәрс саатларынын кечирилмәси үчүн дәрсликләр јазылмаға, програмлар һазырланмаға, јерли кадрлар јетишдирилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верилмәјә башланды. О чүмләдән бу илләрдә уди дилиндә «Самси дәс» (Биринчи дәрс) адлы китаб чап едилди. Уди Төдәр Чейранинин мүәллифији, Микајылын көмәклији вә маарифчи ничли В.Гоасаринин редакторлуғу илә чап олунуб биринчи синиф шакирдләри үчүн нәзәрдә тутулан китаб бу саһәдә атылан илк аддымлардан бирн иди. Китабда мәтнләр һәм Нич вә һәм дә Варташен удиләринин диалектләри нәзәрә алынмағла тәртиб едилмишди. Әсасән 1930-1931-чи дәрс илиндән башланан уди дилли мәктәбләрин фәалијјәти 1937-чи илдә

јерли әһалинин өз тәшәббүсү илә дајандырылды. Јәни удиләр өвләри чох ајдын көрүб, һисс етдиләр ки, бир-ики мәктәбдә уди дилиндә охумаг, тәһсил алмаг онлара һеч нә вермир. Башга сөзлә, бу дилин Ничдән, Варташендән кәнарда һеч бир перспективи јохдур. Буна көрә дә уди зијалылары тәһлимин рус вә Азәрбајчан дилләриндә апарылмасы тәшәббүсүнү ортаја атдылар. Бунун нәтичәсиндә дә уди дилинин тәдриси програмлардан чыхарылмаға башланды.

Сон дөврләрдә Азәрбајчанда баш верән демократик дәјишликлиләрин тәсири республикада јашајан азсајлы халгларын һәјатына, мәишәт вә мәдәнијјәтинә, тәһсилинә дә өз тәһсини көстәрмишдир. Бу аб-һаванын тәсири нәтичәсиндә Азәрбајчанда азсајлы халгларын мәдәнијјәт мәркәзләри јарадылмыш, бир сыра халгларын дилләриндә гәзетләр нәшр олунмаға башламыш вә ән нәһәјәт 1990-1991-чи тәдрис илиндән етибарән јерләрдә тат, талыш вә еләчә дә уди дилинин тәдрис едилмәси һаггында дөвләт структурларынын мүвафиг гәрарлары верилмишдир. Буна мүвафиг олараг Нич орта мәктәбләриндә уди ушагларына I-IV синифләр һәчминдә һәфтәдә 2 саат дәрс кечирилмәси планлашдырылмышдыр. Биринчи синифләрдә илдә 60 саат, башга синифләрдә исә 70 саат артыг уди дили тәдрис едилир. һәмин дәрсин програмы Педагожи Елмләр Институтунун әмәкдашы Ајдын Јусифов вә уди зијалысы, мүәллим Ж.Кочари тәрәфиндән һазырланмышдыр.

Һазырда истәр Ничдә вә истәрсә дә Оғузда удиләрин бөјүк зијалы дәстәси фәалијјәт көстәрир. Белә ки, 1992-чи илин биринчи јарысында Ничин орта мәктәбләриндә чалышан 170 нәфәр мүәллимин 131 нәфәри удиләрдән ибарәтдир. Орта мәктәбләрдә 1307 нәфәр шакирд тәһсил алыр. Онларын 969 нәфәри уди, 303 нәфәри азәрбајчанлы, 35 нәфәри ләзкидир.¹

Бир факты да хатырладаг ки, удиләрин хејли һиссәси өз тәһсияләрини Азәрбајчанла јанашы, кечмиш ССРИ-нин мүхтәлиф шәһәрләриндә дә давам етдирилмишләр. Удиләрин

1. Мәлуматлар Нич кәнд ичра һакимијјәтинин бизә тәгдим етдији арајышдан көтүрүлмүшдүр.

бир чох нүмајәндәләри Азәрбајчан елминдә өзләринә мәхсус јер тутмушлар. Бу бахымдан Ничдә доғулуб бојабаша чатан, Азәрбајчан-уди дилләринин мугајисәли тәдгиги сәһәсиндә танынмыш алим, филологија елмләри доктору Г.Ворошилин адыны биринчи гејд етмәјә борчлујуг. Бүтүн елми фәалијјәтини Азәрбајчан Елмләр Академијасынын дилчилик институтунда кечирән фәдакар уди-азәрбајчанлы оғлу нечә-нечә гижмәтли әсәрләрин мүүллифи, танынмыш дилчи, турколог иди. Оун Азәрбајчан турколокијасынын инкишафы, Азәрбајчанда албаншүнаслыг елми һаггында санбаллы мәгаләләри елминиз үчүн бөјүк төһфәдир.

Узун илләр Азәрбајчанын нефт сәнајесиндә чалышан, нефтчи алим, техника елмләри намизәди, Амајак Гоасари нечә-нечә елми әсәрин мүүллифидир. Һазырда о, Азәрбајчан Нефт сәнајеси елми тәдгигат ләјиһә институтунун баш елми ишчисидир, һәм дә һәмин институтун елми шурасынын үзвүдүр. А.Гоасари өзүнүн бир нефтчи алим кими јетишмәсиндә академик Азад Мирзәчанзадәнин әмәјини јүксәк гижмәтләндирир. А.Гоасаринин оғлу Е.Гоасари исә тибб елмләри намизәдидир, Москванын сәһијјә институтларындан бириндә чалышыр.

Удиләрин шифаһи халг әдәбијјаты һаггында ирәлидә бир нечә рәвајәт вә ләтифә нүмунәси кәтирдик. Бунунла јанашы ону да гејд етмәлијик ки, онларын фолклору тәкчә бунларла кифајәтләнмир. Удиләрин зәнкин аталар сөзләри, зәрб-мәсәлләри, халг нағыллары, халг маһнылары мөвчүдүр. Әлбәттә бунлары јығмаг, топламаг хүсусилә мүасир дөврдә чох фајдалы вә вачибдир. Лакин бу, ајрыча тәдгигатын объектидир вә буна көрә дә ону бу сәһәнин тәдгигатчыларынын өһдәсинә бураһырыг.

Јени дөвр уди әдәбијјатынын әсасы ХХ әсрин әввәлләриндә һајк Гоасари тәрәфиндән гојулмушдур. XIX әсрин сону ХХ әсрин әввәлләриндә јашајыб јарадан Һ.Гоасари «Гаранлыгда», «Тәзә күл» адлы уди дилиндә јазылмыш драм әсәрләринин мүүллифидир. Хејли уди маһныларынын мүүллифи олан Һ.Гоасари һәм дә Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләринин уди дилинә чеврилмәси, тәрчүмәси илә мәшғул олмушдур. Белә ки, Үзејир бәј һачыбәјовун мәшһур «Аршын мал алан» комедијасыны о, уди дилинә тәрчүмә етмиш

вә һәтта тамашаја гојмушдур. Һ.Гоасаринин уди дилиндә 1934-чү илдә нәшр олунмуш «Самси дәс» (Биринчи дәрс) китабында онун бир нечә шеҝри дә верилмишдир.

Уди әдәбијјаты ики дилдә инкишаф едир. Ничдә јашајан удиләр әсасән Азәрбајчан дилиндә, кәнарда јашајанлар исә шүбһәсиз ки, рус дилиндә јазыб-јарадырлар. Сон он илләр әрзиндә Ничдә Ж.Кочари, А.Удиноғлу, Бағрат Ширини, Јаша Дурмушари вә башгаларынын јазылары республика мәтбуатында, Гәбәләдә чыхан «Гәбәлә» гәзети сәһифәләриндә ардычыл чап олунмагдадыр. Адларыны чәкдијимиз мүүллифләр әсасән чап олунмаг үчүн өз шеҝрләрини Азәрбајчан дилиндә јазырлар. Лакин бунунла јанашы, онлар өз уди дилиндә дә јазыб-јаратмағы унутмурлар. Уди мүүллифләринин өз дилләриндә јаздыглары шеҝрләрдән ибарәт тәртиб едилмиш китаб чапа һазырланыр.

Фәрәһли һалдыр ки, уди зијалыларынын арасында шеҝрә, әдәбијјата олан марағы нәзәрә алараг «Гәбәлә» рајон гәзетиндә 1990-чы илин сонларында хүсуси «уди кушәси» ачылмышдыр. Бу кушәдә вахташыры олараг уди дилиндә вә Азәрбајчан дилиндән бу дилә тәрчүмә олунмуш шеҝрләр, һекајәләр, бәдин әдәбијјат нүмунәләри чап олунур. Бурада әһалинин үмуми марағына сәбәб олан уди аталар сөзләринә, халг һикмәтләринә, дејимләринә, ләтифәләринә дә хүсуси јер верилир. Һәмин нүмунәләри уди зијалылары топлајыр вә чапа тәгдим едирләр. Халгын бу мә нәви ирсинин топланмасы мәгсәди илә Ничдә 15 нәфәрдән ибарәт хүсуси шура јарадылмышдыр. Шура удиләрин шифаһи халг әдәбијјатына аид олан бүтүн нүмунәләри топламаг, онлары системләшдирмәк мәгсәдини күдүр вә елә бу амалла да 1992-чи илин әввәлләриндә ишә башламышдыр. Шүбһә етмирик ки, бу көзәл тәшәббүс өз мүсбәт нәтичәсини верәчәкдир.

Сон илләрдә Азәрбајчан поезијасынын, нәсринин уди дилинә тәрчүмәси сәһәсиндә дә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Ихтисасча шәргшүнас олуб, Азәрбајчан классик шеҝринә јахындан бәләд олан Ж.Кочари Н.Кәнчәвидән, М.Фүзулидән тәрчүмәләр едир. Оун Азәрбајчан поезијасындан уди дилинә тәрчүмә етдији 5 чап вәрәғи һәчминдә шеҝрләр топлусу нәшр олунмаг үчүн Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјатына тәгдим едилмишдир. Һәмин китабын нәшри

Азэрнэшрин 1993-чү илин тематик планына дахил едилмишдир.

Бунунла јанашы, В.Ашувари, М.Кочари кими зијалылар Азэрбајчан јазычыларынын уди дилинэ тэрчүмэси илэ мэшгул олулар. Бунун нэтичэсидир ки, сон бир нечэ илдэ 11 нэфэрдэн артыг азэрбајчанлы насиринин 14 адда некајэ-си уди дилинэ тэрчүмэ едилмишдир. Тээссүф доғуран бирчэ одур ки, бу эсэрлэрин нэшри мүхтэлиф объектив вэ субъектив сэбэблэр үзүндэн иллэрлэ јубадылыр. Бу исэ эдэбијатларын, халгларын јахынлашмасына неч шүбһэсиз ки, өз мэнфи тэ̀сирини көстэрмиш олулр. Буну нэзэрэ алараг уди-лэрин, елэчэ дэ дикэр азсајлы халгларын диллэриндэ китаб нэшринин планлашдырылмасына бундан сонра диггэти ар-тырмаг элагэдар тэшкилатларын борчу сајылмалыдыр.

Саратовда јашајыб-јарадан Јаша Удин Русија Јазычылар Иттифагынын үзвүдүр. Эслэн ничли олан мүэллифин 1989-чу илдэ «Бу уғурлу башланғыч дејил» (Это нелегкое нача-ло), 1990-чы илдэ исэ Москвада «Современник» нэшријат-тыннда «Гоча армуд ағачынын алтыннда» (Под старой грушей) адлы некајэлэр китаблары чап олушмушдур.

Буну да гејд едэк ки, назырда Јекатеринбургда 100-дэк уди јашајыр. Мэхз онларын тэшэббүсү илэ бурада уди-лэрин чэмијјэти јарадылмышдыр. «Вечерниј Свердловск» гээ-ти өзүнүн 1991-чи ил 4 ијун тарихли нөмрэсиндэ бу һагда мэ̀лумат верэрэк јазыр ки, Гафгаз Албанијасынын гэдим тајфаларындан олан уди-лэр башлыча олагаг Азэрбајчанда јашасалар да, онларын илк рэсми милли чэмијјэтлэри бура-да јарадылмышдыр. Бундан элавэ, уди зијалыларынын тэ-шэббүсү илэ чэмијјэтин «Родник» адлы гээети дэ бурада чап олулар. Гээет өз сэһифэлэриндэ уди-лэрин кечмишин-дэн, бу күнүндэн, адэт-эн`энэлэриндэн сөз ачыр, халгын өзүнэ гајытмасыны тэблиғ едир.

Белэликлэ, уди-лэрин мэ̀нэви мэдэнијјэтиндэн кэтирдий-имиз нүмунэлэр бир даһа көстэрир ки, бу саһэдэ онларын өзлэринэ хас, локал мэ̀нэви ирси олмушдур. Бу ирс мүасир нэслин нүмајэдэлэри тэрэфиндэн бу күн дэ јашадылыр, ин-кишаф етдириллр.

Уди-лэрин мэншэтиндэ халг инамлары вэ ѐтигадлары да мүһүм рол ојнајыр. Бу инамларын эһатэ даирэси хејли ке-

ниш олуб, демэк олар ки, мэншэтин бүтүн саһэлэрини эһа-тэ едир. Дахили мээмунуну диндэн эввэлки дөврлэрин мэх-сулу тэшкил едэн бу инамларын бэ̀зилэри һаггында өтэри дэ олса, ара-сыра јухарыда бэхс етдик. Бурада исэ уди-лэр арасында кениш јајылан вэ бу күн дэ јашадылан инамла-рын, ѐтигадларын мүхтэлиф нүмунэлэри һаггында мэ̀лу-мат вермэји лазым билирик.

Бу нүмунэлэр ичэрисиндэ аилэ мэншэтин илэ бағлы инамлар даһа кенишдир. Белэ инамлардан бириндэ дејилир ки, гыз кэлинлик палтарыны кејиндикдэн сонра, онун бели-ни (гуршағыны) гардашы бағламалыды. Экс тэгдирдэ ону бэдбэхтлик көзлэјэ билэр.

Аилэ һэјатынын бэдбэхт һадисэлэриндэн бири сонсуз-луг сајылырды. Уди-лэр арасында бу мэнфи һала гаршы бир сыра инамлар јаранмышдыр. Ушағы олмајан гадынларын бундан јаха гуртармасы үчүн ону уди-лэрин «килисимун-чам» адландырдығы вэ ичэрисиндэ 40 назик зэнчир олан пијалэнин сујунда чимиздирэрдилэр. Пијалэнин сујундан онун үстүнэ 40 дамчы төкэрдилэр. Бу просес кэлинин ни-каһ мэрасиминдэн сонра гэдэм гојдуғу отагда һэјата кечи-рилмэли иди. Бу мэрасимин ичрасындан сонра гадыннын ушағы олмасына инам јарадыларды. Хатырладаг ки, бу һал ејни илэ азэрбајчанлыларда да тэдбиг едилмишдир. Лакин бурада 40 ачардан истифада едилмишдир. Азэрбајчан гадын-ларынын башына 40 ачарын сујуну төкэр вэ бунунла муа-личэ олундуғларыны күман едэрдилэр.

Бу мэгсэдлэ уди-лэрин тэдбиг етдији башга усул ушағы олмајан гадыннын једди евдэн мум топлајыб, онлары эритмэ-си вэ һэмин мэхлулу гамышын үстүнэ төкэрэк, һансы эшја-нын алынмасыны мүшајиэт етмэси сајыларды. Алыннан фи-гурун, эшјанын нэдэн ибарэт олмасы илэ гадыннын сонсуз-луғунун сэбэби мүэјјэн едилэрди.

Вэ јахуд, уди-лэрин инамынча ушағы олмајан гадыны, өлү үстүнэ апармаг лазымдыр. Бу мэгсэдлэ һэм дэ илан тэ-рэфиндэн тутулмуш гурбағаны онун элиндэн алыб өлдүр-мэк, даһа сонра гурудараг мүэјјэн бир шејэ бүкүб гадыннын чийнинэ асмаг мэслэхэт көрүлүрдү.¹

Бир сыра инамлар исэ ана бэтниндэ вэ елэчэ дэ ушаг

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мөгалэси, сәһ. 252.

анадан оландан сонра онун сағламлығы илэ элагэдардыр. Белэ ки, удилэрин инамынча һамилэ гадын мүгэддэс очаг-лара кедэркэн гашынмамалыдыр. Экс тэгдирдэ онун гашы-дығы јердэ ушағын бэдэниндэ гырмызы вэ көј лэкэлэр эмэ-лэ кэлэчэкдир. Удилэрин эгидэсинчэ һамилэ гадынын чэпкөз адамлара бахмасы јахшы һал һесаба едилмир. Күман едилир ки, бу һалда ушаг чэпкөз доғула билэр.

Халғын инамынча һамилэ гадынын ахшам вахты күчэјэ чыхмасы вэ ја су кэтирмэјэ кетмэси мүсбэт һал сајылмыр. Хүсусилэ ахшам вахты һамилэ гадынлар, һэјэтэ, күчэјэ гај-нар су атмамалыдырлар. Күман едилир ки, гајнар су чинлэ-рин үстүнэ төкүлүб, онлары јандырыр, онлар исэ доғуш за-маны гадындан өз һајыфларыны алмаға чэһд көстэрирлэр.

Удилэр сөјләјирлэр ки, бош бешији јелләмэк олмаз. Бу һалда ушағын гарны ағрыја билэр. Ушагда өзүндэн кетмэ һалы баш вермиш оларса, бу заман ону ады илэ чағырмаг мәслэһэт көрүлмэзди. Күман едилэрди ки, ады чағырылар-дыса чинлэр, шејтанлар ону даһа чоһ инчидэрмишлэр. Зэ-иф, хэстэлэнмиш ушағын сағалмасы үчүн ону дэвэнин гар-ны алтындан кечирмэк мәслэһэтдир. Экэр көрпэ ушагла го-наг кедилрса, бу һалда онун бешијинин бош галмамасы үчүн ора бычаг гојулмалыдыр. Бу тэдбир һэм дэ ушағы бешикдэ гојуб, ананын һэјэтэ, чөлэ чыхмасы заманы тэкрар едилэрди. Бүтүн бунлар ушағын горхмамасы, онун горун-масы, сағлам бөјүдүлмэси сајэсиндэ һэјата кечирилэн халг инамлары иди.

Мэишэтдэ гејдэ алыннан инамларын бир гисми һејванларла, онларын һэјаты илэ бағлыдыр. Белэ ки, итин уламасы јахшы эламэт сајылмазды. Күман едилэрди ки, ит улајарса евдэн өлү чыхар. Вэ јахуд итин бели үстэ ағнамасы евэ атлы гонағын кэлмэси эламэти кими баша дүшүлүрдү.

Удилэрин тэбиринчэ сағсаған евэ јахын јердэ отуруб гарылдајарса, бу хэбэр эламэтидир, нэ исэ бир һадисэ баш верэчэкдир. Хејир хэбэр үчүн јерини дэјишмэк, бэд хэбэрин баш вермэмэсиндэн өтрү исэ јаныны гашымаг мәслэһэт көрүлүр.

Бир сыра инамлар һэфтэнин күнлэри илэ бағлыдыр. Белэ ки, удилэрин инамынча чэршэнбэ вэ шэнбэ күнлэри

уғурлу күн сајылмыр. Бу күнлэрдэ бир ишин гулпундан јапышмаг, сэфэрэ чыхмаг мәслэһэт дејил. Эксинэ, чүмэ күнү уғурлу күндүр. Бу күн һэр һансы бир ишэ башласан, хејирли олар.

Удилэрин тэсэррүфат мэишэтиндэн бэһс едэркэн, онларын ипэкчиликлэ, барамачылыгла мәшгул олдуғуну гејд етмишдик. Бу тэсэррүфат саһэсинин онларын һэјатында апарычы рол ојнамасыны барамачылыгла бағлы инамлар да бир даһа тэсдиг едир. Белэ ки, ипэкгурду тохумларыны бир јајлыға бүкүб, хэлбирэ гојардылар. Бура һэмчинин јумурта вэ полад парчасы да гојуларды. Даһа сонра, ипэкгурдларынын бир һиссэсини ајдынлашдырмаг мәгсэдилэ мүгэддэс Јелисеј килсэсинэ апарардылар. Бурада дини ајини ичра едиб этирли гэтран вэ шам јандырардылар. Һэдијјэ ады илэ јумурта вэ бир аз пул верилэр, ипэкгурдларынын бир һиссэси ашағы рүтбэли кешишэ һэдијјэ едилиб, галанларыны евэ кэтирэрдилэр. Бунунла да јетишидилэчэк бараманын бэд нэзэрлэрдэн горунмасы күман едилэрди.

Ипэкгурдунун чанланмасы дөврүндэ бир-биринэ бостан биткилэринин тохумуну, од вэ башга шејлэр вермэк олмазды. Экс тэгдирдэ барама мэхсул вермэзди. Барамагур-ду ағармаға башлардыса, бу удилэр арасында гурдун көзэ кэлмэси, нэзэрэ тутулмасы кими баша дүшүлэр вэ ондан өтрү ашағыдакы тэдбирлэрэ эл атыларды. Бир парча гыздырылмыш көмүрү ичэрисиндэ су олан пијалэјэ салыб бараманын үстүнэ кэлмиш адамларын адыны чэкэрдилэр. Көмүр, кимин ады чэкилэркэн сујун дибинэ батмыш олардыса, бунунла да бараманын онун тэрэфиндэн көзэ кэлмэсини мүэјјэн едэрдилэр. Бундан сонра һэмин көмүр парчасыны эзиб күчэјэ атар вэ јахуд көмүрдэн күмхананын гапыларына хач чэкиб, сују күчэјэ атардылар. Бундан элавэ, бараманын көздэјмэдэн горунмасы үчүн овсунчу чағырыларды. О да мүэјјэн макија характерли һэрэкэтлэрлэ күмхананын этрафына долашыб, куја бүтүн азар-безары көтүрэрди.

Удилэрин инамынча ипэкгурду ушаг кими бир чанлыдыр. Одур ки, онлары да горумаг лазымдыр. Мэһз буна көрэ дэ күмханаја һэр адамын дахил олмасына ичазэ

верилмээди.

Хүсусилэ үзэриндэ гызыл вэ күмүш олан адамларын күмханаја дахил олмасына јол верилмээди. Гэбул едилмиш инама көрө күмханада фит чалмаг, һај-күј салмаг олмазды. Барама јығыларкэн онун үстүндэн кечмэк, тулланмаг гэбаһэт һесаб олунарды. Үмумијјэтлэ, бараманын јетишмәси илэ бағлы халг арасында хејли горуглар мөвчуд иди. Белэ ки, ипәкгурду дирилэндэн сонра, онун саһибинин ичазәси олмадан һәммин һәјәтэ башгасынын гурд кәтирмәјә иштијары јох иди.

Ипәкгурду бәсләнәркән онларын тез һәрәкәтэ кәлмәси мәгсәди илэ дәјирмандан су кәтириб, тут јарпагларынын үстүнә сәпәр вэ бунунла да күман едәрдиләр ки, дәјирманын пәрләри сүр'әтлэ фырландығы кими гурдларда тез барама чәкмәјә башлајачаглар.

Барамагурдунун тез јарпаға дүшмәси үчүн јарпаг төкүләркән ев сакинләриндэн бири күмхананын јахынлығында олан бир ағача чыхыб гышгырарды. Бунунлада куја ипәкгурдлары ојанар вэ тез јарпаға чыхардылар.

Ипәкгурдунун бәсләнмәси заманы эн горхулу чәһәтләр-дән бири дә она гарышга, сичан дүшмәси сајылырды. Буна гаршы да әһали мүәјјән тәдбирләрә эл атмыш, инамлара әмәл етмишдир. Белэ ки, удиләрин эгидәсинчә гурда гарышга дүшмәмәси үчүн сүдлү сыјыг бишириб, гоншулара пајлардылар. Бу мәгсәдлэ һәјата кечирилән тәдбирләрдән бири дә күмханада шамын јандырылмасыдыр. Дејиләнә көрә әкәр гарышгалар шам ишығындан гајчмасајдылар бу һалда дејәрдиләр: «Биз көрдүк ки, итләр бир-бирини нечә дидирдиләр». Бу ифадәдән сонра куја гарышгалар күмхананы тәрк етмәли идиләр.

Јухуда чохла јумурта көрмәк удиләрин инамына көрә бараманын боллуғуна ишарәдир.

Үмумијјәтлэ, кәтирдијимиз мисаллар бир даһа тәсдиг едир ки, барамачылыг удиләрин көклү мәшгулијјәт формаларындан сајылмыш вэ әһали буна көрә дә бу саһәдә зәнкин адәтләр-ән'әнәләр вэ инамлар јаратмышдыр. Бу инамлар халг арасында бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. М.Бежанов удиләр арасында барамачылыгла бағлы бир рәвајәти дә әгәләмә алмышдыр. Мүәллиф јазыр: «Де-

јирләр ки, ипәкчиликдән хәбәрсиз олан бир нәфәр ипәкгурду јетишдирмәк фикринә дүшүр вэ бу саһәдә хүсуси тәчрүбәси олан гоншусундан сорушур: «гурдлары нә илэ једиздирмәк олар?» Пахыл гоншу — «кичитканла» дејә чаваб верир. Ишин нә јердә олмасындан хәбәрсиз олан адам ипәкгурдларына кичиткан вермәјә башлајыр. Гурдлар гырылмаг әвәзинә, тез инкишаф етмәјә башлајырлар. Гурдлар беш дәфә бој атдыгдан сонра гоншу јенә тәчрүбәли гоншусундан сорушур: «Инди нә етмәк лазымдыр?». Пахыл гоншу гурдларын өлмәсини нәзәрдә тутараг билдирир ки, гурдларын јеринә кәрәк тут јарпағы әвәзинә тикан гојасан. Күмдар белә дә едир. Лакин гурдлар јенә өлмүр, барама сарымаға башлајырлар. Барама сарындыгдан сонра авам гоншу јенә пахыл гоншусуна мүрачиәт едир: «Барамалара инди нә едим?». Пахыл гоншу һирсини кизләдә билмәјиб дејир: «Чөлә чыхар вэ тонгалда јандыр». О, белә дә һәрәкәт едир. Сәһәриси күн јандырылмыш барамаларын гызыла дөндүјүнү көрүр».¹

Шүбһәсиз ки, мүәллиф белә бир әфсанәни гәләмә алмагла өз һәмкәндлиләринә билдирмәк истәмишдир ки, бараманын јетишдирилмәси үчүн гурдун јеминә, онун једиздирилмәсинә фикир вермәк лазымдыр. Гурд лазыми гајдада јемләнәрсә, онун вердији мәһсул әслиндә елә гызыла бәрәбәрдир. Халг демишкән, бәсләсэн атлас олар тут јарпағындан.

Јери кәлмишкән дејәк ки, ипәкгурду вэ барамачылыгла бағлы удиләрин һәјатындан, мәшәтиндән кәтирдијимиз бу инамлар, рәвајәтләр ејнилә азәрбајчанлылар арасында да мөвчуд олмушдур. Буна бәнзәр инамларын, рәвајәтләрин кечмиш Ләнкәран гәзасынын Једдиојмаг, Шыхлар, Кәрмәчатаг, Вәрәвул, Хилә вэ башга кәндләринин әһалиси арасында јајылдығыны этнограф Тејмур-бәј Бајрамәлибәјов һәлә ингилабдан әввәл гәләмә алмышдыр. Онун 1885-чи илин ијул ајында адларыны чәкдијимиз кәндләрдән топладығы материаллар «Ипәкгурду һаггында түрк-талыш әфсанәси» ады илэ һазырда әлјазма шәклиндә Азәрбајчан Елмләр Академијасы Әлјазмалары Институтунун Т.Бајрамәлибәјова мәхсус олан Б-5620 нөмрәли фондунда горунуб

1. Бах: М.Бежанов. Көст. мәгаләси, сәһ. 259-260.

сахланды.

Шүбһәсиз, бурада удиләрин халг инамларынын бүтүн саһәләрини эһатә етмәк имканындан кәнарыг. Лакин кәтирдидимиз нүмунәләр бу саһәдә дә удиләрлә азәрбајчанлылар арасында бөјүк ејнилијин олдуғуну көстәрмәк, сүбут етмәк бахымындан кифајәтдир.

2. Мәишәт вә мәдәнијјәтин јенидән гурулмасы

Апарылмыш тәдгигатлар вә ирәлидә вердидимиз мәлүматлар зәннимизчә удиләрин кимлији, адәт-ән әнәси, мадди вә мәнәви мәдәнијјәти һаггында үмуми бир нәтичәјә кәлмәјә там әсас верир. Бәс, удиләрин ингилабдан сонракы һәјат тәрзиндә, аилә вә аилә мәишәтиндә, мадди вә мәнәви мәдәнијјәтиндә һансы дәјишикликләр баш вермишдир? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн истәр Нич вә истәрсә дә Оғузда мәскунлашан удиләрин һәјатына, мәишәтинә чанлы экскурс етмәк лазымдыр. Һәр шејдән әввәл удиләрин мүасир мәишәтини кечмишлә, кечмиш һәјат тәрзи илә мүгајисә етсәк, бу дәјишикликләри ајдынлығы илә дәрк едә биләрик.

Удиләрин ингилабдан әввәлки халг маарифи һаггында мәлүмат верәркән гејд етдик ки, истәр Варташендә вә истәрсә дә Ничдә рус вә дини тәмајүллү мәктәбләр фәалијјәт көстәрмишдир. Лакин етираф едәк ки, бу мәктәбләр үмумиликдә әһалинин савадланмасына көмәклик көстәрсәләр дә, хејли әһали тәһсил системиндән кәнарда галырды. Әлбәттә, бу тезиси статистик материалларла сүбут етмәјә әлимиздә дәгиг мәнбә олмаса да, бир чәһәти гејд етмәлијик ки, ингилабдан әввәл истәр Нич истәрсә дә Варташен удиләри арасында али тәһсилли зијалылар демәк олар ки, јох иди вә ја јох дәрәчәсиндә иди. Бу һал тәкчә удиләрә дејил, үмумијјәтлә бүтүн Азәрбајчан әһалисинә аид иди. Азәрбајчанын башга јерләриндә олдуғу кими Ничдә вә Варташендә фәалијјәт көстәрән бир нечә синифли мәктәбләрдә дә әсасән варлыларын балалары охуја билирди. Чүнки бу тәдрис очагларында тәһсил пуллу иди. Одур ки,

бу мәктәбләрдә тәһсил алыб, сонра да ону давам етдирәнләрин сајы тәк-тәк иди. Мәсәлән, ингилабдан әввәл Ничдән анчаг А.Гугаси Петербургдакы Һәрби Тибб Академијасында охумуш вә 1917-чи илдә ораны битирәрәк илк уди һәкими кими фәалијјәтә башламышдыр. Мәһз көстәрдидимиз игтисади сәбәбләр үзүндән ингилаба гәдәр удиләрин бөјүк әксәријјәтинин охумаг имканы олмамашдыр. 1897-чи илдә әһалинин биринчи үмумрусија сијаһыја алынмасы материалларында чох тәәссүф ки, удиләр сәһв олараг ермәни-григорјанлар графасына салынмыш вә бир етнос кими гејдә алынмамашлар. Она көрә дә онларын сајы билинмәдији кими, әһалинин савад дәрәчәси һаггында да бу сијаһыјаалма материаллары бизә һеч нә вермир. Бу һагда өтәри дә олса 1921-чи илдә Азәрбајчанда кечирилән кәнд тәсәррүфатынын сијаһыјаалма материалларында мәлүматлара раст кәлирик. Белә ки, Нич кәнд ичмасында мәскунлашан 2940 нәфәр әһалидән савадлыларын сајы вур-тут 54 нәфәр иди. Бунларын 53 нәфәри киши, чәми бир нәфәри гадын олмушдур.¹ Варташендә исә әһалинин сајы 1362 нәфәр олуб, онун 708 нәфәрини кишиләр, 554 нәфәрини исә гадынлар тәшкил едирди. Бундан әләвә Варташен гышлагда кишиләрин сајы 129 нәфәр, гадынларын сајы 125 нәфәрә бәрабәр иди.² Сијаһыјаалма материалларында әһалинин конкрет олараг нә гәдәринин уди олмасы көстәрилмир. Лакин савад дәрәчәси һаггында мәлүматда дејилир ки, Варташендә савадлы кишиләрин сајы 173, гадынларын сајы 43, Варташен гышлагда исә кишиләрин сајы 10, гадынларын сајы исә 2 нәфәрә бәрабәрдир.³ Лакин бу савадын өзүнүн дә нәдән ибарәт олмасы һаггында материалларда һеч бир мәлүмат верилмир. Она көрә биз дә һәмин савадын дәрәчәси һаггында сөз дејә билмирик. Лакин бир факт бизә мәлүм олур ки, әһалинин савад фаизи јухарыда гејд етдидимиз кими сон дәрәчә ашағы олмушдур.

Бу факты сонракы илләрдә дә мүшаһидә едирик. Белә ки, 1925-чи илин мәлүматына көрә Варташендә әһалинин сајы 2630 нәфәр иди ки, онларын да анчаг 17,4 фаизинин

1. Бах: Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Нухинский уезд, вып. XIII, сәһ. 53.

2. Бах: Јенә орада, сәһ. 22-23.

3. Бах: Јенә орада.

тәһсил в ар иди.¹

Мәһз буна көрә дә ингилабдан сонрақы дөврә башлыча мәгсәд әһалинин савадсызлыгынын ләғв едилмәсиндән ибарәт иди. Чүнки савадсызлыг ләғв едилмәдән башга мәдәни тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә наил олмаг мүмкүн дејилди. Одур ки, Азәрбајчанда мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси һәрәкаты мәһз савадсызлыгын ләғви илә башланды. Азәрбајчанлы кәндләриндә олдуғу кими удиләрин мәскунлашдығлары јашајыш мәнтәгәләриндә дә савадсызлыгын ләғви (ликбез) курслары тәшкил едилмәјә башланды. Әһалинин бөјүк әксәријјәти мәһз бу курслара чәлб едиләрәк онлара јазмағы, охумағы өјрәтмәјә башладылар.

Тәкчә Азәрбајчанда дејил, үмумијјәтлә бүтүн Загафгазија рекионунда мәскунлашан азсајлы халғларын мәдәни инкишафында 1926-чы илин ијул ајында чағырылмыш мүшавирәнин бөјүк әһәмијјәти олду. Мүшавирә Загафгазијада јашајан азсајлы халғларын мәдәни, социал мәишәт проблемләрини кениш мүзакирә едиб, азсајлы халғлар арасында кениш иш апарылмасыны күнүн зәрури вә вачиб мәсәләси сајды. Мүшавирә сон дәрәчә әһәмијјәт кәсб едән белә бир гәрар да гәбул етди ки, Загафгазија республикаларында Совет һакимијјәтинин Х илдөнүмүнәдәк азсајлы халғлар арасында савадсызлыг ләғв олунсун.² Демәли, 1930-чу илдә Азәрбајчанын азсајлы халғлары арасында савадсызлыг ләғв едилмәли иди. Удиләрин етник хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг Азәрбајчан һөкүмәтинин хүсуси кәстәриши илә артыг 1930-чу илдән башлајараг удиләрин охудуғлары мәктәбләрдә уди дилинин тәдрисинә башланды. Уди дилинин тәдриси 1937-чи иләдәк давам етдирилди. Бундан сонра удиләрин билаваситә өз тәшәббүсләри илә уди дилинин тәдриси дајандырылды вә тәдрис рус, ермәни вә Азәрбајчан дилләриндә апарылмаға башланды.

Варташен кәндләринин 1930-чу илдә кечирилмиш үмуми јығынчағынын гәрарына әсасән удиләр арасында мәдәни-

1. Бах: ЦГАОР Азербайджана, фонд 88, оп. 1 ед, Хр. 8, л. 8.

2. Бах: И.И.Тамразов. Деятельность коммунистических организаций по интернациональному сплочению народов Закавказья. Ереван, 1972, сәһ. 105.

маариф ишләри әсасән рус дилиндә апарылырды. Архив материалларындан көрүндүјү кими 1930-чу илләрдә Варташен удиләринин биринчи дәрәчәли бир мәктәбдән башга һеч бир мәдәни-маариф мүәссисәси јох иди.¹

Архив материалларындан мәлум олур ки, 30-чу илләрдә азлыгда галан халғларын мәнәви сәвијјәсинин инкишафы үчүн Бақыда һејли тәшкилатлар фәалијјәт кәстәрирди. Белә ки, дағ јәһудиләринин, чинлиләрин, Волга боју татарларынын, украјналыларын, јунанларын, осетинләрин клуб-кушәләри вә башга мәдәни-маариф мүәссисәләри мөвчуд иди.² Лакин бир сыра сәбәбләр үзүндән азсајлы халғлар арасында күтләви ишләр лазыми сәвијјәдә апарылмырды. Бу сәбәбләр ичәрисиндә һәмнин мүәссисәләрә үмуми рәһбәрлик едән тәшкилатын олмамасы, күтләви ишләрин апарылмасы үчүн лазыми иш јерләринин, бурада маддиди-техники базанын олмамасы, һабелә малијјә вәсаитинин, ихтисаслы кадрларын азлыгыны хүсусилә гејд етмәлијик. Нәһәјәт, Азәрбајчанын азсајлы халғларынын ана дилиндә һеч бир клуб иши, китабхана иши апарылмадығыны да бура әләвә етсәк, бу сәбәбләрин үмуми мәнзәрәси ајдын олар. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг Азәрбајчан Коммунист(б) партијасынын һәлә 1920-чи илин ијулулда јаранмыш Милли азлығлар секторунун 1930-чу ил мартын 10-да кечирдији мүшавирә Милли азлығларын мәдәни-маариф мүәссисәләринин јенидән гурулмасыны вачиб сајды. Бунула әлагәдар мүшавирә мәдәни-маариф мүәссисәләринин ваһид системинин јарадылмасы вә онлара рәһбәрлик едилмәси мәгсәдилә Бақыда милли азлығларын мәдәнијјәт евинин јарадылмасыны; клуб вә мәдәнијјәт евләри нәздиндә милли азлығларын бөлмәләринин тәшкил едилмәсини; милли азлығларын мәдәни сәвијјәсинин јүксәдилмәси үчүн бүдчәнин артырылмасыны гәрара алды.³

Мүшавирәнин гәрарында һәмчинин кәстәрилирди ки, милли азлығларын мәдәнијјәт евләринин тәшкил едилмәси илә милли азлығларла бағлы бүтүн маарифчилик чәмиј-

1. Бах: Азәрбајчанын јени вә ән јени дөврү тарихи архиви, фонд 57, иш 151, вәрәг 57.

2. Бах: Јенә орада, фонд 57, иш 151, вәрәг 58.

3. Бах: Азәрбајчанын јени вә ән јени тарихи архиви, фонд 57, иш 151, вәрәг 58.

јәтләри ләғв едилсин.¹

Бәһс етдијимиз сәнәддә диггәти чәлб едән белә бир фикир дә вардыр ки, республикада (Күрдүстанда вә Нуха (Шәки) рајонунда) мүхтәлиф тәшкилатлар вә ајры-ајры шәхсләр вардыр ки, онлар милли азлыгларла әләгәдар мүәссисәләрин бағланмасы әһвал-руһијәсиндәдирләр. Онлар милли азлыглар арасында бүтүн мэдәни ишләри түрк вә ја рус дилләриндә апармаға чалышырлар ки, буна һеч чүр һагг газандырмаг олмаз.² Азәрбајчан һөкүмәтинин гәбул етдији бу гәбилли мүхтәлиф тәдбирләрин бир саһәси дә удиләрә чатырды. Истәр Варташендә вә истәрсә Ничдә јени-јени мэдәни-маариф мүәссисәләринин јарадылмасы, онлар үчүн мадди база тәшкил едилмәси, лазыми аваданлыгла тәһһиз олунмасы дедијимизә сүбутдур. Тәкчә ону гејд едәк ки, 30-чу илләрдә Ничдә икинчи орта мәктәбин, мүһарибәдән сон-ракы 50-чи илләрдә исә бурада јенидән бир нечә мәктәбин, клубларын, китабханаларын вә башга мэдәни-маариф объектләринин ачылмасы бу саһәдә бөјүк ирәлиләјишләрдән иди. 1930-чу илдән Нич кәндиндә тибб мәнтәгәси фәалијјәт көстәрирди. 60-чы илләрдә исә кәнддә әввәл 10, даһа сонра 50 чарпајылыг хәстәхана ачылмышдыр. Хәстәхананын илк баш һәкими һәсәнәфа Әлијев, илк уди һәкими исә Авак Мутулов олмушдур. Гәбәлә маһалында илк аптек дә мәһз Нич кәндиндә ачылмышдыр. 1930-чу илләрдә ачылан бу аптек мүасир дөврәдәк кәнд әһалисинә хидмәт көстәрир.

Умумијјәтлә, мүасир дөврдә Нич Гәбәлә рајонунун ән абад, мүасир кәндләриндән сајылыр. Бурада 5 орта мәктәб, хәстәхана, 15 чарпајылыг доғум еви, поликлиника, бир нечә мэдәнијјәт еви, идман гурғулары, мәишәт евләри мөвчуддур. Тәкчә ону гејд едәк ки, Ничин тибб очагларында 30-дәк һәким вә тибб ишчиси чалышыр. Лакин тибб очагларында јүксәк ихтисаслы һәкимләрә јенә бөјүк еһтијач дујулур. Кәнд хәстәханасынын јерләшдији бина тәләбата чаваб вермәдији үчүн сон вахтлар үмуми дәјәри бир милјон маната бәрабәр олан мүасир типли хәстәхананын тикилмәси планлашдырылмышдыр.

Ничдә мүасир тәләбләрә чаваб верән ики ушаг бағчасы

1. Бах: Јенә орада.
2. Бах: Јенә орада.

мөвчуддур. Бағчалардан бири дөрд групдан, дикәри исә ики групдан ибарәтдир. Бағчаларда һәм рус вә һәм дә Азәрбајчан бөлмәләри вардыр. Һазырда һәр ики бағчада 200-дәк ушағын тә лим вә тәрбијәси илә мәшғул олунур. Ушаг тәрбијәси мүәссисәләриндә һәм удиләр вә һәм дә азәрбајчанлылар ишләјирләр.

Дедикләримиздән әләвә һазырда Ничдә бир сыра социал-мэдәни объектләр дә мөвчуддур. О, чүмләдән 36 јерлик бир мәишәт еви, 10 әдәд мәишәт көшкү, 5 јемәкхана, 3 чајхана, 26 тичарәт объекти, 1 колхоз базары әһалинин бу саһәдәки еһтијачларына хидмәт едир.¹

Ничин мэдәнијјәт объектләри арасында бир мүасир типли мэдәнијјәт еви, 3 клуб, 4 китабхана вардыр. Һәммин китабханаларда сахланан китаб фондунун мигдары 29.500 әдәддир. Охучуларын сајы исә 2250 нәфәрдир.² Кәндин әһалиси дүнја әдәбијјатынын классикләри илә јанашы, рус, Азәрбајчан әдәбијјатынын нүмунәләри илә таныш олурлар. Китаб фондунун хејли һиссәсини Азәрбајчан дилиндә олан әдәбијјат тәшкил едир. Китабханалар, мэдәнијјәт евләри, клублар әһалинин естетик тәрбијәсинин формалашмасында, дүнјакөрүшүнүн инкишафында мүһүм рол ојнајыр. Бу мэдәни-маариф мүәссисәләриндә тез-тез охучу конференслары, диспутлар, әдәби бәди кечәләр кечирилир ки, бурада јерли зијалылар јахындан иштирак едирләр. Адларыны чәкдијимиз мэдәни-маариф мүәссисәләриндә 21 нәфәр мүтәхәссис чалышыр. Онларын 12 нәфәри уди, 9 нәфәри исә азәрбајчанлыдыр. Кәнд мэдәнијјәт еви нәздиндә үч бәди өzfәалијјәт дәрнәји вардыр. Әсасән уди гызларындан вә оғланларындан ибарәт олан бу коллективләр рајонун кәндләриндә кениш халг күтләси гаршысында вә еләчә дә республиканын башга рајонларында, Азәрбајчан телевизиясында чыхыш едирләр.

Бүтүн дејиләнләрдән әләвә, Ничдә ики рабитә шөбәси, 700 нөмрәли автомат телефон стансијасы, бир видеозал, 3 кино-клуб, 2 һамам, 3 фотоателје, 2 идман гурғусу әһалијә даими хидмәт көстәрир.

1. Рәгәмләр Нич кәнд ичра һакимијјәти тәрәфиндән верилмиш арајышдан көтүрүлмүшдүр.
2. Рәгәмләр Нич кәнд ичра һакимијјәти тәрәфиндән верилмиш арајышдан көтүрүлмүшдүр.

Ничин ичтимаи һәјатында 1932-чи илдә тикилмиш фындыг заводу мүнүм рол ојнамышдыр. Һәмнин завод Ничин вә үмумиликдә Гәбәлә маһалынын фындыг бағларында јетишән мәһсулун е́малы саһәсиндә тәкчә рајонда дејил, бүтүн Азәрбајчанда мәһшур олмушдур. Һәр ил 1500 тон фындыг истеһсал едиб, гәннады мүәссисәләринә тәһвил верән мүәссисә бу саһәдә республикада мөвчуд олан заводлардан бири иди. Фындыг заводунда јүзләрлә әһали ишлә тә́мин олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүнәрибәси илләриндә завод өз фәалијјәтини гисмән дајандырыб, бир мәнтәгә кими ишләјиб. Мүнәрибәдән сонракы гуручулуғ дөврүндә завод јенидән бәрпа едилмиш вә 1960-чы илдә онун истәр саһәси вә истәрсә дә истеһсал күчү артырыларағ Нич консерв заводуна чеврилмишдир.

Мәһз бундан сонра завод тәкчә фындыг истеһсалы илә дејил, нечә-нечә консерв мәһсулларынын һазырланмасы, мејвә тәдарүкү илә дә мәшғул олмушдур. Нич консерв заводунун узун илләр директору олмуш А.Күрәнов сөјләјир ки, бурада мүнәлиф чешидли мүрәббәләр, тутмалар, чөмләр һазырлајыб тәкчә республикаја дејил, Москваја, Санкт-Петербурга, Узағ Шәргә, Сибирә, Мурманска, Архангелскә, Воркутаја, Комија, Сахалинә, Камчаткаја вә даһа нечә-нечә јерләрә көндәрирдик. Заводда һазырланан бөјүрткән, гоз, килас мүрәббәләри, кавалы, армуд, һејва, алма компотлары, помидор, хијар, әзкил тутмалары һәр јердә јүксәк гијмәтләндирилирди. Завод үмумијјәтлә 32 адда мәһсул истеһсал едирди. Консерв заводу әһалинин ишлә тә́мини саһәсиндә дә мүнүм рол ојнајырды. Белә ки, бурада кәндин 400-500 нәфәр әһалиси ил боју ишлә тә́мин олунурду. Заводун иллик кәлири милјон манатлара чатырды ки, бунун бир һиссәси дә әһалинин, завод ишчиләринин мәдәни-мәишәт объектләринин тикилмәсинә, тә́миринә сәрф олунурду. Завод фәһләләри үчүн кениш јемәкхана, јатағхана, гонағ отағы инша едилмишдир.

Удиләрин һәјатында, мәишәтиндә баш верән көклү дәјишикликләр тәкчә тәһсил, сәһијјә вә соснал мәсәләләрлә битмир. Дејәк ки, бу дәјишикликләри биз мәишәт вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә көрүрүк. Мадди мәдәнијјәтдән башламыш, аилә мәишәтинә, адәт-әнәналәрәдәк елә бир

саһә јохдур ки, орада бу вә ја дикәр дәјишиклик һиссә олунмасын. Мәсәлән, удиләрин јашајыш евләриндән бәһс едәркән көстәрдик ки, кечмишдә әнәнәви евләр пәнчәрәсиз тикиләр, ишыг дүшмәјә евдә јер гојулмаз, мәнзил евин ортасындакы очағ васитәси илә гыздырыларды. Бир сөзлә, јашајыш үчүн лазым олан ади шәраит, санитария, кикијена гајдалары бу мәнзилләрдән узағ иди.

Лакин удиләрин мүасир мәишәти илә танышлығ көстәрир ки, бу гәбилли јашајыш евләринә артығ тәсадүф едилмир. Әнәнәви уди евләрини инди сон дәрәчә мүасир, ишығлы, ајнабәндли евләр әвәз етмишдир. Әнәнәви јашајыш евләриндән фәргли оларағ, мүасир уди евләри әсасән ики мәртәбәли вә ја зирзәмили тикилир. Мәнзилләр нормал ишыгла тә́мин олунурлар. Мәнзилләр тикиләркән аиләнин бөјүк-кичиклији, аилә үзвәләринин сајы нәзәрдә алыныр. Демәли, уди аиләсинин ев мәишәти мүасир әсаслар үзәриндә гурулмушдур вә бурада нормал һәјат шәраити мөвчуддур. Евләр мүасир мебел дәстләри илә бәзәнмишдир.

Кечмишдән, әнәнәви евләрдән фәргли оларағ мүасир уди еви електрик собалары илә гыздырылыр. Әһали маје газдан истифадә едир. Мәнзилдә очағ демәк олар ки, галанмыр, бир сөзлә шәһәр әһалисинә мәхсус бир чох чәһәтләри биз бурада да көрүрүк.

Евин тәндирханасы,мәтбәхи чох һалларда јашајыш мәнзилләриндән кәнарда, јә́ни һәјәтдә јерләшир ки, бу да евин саһманлы-сәлигәли сахланмасына мүсбәт тә́сир көстәрир.

Јашајышда баш верән дикәр мүсбәт дәјишиклик, зәннимизчә мал-гара сахланылан төвләләрин јашајыш евиндән узағлашдырылмасы сајыла биләр. Кечмишдә бир сыра ичтиман-игтисади сәбәбләрлә әлағәдар оларағ, төвлә әслиндә јашајыш еви комплекси дахилиндә оларды. Бу исә антисанитаријадан башга евин үмуми саһманына мәнфи тә́сир көстәрирди. Мүасир уди евиндә төвлә һәјәтин бир кәнарында јерләшәрәк мал-гаранын кедиш-кәлиши үчүн ајрыча гапы гојулур. Башга сөзлә, һәјәтин чиркләнмәсинә јол верилмир. Она көрә дә һәр бир уди евиндә, һәјәтиндә мүасир руһ, тәмизлик, сәлигә дујулур. Һәм дә удиләр күлү, чичәји чох севириләр. Һәјәтләриндә күл-чичәк јетишдирмәк бурада ади, лакин әнәнәјә чеврилмиш һал сајылыр.

Бу гәбилли сосиал дәјишикләри биз ејни заманда уди-ләрин кејимләриндә көрүрүк. Ничдә вә Оғузда оларкән биз удиләрин ән'әнәви кејимләри, бәзәкләри илә марагландыг. Мә'лум олду ки, әһали ән'әнәви кејимләрдән нәинки исти-фадә етмир, әксинә онлар артыг бирдәфәлик халгын мәишә-тиндән чыхмышдыр. Истәр гадынлар вә истәр дә кишиләр анчаг мүасир дөврүн палтарларындан истифадә едирләр. Бу палтарлар исә Азәрбајчанын вә ја башга республикаларын фабрикаләриндә истәһсал едилир вә әһали тәрәфиндән һазыр шәкилдә сатын алыныр. Демәли, удиләрин мүасир кејимләриндә һеч бир етник хүсусијјәт жохдур. Она көрә дә этносун бу фәргли чәһәти дә мүасир дөврдә арадан чых-мыш, уди вә азәрбајчанлылар арасындакы бу фәрг дә өз-өзлүјүндә арадан көтүрүлмүшдүр.

Зәннимизчә удиләрин һәјатында баш верән көклү дәји-шикликләрдән бири дә аилә мәишәти илә бағлыдыр. Удиләрин кечмиш аилә мәишәти үчүн характерик олан јашынма, кәлинин гајнана, гајната илә данышмамасы адәтләри фактики олага мәишәтдән чыхмышдыр. Уди гыз-лары мүасир дөврдә үзү өртүлү, дувагла дејил, ачыг үзлә кәлин көчүрләр.

Оғлан вә гыз һәјатда бир-бирини таныјыб, бир-биринә бәләд олуб, сонра аилә һәјаты гурурлар. Уди гызлары мү-асир дөврдә тәһсилә јијәләнирләр. Һалбуки, бу, кечмишдә мүмкүн олан һал дејилди. Аилә мәишәтиндә мөвчуд олан бир сыра патриархал адәтләр инди демәк олар ки, мәишәт-дән, арадан чыхмышдыр. Бөјүк-кичиклик сахланмагла јана-шы, гадын, кәлин инди аиләнин бәрабәр һүгуглу үзвүдүр вә бир сыра дахили мәсәләләр, проблемләр мәнз онларын иштиракы илә һәлл едилир. Уди гызы һәкимдир, мүәл-лимдир, агрономдур. Онлар өлкәнин, республиканын али мәктәпләриндә тәһсил алыр, сонра доғма обаларына гајы-дыб, елинә хидмәт көстәрирләр. Уди гызы, Азәрбајчан Пе-дагожи Институтунун јетирмәси Арфик Күрәнова 30 илдән артыгдыр ки, Нич орта мәктәбиндә Азәрбајчан әдәбиј-јатыны ушаглара тәдрис етмишдир. Нич кәндиндә орта тәһ-сил алмыш, башга бир уди гызы М.Кочари исә Харков Тор-пагшүнаслыг Институтуну битирмишдир. Ничин, Оғузун тәдрис очагларында нечә-нечә уди мүәллими ушагларын

тә лим-тәрбијәси илә, тибб очагларында һәкимләр исә әһа-линин сағламлығы илә мәшғулдурлар.

Нечә-нечә уди мүтәхәссиси исә кәнарда фәалијјәт көс-тәрир. Аилә мәишәтиндә диггәти чәлб едән бир дәјишиклик дә бизә көрә сон онилләрдә гарышыг никаһларын мејдана кәлмәсидир. Топладығымыз материаллар буну демәјә әсас верир ки, уди гызларынын азәрбајчанлы оғланларына вә азәрбајчанлы гызларынын уди оғланларына әрә кетмәси һеч дә тәсадүфи һал дејилдир. Истәр Ничдә вә истәрсә дә Оғузда онларча белә гарышыг никаһлы аилә мөвчуддур. Мәсәлән, Нич кәндиндә уди В.Гукаси азәрбајчанлы гызы Фатма Сүлејманова илә аилә һәјаты гурмушдур. Азәрбајчанлылардан Абидов Фәрһад Чумар оғлу уди гызы Нүбар Ашуари илә, Абдуллајев Хәлил Һәсән оғлу исә Лјуба Бахшо гызы Атајева илә евләнмишләр. Даһа сонра вахтилә Ничдә мүәллим олмуш С.Маһмудов Марго Каспари илә евләнмишдир. Һазырда Нич орта мәктәпләринин бириндә директор ишләјән Видади Сәд'и оғлу Маһмудов да ата-сынын ән'әнәсини давам етдириб, уди гызы илә һәјат гуруб.

Уди-азәрбајчанлы гарышыг никаһларына Оғузда да раст кәлинир. Белә ки, Оғуз сакини Марија Силдирова азәрбај-чанлы Сәлим Мәммәдова, Аракси Газарова — Тофиг Исми-ханова, Лиза Газарова Бајан кәндиндә јашајан Һәсән Һашы-мова, Софи Бежанова Һәмид Һәмзәјева, Света Канари исә Назим Мәһәррәмова әрә кетмиш вә өзләрини хошбәхт аиләләрдән сајырлар.

Бир чәһәти дә гејд едәк ки, гарышыг никаһлы аиләләрдә азәрбајчанлылыг әһвалы, адәт-ән'әнәси там үстүнлүк тәш-кил едир.

Дејиләнләр бир даһа көстәрир ки, масир дөврдә дини ајры сечкилик, дин фәрги кәнчләрин аилә гурмасында ар-тыг өз әһәмијјәтини итирмишдир. Ел-обада аилә һәјаты гураркән кәнчләрин кимлији, ағылы, тәһсили, вәтәнә, халга сәдагәти кими инсани кејфијјәтләрә даһа үстүнлүк верилир.

Көрүндүјү кими, рекионда уди вә азәрбајчанлыларын бир-биринә гајнајыб-гарышмасы просеси мүсбәт мә'нада бу халгларын биркә јашајыш нормасына чеврилмишдир. Уди тоју тәкчә удиләрин дејил, бүтүнлүкдә Ничдә јашајан әһалинин — азәрбајчанлыларын, ләзкиләрин үмуми шадлы-

ғыдыр, тојудур, дүјүндүр. Бурада мусигидән башламыш адәт-әнәнәјәдәк һамы бејнәлмиләлдир, һәм дә миллидир. Уди азәрбајчанлыларын, ләзкиләрин хејриндә, тојунда иштирак едир, өзүнү бу аиләнин бир үзвү сајыр вә еләчә дә әксинә. Демәли, дининдән асылы олмајараг халглар өзләринә мәхсус биркә јашајыш әнәнәләри, гајдалары јаратмышлар. Халгларын хејри дә бирдир, шәри дә, дүшмәни дә ејнидир, досту да. Бу достлуг Азәрбајчан халгынынын башына кәтирилән 1990-чы ил ганлы 20 јанвар һадисәләриндән башламыш, нечә илләр давам едән Гарабағ мұһарибәси күнләриндә өзүнү даһа габарыг көстәрмишдир. Азәрбајчан халгынын тарихинә гара күнләр кими дахил олмуш бир чох сон һадисәләрдә кичик уди халгы өз мәнлијини, өз хүсусијәтини бир даһа ачыгламыш олду.

1991-чи илин декабрын 29-да республикада илк дәфә кечирилән референдумда удиләр бир нәфәр кими Азәрбајчанын мүстәгиллијинә, суверенлијинә сәс вермишләр. Буну еләчә дә 1998-чи илдә Азәрбајчанда кечирилән Президент сечкиләринә дә аид едә биләрик. Бу сечкиләрдә иштирак едән удиләр үмуми Азәрбајчан халгындан ајрылмамышлар. Бу һадисәләр заманы да удиләр Азәрбајчанын бүтөвлүјүнә демократик әсаслар үзәриндә дөвләт гуруб, инкишаф етмәсинә өз әмәли төһфәләрини вердиләр. Удиләрин өзләринин дедији кими азәрбајчанлыларын даш гојдуғу јерә, удиләр баш гојмаларыны сүбүт етдиләр.

Демәли, азәрбајчанлыларын ајрылмаз бир парчасы олан удиләр өзләринин мадди вә мә нәви мәдәнијјәтләри илә бир даһа сүбүт етмишләр ки, онлар азәрбајчанлыларла ејни сој көкүнә маликдирләр. Дикәр тәрәфдән әсрләрлә ејни мүһитдә, ејни ичтимай-сијаси һәјатда, биркә јашајыш гајдаларында формалашан етник психолокијаларына көрә удиләр Азәрбајчан халгынын бир һиссәсини тәшкил едирләр. Удиләр әсрләрлә бу амалларла јашајыб-јаратмыш вә инди дә Азәрбајчанын ваһидлији, мүстәгиллији јолунда әлләриндән кәләни әсиркәмирләр. Ж.Кочаринин јаздығы кими «азәрбајчанлылар даш гојан јерә, удиләр баш гојар» кәламы бу етник психолокијаны там ајдынлығы илә нүмајиш етирир.

НӘТИЧӘ

Беләликлә, биз јухарыда тарихи — етнографик материалара әсасланараг көстәрдик ки, удиләр Азәрбајчанын надир этносларындан биридир. Бу да зәннимизчә, ашағыдакы сәбәбләрлә әлагәдардыр: 1) удиләр демәк олар ки, бир етник бирлик кими өз дилләрини, мәдәнијјәтләрини, әрази вә тарихләрини горујуб сахламышлар; 2) бир этнос олмаг етибарилә удиләр Азәрбајчандан кәнарда, дүнјанын неч бир јериндә мәлум дејил вә олмамышлар; 3) удиләрин Азәрбајчандан кетмәси, онларын кәләчәкдә бир этнос кими мәһвинә сәбәб ола биләр. Бунун сәбәбини исә әлејһдарларымыз неч шүбһәсиз ки, азәрбајчанлыларда көрәчәкләр. Башга сөзлә, дүшмәнләримиз әслиндә белә бир һалын баш вермәсини сәбирсиэликлә көзләјирләр ки, Азәрбајчаны вә азәрбајчанлылары дүнја халгларына, бәшәријјәтә мәдәнијјәтин дүшмәни кими танытдырсынлар.

Удиләр Гафгазын вә еләчә дә Загафгазијанын гәдим аборикен тајфаларындан олуб, адәт-әнәнәләриндә, мәишәт вә мәдәнијјәтләриндә Азәрбајчан халгынын бир сыра стереотипләрини горујуб сахламышлар. Одур ки, бизим удиләрә олан мүнәсибәтимиз, әслиндә өз сојумуза, үч миниллик тарихимизә олан һөрмәтимиз вә гајғымыз кими баша дүшүлмәлидир. Удиләрин Азәрбајчан әразисиндә горунуб-сахланмасынын тәкчә елми бахымдан дејил, һәм дә чох бөјүк сијаси әһәмијјәти олдуғуну гејд едәрәк ашағыдакыларын һәјата кечирилмәсини мәсләһәт билirik:

1. Азәрбајчанда милли мүнәсибәтләр зәмининдә баш верән сон һадисәләрин үмуми ахары бу вә ја дикәр дәрәчәдә удиләрдән дә јан кечмәмишдир. Белә ки, јерләрдә бәзи хошакәлмәз һаллара јол верилмишдир. Одур ки, бу этносун мәскунлашдығы әразиләрдә милли мәсәләни мүсбәт һәлл едиб, удиләрә гаршы олан гејри-сағлам дүшүнчә тәрзи арадан галдырылмалыдыр.

2. Кениш халг күтлэсинэ удилэрин кимлији, мәншэји һаггында тарихи һәгигәтлэри чатдырмаг лазымдыр.

3. Удилэрин компакт һалда јашамалары, һабелә онларын бир этнос кими горунуб сахланмасы үчүн әһалијә һәр чүр шәраит јарадылмалы вә көмәк көстәрилмәлидир.

4. Гәбәлә рајонунун Нич кәнди́нин Азәрбајчанда вә үмумијјәтлә дүнјада удилэрин компакт јашадығы јеканә јашајыш мәскәни олдуғуну нәзәрә алараг кәнд ачыг сәма алтында музей е́лан олунмалыдыр. Һәмин музей — кәндә тәкчә республиканын дејил, еләчә дә дүнја ичтимаијјәтинин диггәти чәлб едилмәлидир.

5. Бу мәгсәдлә әввәлчә тарих-дијаршүнаслыг музеји тәшкил едилсин. Өзүнүн миниллик тарихини, кечмишини, дилини, мадди вә мәнәви мәдәнијјәтинини, етник өзүнәмәх-суслуғуну горужуб сахлајан, она һөрмәт едән халгын буна мәнәви һүгугу вардыр.

6. Нәһајәт, зәннимизчә, бу күн удиләрлә вә бизим кечмишимизлә бағлы дини — конфессионал амилин һәллинә дә наил олмаг тәләб олунур. Бу этносун һансы гәдим динә мәнсуб олмасы суалына чаваб вермәклә биз Азәрбајчанын вә үмумијјәтлә Гафгазын көклү әһалиси илә ермәнилэрин һеч бир әлагәси олмамасы фактыны да ачыгламыш олуруг. Бунунла да бу күнәдәк һәм ермәнишүнаслар вә һабелә бәзи азәрбајчаншүнаслар арасында мөвчуд олан тәһрифләрә сон гојула биләр. Одур ки, бу мәсәләнин һәлли илә әлагәдар олараг мүгәддәс рус православ мәзһәбинин баш идарәсинә мүрачиәт едиб, өзүнүн 1836-чы илдә албан килсәси вә католикослуғунун ләғв едилмәси һаггындакы гәрарынын илк башланғычдан дүзкүн олмадығыны вә она көрә дә бу гәрара јенидән бахылмасыны тәләб етмәк лазымдыр. Белә бир мүрачиәт тарихи вә сијаси, дини вә тәчрүби бахымдан әсасландырыла биләр. Бундан өтрү кифајәт дәрәчәдә фактик материаллар мөвчуддур. Бунунла јанашы уди — христианларла бағлы бу тәләб һаггында Үмумдүнја бирләшмиш килсәләр шурасына да мәлүмат вермәк лазымдыр. Лазым кәләрсә бунунла әлагәдар олараг әһали арасында референдум да кечирилә биләр. Килсә тарихи бу гәбилли мәсәлэлэрин һәллиндән хали дејилдир. Белә ки, 1992-чи илин нојабр ајында католик килсәси өзүнүн 500 ил

әввәл Галилео Галилеј һаггында гәбул етдији гәрары ләғв етмишдир.

Гејд едәк ки, XIX әсрин II јарысында Гафгазда православ христианлығын бәрпасы чәмијјәти уди — григорјанлар арасында да фәалијјәт көстәрмишдир. Лакин ады чәкилән бу чәмијјәт өз мәгсәдинә наил ола билмәмишдир.¹ Әкәр православ килсәси халгын бу тәләбинә мәнфи чаваб верәрсә, бу һалда уди христианларын үмуми јығынчағыны чағырыб, бурада албан килсәсинин бәрпа едилмәсини, һүгугларынын (автокефалисини) өзүнә гәјтарылмасы барәдә гәрар чыхармаг вә католикос сечиб, удилэрин јығчам шәкилдә јашадығы Нич кәнди́ндә албан килсәсинин бәрпа едилмәсини е́лан етмәк лазымдыр. Бүтүн бунлар удиләрә IV-VIII әсрләрдә олдуғу кими өз мәскәнләриндә өз динләринә гәјытмаға, өз дилләриндә Инчил китабыны охумаға имкан верәчәкдир. Дејиләнләрин һәјата кечирилмәси үчүн зәннимизчә объектив шәраит мөвчуддур: а) Азәрбајчанын ме́мар-алимлэри илкин албан килсәләринин, абидәләринин бәрпа едилмәси лајиһәләрини тәклиф етмишләр.² б) Инчилин уди дилинә тәрчүмә едилмәсинә јенидән тәшәббүс көстәрилмиш вә XIX-XX әсрләрин әрәфәсиндә о нәшр олунмушдур.³

Беләликлә, садаладағымыз амилләр — албан килсәси вә мәбәдинин бәрпасы вә Инчилин уди дилинә тәрчүмә едилмәси һеч дә реаллыгдан узаг дејилдир. Дејилән комплекс тәдбирләрин һәјата кечирилмәси удиләр һаггында сөјләнилән гејри-елми, тәһриф олунмуш, фитнәкар вә субјектив фикирләрдән узаглашмаға көмәк етмиш олар. Анчаг бу јолла, бу васитәләрлә лүзумсуз еһтираслардан хилас олуб, Азәрбајчанын гәдим этносларындан бири олан удиләри, елми әсасы олмајан, учуз сенсасија архасынча гачан мүәллифләрин шәрлә долу әсәрләринин бөһтанларындан горумаг олар.

1. Бах: Э.А.Керимов. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей. Баку, 1985, сәһ. 53-54.

2. Бах: Д.А.Ахундов. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986, гл. IV; К.М.Мамедзаде. Строительная..., гл. II.

3. Бах: Господа нашего Иисуса Христа св. Евангелие от Матфея, Марка, Луки и Иоанна на русском и удинском языках. Перевод с Бежанова. - СМОНПК, вып. XXX, Тифлис, 1902.

Әкәр дедикләримиз һәјата кечирилмәзсә удиләрин күт-ләви сурәтдә Азәрбајчаны тәрк етмәси горхусу көзләнилә биләр. Бурада удуб-удузанларын да олачағына шүбһә јери галмыр. Азәрбајчанын исә дүнја ичтимайјәти вә еләчә дә өз әчдадлары гаршысында чох шеј итирәчәји ајдындыр. Азәрбајчан Республикасы президентинин 16 сентјабр 1992-чи ил тарихли фәрманында нәзәрдә тутулан бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмәзсә, бу сәһәдә илкин аддымлар атылмазсә биз нәинки удиләрин вә һабелә бу әразидә тарихән мәскунлашан даһа нечә-нечә азсајлы этносларын вә етник группларын итирилмәси илә үзләшә биләрик. Бу исә чохмилләтли республикамызын моноетник дәвләтә чеврилмәсинә сәбәб ола биләр. Бунун исә бејнәлхалг сijasи аләмдә нә демәк олмасыны, онун һансы ачы нәтичәләр вермәсини бәри башдан дәрк етмәлијик. Бундан аз әһәмијәтли олмајан башга бир чәһәт дә ондан ибарәтдир ки, дүшүнүлмәмиш әмәлләримиз нәтичәсиндә биз удиләри итирмиш оларыгса, бунунла да өз әлимизлә өзүмүзүн кечмиш этнотарихимизин, этномәдәнијјәтимизин, этно-конфессионаллығымызын, Азәрбајчан халгынын сојкөкү илә бағлы олан албанларла, демәли удиләрлә әлағадар олан бир һиссәсини гоншуларә һәдијјә вермиш оларыг. Бу исә о демәкдир ки, биз Гафгаз Албанијасынын башгаларынын тарихинә дахил олмасыны тәсдиг едирик. Тәсдиг едирик ки, албанлар вә о чүмләдән удиләр башга этносун тәркибинә дахилдирләр; нәһәт, Гарабағ торпағы башгасынын әразисидир. Нәтичә етибарилә VIII әсрдән башланан ермәни-григорјан ассимилјасијасы өз маһијјәти етибарилә XX әсрин астанасында Азәрбајчанын уди-христиан әһалисинин там ләғвинә сәбәб ола биләр.

Азәрбајчанда јени дәвләт гурулу, о демократик вә суверен олмалыдыр. Лакин Азәрбајчанын етник вә онун даһа пнс варианты олан моноетник дәвләт олмасы арзу-олунмаздыр. Биз Азәрбајчанда милләтин дејил, вәтән-дашларын, инсанларын дәвләтинин јаранмасына хидмәт көстәрмәлијик. Биз үмуми этносун јадашыны, дүшүнчәсини унутмамалыјыг. Тарих буну бизә бағышламаз. Бу да бир һәнгәтдир ки, кечмишинә һөрмәт етмәјән халгын кәләчәји јохдур.

THE UDINS

(A HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC STUDY)

(summary)

The modern Udins, having called themselves "Udi", descendants of ancient Utiis - one of 26 Albanian tribes, each of them occupying a definite historical region in Azerbaijan*, spoke their own language and remained a trace in history of their historical motherland.

The Udins relate to ancestors of the modern Azerbaijanian Turkic-speaking people and are known only in their history and on their native land. The Udi language is reckoned among the Caucasian family of languages and like the Udins themselves, has nothing in common with the Armenian language: neither from the historical and ethnical point of view nor by culture or somehow else.

The first reliable information about the Udins has appeared 2.500 years ago. The ancient authors like Herodot (V c. B.C.), Strabon (I c. B.C.), Ptholeme (II c. A.D.), the Roman author Plini the Eldest (I c. A.D.) wrote about them. The most detailed reports about the Udins and other Albann tribes are contained in the book "History of Albans" by the indigenous author Moses the Utii (VIII c.) who was an Udi by birth.

The Udins (Utiis) occupied in the past the historical region Uti, which included lands between the Caspian Sea and

* Historical Azerbaijan, regardless of the modern state borders, is meant. That is more than 320 thousand square km inhabited by 30 m of the Azerbaijani. After the conquest of Azerbaijan and its partition between Russia and Iran in the beginning of the XIXth c. there had Russia and the Azerbaijanians: the Northern one - as a part of Russia and the Southern one as a part of Iran, with all ensuing consequences both for the country and its indigenous population.

the Main Caucasus ridge: on the left bank and on the right bank of Kura, up to the river of Alazan.

The Udine were among the creators of the Albanian Kingdom (II c. B.C. - VII c. A.D.) which included the Northern Azerbaijan (the Caucasian Albania), the Southern Dagestan (including Derbend), adjoining lands of Georgia (Kakheti/Ereti) and Zangezur (now a part of Armenia). Some experts believe that the official language of the Albanian Kingdom was the Old Udinian language. Since the official religion of the state became Christianity in the next century there had appeared the Albanian alphabet, the Bible and other original and foreign literature in translation. Albanian writers and historians, jurists and poets, rhetoricians and philosophers became well known. Now we know such works as "Aguen Canons" (V c. A.D.), "History of Albans" by Moses the Utii (VIII c.), "Weeping for the Grand Duke Gardman Javanshir's Death" - an elegy by Davdak (VIII c.), "The Albanian Chronicle" and "The Code of Law" by Mhitar Gosh (XII c.), "History" by Kirakos Gandzak (XIII c.), "Canons" by David Gandzak (XIII c.). Albanian epigraphical monuments are also well known in Azerbaijan and Dagestan.

After the Arabian conquest of Azerbaijan in the VII c. the most part of the indigenous population, including the Udins, adopted Islam. But another part of them kept adherence to their former belief and that is why they became included, as the Arabian Caliph had willed it, into the Armenian Gregorian Church. Though the Albanian Catholicos and his office kept functioning the process of de-ethnization and armenization of the Udins-Christians began.

As a result on the territory of the Highland Karabakh they had entirely lost their own language and culture and transformed into the confessional Armenians. On the territory of Kutkashen-Vartashen (now Gabala-Oguz) the Udins could retain their originality and mother tongue up to our days though they were subject to the Armenian Church's influence, unlike the part of them who migrated from Vartashen to Georgia and adopted Orthodoxy. It was the year of 1836 that became a culmination in the destiny of Russian Orthodox Church and the Russian government decreed to liquidate the

altar and the office of the Albanian Catholicos.

During the process of the century-old formation of the Azerbaijani people, particularly after the spreading of Islam and one of the Turkic languages in Azerbaijan, the autochthonal tribes had merged to become one ethnos, i. e. the Azerbaijani. But the Udins-Christians have preserved themselves up to now as a small ethnos with its own language, material and spiritual culture. In the XIXth century, as it was earlier, they were known only in Azerbaijan, where they lived in compact mass in the villages of Nidge and Vartashen, Vardanly and Mirzabeily, Sultan-Nukha and Kirzan, Jourlu and Malykh, Engikend and some others. Having preserved their own distinctive features the Udins-Christians were none the less subject to the great influence of the Azerbaijani Muslim Turkic-speaking people: in language and in mode of life, in culture and traditions, in clothes and rites, in food and customs.

The most reliable data on the number of the Udins dates from the last third of the XIXth century: in 1880 there were 10 thousand of them in the Russian Empire. At the end of the century there were 8 thousand of them in all, 5 thousand of them living in Nidge and 3 thousand more in Vartashen, i. e. all of the Udins lived in Azerbaijan. In 1910 their number was fixed to be 5.900. According to the general census of the population in 1897 there were 4 thousand of them, in 1926-2.500, in 1959-3.700, in 1979-7 thousand. Such a large difference in numbers in years is most likely explained by the fact that the Udins as well as other small ethnoses were registered not in accordance with the ethnical belonging but by other parameters: a) depending on the aim pursued by the authorities or an advance of the de-ethnization policy; b) either by a confessional belonging or by a residence, by a language dominated in either locality or by the one announced as a native tongue; c) either by a language of education or by one of intercourse. Such "customs" characterised any general census of the population both the Russian and the All-Union ones, as well as "the national policy" in individual republics of the USSR: by such a way the number of a dominated nation was overstated. Nevertheless following such "customs" was a result of sim-

plification in national construction as well as a consequence of the great-power method of approach to small ethnoses both in the centre and in localities.

By 1989 there were 8.652 of the Udins in all. In Azerbaijan there were 6.125 of them, in Russia - 1.102, in Georgia - 793 (though according to official data - in Kazakhstan - 366, in Ukraine - 109, in Uzbekistan - 46, in Turkmenistan - 32, in Tadzhikistan - 31, in Moldavia - 16, in Byelorussia - 15, in Latvia - 15, in Kirgizia - 2. All of them came from Azerbaijan, and it is here where the overwhelming majority of the Udins have resided until now. There are several reasons for that: 1) they belong to the indigenous ethnoses of the land; 2) it is here where their historical motherland and roots are; 3) there is nowhere more in the world not only the Udinian community but also a compact settling of this small ethnos; that if why the Udins cannot join anyone else in a new place neither from the point of view of a language and a way of life, nor from the point of view of culture and ethnopsychology; 4) in Azerbaijan they were less than other small ethnoses subject to de-ethnization and assimilation.

Now the Udins live in compact mass in the village of Nidge (4.465 persons), and a few of them in Oguz (100 persons). As for other villages they left them in this century owing to different circumstances of both peaceful and non-peaceful nature.

The main part of the Udins in Nidge and Oguz are peasants-cultivators. There are also workers employed at local enterprises, school teachers, local authority workers among them. In Nidge there are 131 teachers, 2 physicians, 12 workers of culture, 10 educators in kindergartens who are the Udins by birth. We haven't got such statistical data concerning Oguz and Baku though we know the names of scientists and higher educational institution instructors working in the capital of the Azerbaijan Republic who came from the Udins villages; the Udins work also in Russia. Tadzhikistan and Georgia.

In Nidge there are 2 kindergartens for 150 children, a hospital and 4 libraries with the book stock comprising 29.500 books in Azerbaijani and Russian, a palace of culture and 3

cinema clubs, 2 sport clubs and a house for everyday repairs and other services, 2 bath-houses and 2 post offices, an automatic telephone station for 700 telephone numbers and 5 dining-rooms, 5 schools and as many again shops.

All of the Udins master Azerbaijani, some of them know also Russian. Instruction is given in both of these languages. Azerbaijani exerted great influence upon the Udinian language. Azerbaijani exerted great influence upon the Udinian lexics, and in its turn it was influenced by the Udinian language. The distinctive features in culture and everyday life of the Udins apply to the sphere of the traditional working activity connected with cultivation, they were kept also in ceremonial rites and customs, in food and clothes.

In 1992 The President of the Azerbaijan Republic issued the decree "On the defence of rights and freedoms, the state support to development of languages and culture of national minorities, not numerous peoples and ethnical groups living in the Azerbaijan Republic". That is the first state document of the kind in the post-Soviet period of being of former Soviet republics. It needs to be noted as well that living in particular academic institute for study of national relations has recently been created. Among departments of the institute there is also a subdivision for study of small ethnoses living in the republic. The Consultative Council was especially created in the apparatus of the Azerbaijan Republic President. Every ethnical community living in the republic has got its own public organizations engaged in all the cultural and educational problems of their ethnoses who are more than 20 in number in Azerbaijan (it means small ethnoses living in compact mass).

The public organization for the Udins named "Orayin" ("Spring") is preoccupied with all the problems ensuing from the above-mentioned decree of the Azerbaijan Republic President: it promotes the preservation and the development of the mother tongue and its originality; it prepares for publication and publishes literature and school supplies; it popularizes history and culture of the Udins as a component of those of the Azerbaijani; it maintains contacts with the Udins living beyond the borders of their historical motherland as well as with the Udinian public organization "Spring" in Sverdlovsk

which its own newspaper under the same name in Russian dealing with questions of the past and the present of this small ethnoses. In Azerbaijan school supplies in the Udinian language have been prepared which is taught at primary classes of schools in Nidge for its native indigenous; collections of the Udinian folklore as well as stories by the sole at the present time Udinian writer Yasha Udin living in Saratov will also be published.

Much is made for preservation of the Udins, one of the oldest ethnoses-autochthon in Azerbaijan who have kept up to our days themselves and one of the ancient local languages, spiritual and material culture of the people being among the oldest inhabitants in the Transcaucasia and the Caucasus on the whole. They have kept for our contemporaries and generations to come a fraction of the past of the Azerbaijanian ethnoses constituting an irreplaceable part of the mankind.

Proceeding from the above-stated we suggest on the base of the village of Nidge to create a museum in the open air as it is customary in the civilized world; to reconstruct one of the local temples of the Albanian period so that the Udins-Christians could perform their religious requirements. In this connection it should be raised a question on nullifying from the very outset the decision taken by the Holy Synod of the Russian Orthodox Church and the Russian government to liquidate the Albanian Catholicosate. It would allow to revive the Albanian independent church dating from the IVth century.

УДИНЫ. ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

(резюме)

Азербайджанский этнос (народ) исторически сложился на своей исконной Родине - в Азербайджане. ***

Формирование и развитие азербайджанского этноса представляет собой длительный, многослойный и многоплановый процесс, происходивший на основе контактов и слияния различных племен. Среди них - те, что издревле населяли Азербайджан, и те, что появились здесь и были ассимилированы автохтонами. Как любой этнос, азербайджанцы прошли немалый и нелегкий путь, прежде чем сложились в единый азербайджанский тюркоязычный народ, населяющий ныне ту же самую землю, где жили его далекие предки, где около трех тысяч лет тому назад они создали первое свое государство - Маннейское царство, упоминаемое в Библии (Книга Иеремии, 51:27).

Азербайджан вместе с тем страна, в которой доньше живут представители разных этносов. Одни из них известны здесь уже много столетий, другие появились сравнительно недавно. Вместе с автохтонами этой земли они составляют народ Азербайджана. Среди этих этносов - татары и русские, турки-месхетинцы (ахысха) и евреи, таты и лезгины, аварцы и украинцы, курды и ряд других. Среди самых автохтонов сохранились малочисленные ныне

*** Исторический Азербайджан занимает территорию более 300 тыс. кв. км (оценка) с населением более 36 млн. чел. (оценка). До 1813 г. страна была единым целым с единым народом и историей, культурой и языком. В том году ее силой оружия поделили между собой Российской и Иранской империи. Так появился Северный Азербайджан - ныне Азербайджанская Республика, и Южный - ныне в составе Исламской Республики Иран. С тех пор азербайджанский этнос размежеван и развивается по двум разным моделям.

этноты, участвовавшие в формировании азербайджанского народа: крызы и будуги, хиналуги и ингилой. К ним относятся и *удины* (самоназвание - *уди*), происхождение и история которых вот уже почти 200 лет привлекает к себе внимание ученого мира, но одновременно будоражит ряд наших соседей и вместе с тем служит порой объектом политических и околонучных спекуляций, призванных подкрепить ложные притязания на прошлое и родную землю азербайджанцев.

Удины принадлежат к тем 26 албанским племенам, что являются создателями Албанского царства и относятся к числу предков азербайджанского народа. Научный мир впервые проявил к ним интерес в начале XIX в. С тех пор появилось более 150 работ по антропологии и языку, этнографии и истории, происхождению и культуре удин. Публикации позволяют однозначно констатировать, что удины принадлежат к древнейшим жителям Кавказа, говорят на своем языке, принадлежащем к кавказской языковой семье, и известны только на территории и в истории Азербайджана.

Первые достоверные сведения об удинах появились 2.500 лет тому назад. О предках этого племени - утиях рассказывает в своей "Истории" древнегреческий автор V в. до н.э. Геродот. Они упомянуты в "Географии" древнегреческого писателя I в. до н.э. Страбона при описании Каспийского моря и Кавказской Албании. Впервые этнический термин *удины* появляется в "Естественной истории" римского автора I в. н.э. Плиния Старшего. В "Географии" древнегреческого писателя II в. н.э. Птолемея сообщается, что у Каспийского моря живут различные племена, в том числе - *уды*.

Наиболее подробные свидетельства об удинах содержатся в "Истории албан" местного автора Моисея Утийского, жившего в VIII в. и принадлежащего, по его собственным словам, к удинскому племени. Он же сообщает о мифическом родоначальнике 26 албанских племен - Аране: "От его (Арана) сына произошли племена Утийского, Гардманского, Цавдейского, Гаргарского княжеств".

История Албанского царства ныне хорошо известна. Оно было одним из долговечных в истории Кавказа: появившись в III в. до н.э., это государство просуществовало до VII в. н.э. и включало как Северный Азербайджан (Кавказская Албания), так Южный Дагестан до Дербенда, прилегающие территории Грузии - Кахети/Эрети и ту часть Карабаха - Зангезур, что ныне в пределах Армении. Все эти земли составляли 11 албанских исторических областей: Чола, Лпиния, Камбисена, Эджери, Кабала, Шаки, Пайтакаран, Гардман, Арцах, Сюник, Ути. Государственным языком Албанского царства, как считают специалисты, был древнеудинский.

Область Ути, заселенная утиями/удинами, была известна древнегреческим авторам как *Отена* и занимала территорию от Каспийского моря до Главного Кавказского хребта, по левобережью и правобережью Куры, вплоть до реки Алазань.

В начале IV в. албаны, в их числе удины, приняли христианство от сирийских миссионеров, как и их соседи армяне и грузины. Тогда сирийцы дали народам Закавказья Библию на своем языке, открыли школы и вели обучение. В начале следующего столетия на основе древнеудинского языка были созданы албанский алфавит и письменность, появилась переводная и оригинальная литература. Стали известны албанские писатели и историки, поэты и риторы, правоведы и философы. До нас дошли некоторые из их творений: "Агуэнские каноны" V в., "Плач на смерть великого князя Гардманского Джаваншира" поэта Давдака (VII в.), "История албан" Моисея Утийского - его современника, "Албанская хроника" и "Судебник" Мхитаря Гоша (XII в.), "История" Киракоса Гандзакского и "Каноны" Давида Гандзакского, живших в XIII в., а также эпитафические памятники в Азербайджане и Южном Дагестане.

Удины, как и другие автохтоны Азербайджана, вели оседлый образ жизни, занимаясь многоотраслевым культурным земледелием, ремеслом и отгонным скотоводством, добычей полезных ископаемых. Еще в XIX в. они были известны своим хлебопашеством, шелководством, садоводством, огородничеством. Сеяли пшеницу,

просо, ячмень. Пища удин разнообразна, включает мучные, молочные, мясные, растительные блюда. Стоит специально отметить кушанье *хариса*: это - разваренная до кашицеобразного состояния пшеница, густо заправленная сливочным маслом и кусочками мяса и птицы. Хариса - традиционная пища земледельцев, издревле известная в Передней Азии, в том числе у сирийцев, от которых, под тем же названием, была заимствована удинами и их соседями.

Традиционная одежда удин - общекавказского типа. У мужчин - рубаха, длинные шаровары, архалук, чарьхи, башмаки, папаха. Женская одежда - яркие туникообразные рубахи, длинные шаровары, архалук, чарьхи, башмаки и - обязательный пояс. Женский головной убор удинок - *дагта*, это - сложное "сооружение", состоящее из нескольких элементов и имеющее своеобразие. Сперва на голову возлагали круглую шапочку - тюбетейку *гатар*, поверх повязывали *челебенд* - два матерчатых треугольника, соединенные тесьмой, концы которой завязывали под подбородком. Это и был собственно *дагта*, поверх которого налагали белый треугольный платок *йалыгат*, затем небольшой платок *тепелик*, концы которого также закрепляли под подбородком. Поверх всего была чалма - *динайя* - большой черный платок.

Удины - красивого телосложения. Лицо чаще круглое, волосы - светлые или шатеновые. Они - долгожители, доживают до 80-100 и более лет. Удины гостеприимны, готовы помочь друг другу во всем, почтительны к старшим. В далеком прошлом для них была характерна *большая семья*, члены которой состояли между собой в близком родстве, жили компактно, по "семейным" кварталам. В каждом таком квартале имелся глава, обычно старший в большой семье, руководивший полевыми и садовыми работами, поливкой. Но уже в XIX в. для удин была характерна *малая семья*. Отец - глава и повелитель дома, которому повинуются беспрекословно все члены семьи.

Удинки отличаются доброй нравственностью. В прошлом они вели замкнутый образ жизни: лицо закрывали, ели отдельно от мужчин, с посторонними в разговор вступать не смели, без разрешения мужа жена не имела права выйти

из дома.

Удинские дети большую часть времени проводили на воздухе: малыши за игрой, постарше - за работой (трудовое воспитание). Уход за детьми продолжался до 14-15 лет, затем они считались самостоятельными.

Удины рано вступали в брак: юноша в 16 лет, девушка - 13 лет. До сих пор они придерживаются эндогамии: у удин предпочтительны браки в своей среде. Но одновременно соблюдается строжайший запрет на браки даже с дальними и некровными родственниками: не ближе седьмого колена. В прошлом основные свадебные церемонии начинались утром, и продолжались затем в узком кругу родственников в течении нескольких дней. Играли тар, кеманча, дэф, зурна, балабан. Гости веселились, пели, танцевали, затевали различные игры. Среди танцев - старинный азербайджанский свадебный - *узундере*, который переняли и соседние народы. У удин распространен издревле бытующий среди автохтонов Азербайджана групповой танец *йаллы*, фиксированный уже 10 тысяч лет тому назад на наскальных изображениях Кобыстана, близ Баку.

Пятница считалась счастливым днем: что ни начини тогда, все пойдет успешно. Распространены были разные поверья, гадания, магические действия. Большое влияние имели знахари, лечившие от глаза и болезней. Удины поклонялись Луне, бывшей у албан главным божеством. Не случайно албанское/удинское название этого светила - *Хаш* они связывают с символом и названием креста: в удинском до сих пор сохраняется термин *хашдесун* в значении "креститься". Среди других объектов поклонения были Солнце, огонь, священные камни, деревья, ручьи, родники. Был распространен культ предков. Многие церемонии и календарь у удин связаны с земледелием, например, освящение виноградника. В удинской лексике до сего дня сохранились названия некоторых месяцев, бытовавшие в далеком прошлом и связанные с хозяйственной деятельностью: *тулэ/туэн* - виноградный, *намоц/камоц* - сырой, *цилэ/шили* - семенной, *бокавон* - палящий, *йех-нийя/йехна* - жатвенный, *хабнийя/хибна* -

третий.

Удинский фольклор разнообразен: игры и развлечения, лирические и воинственные песни и танцы, сказки и легенды, пословицы и поговорки, мифы и предания - все они тесно связаны с образом жизни и трудовой деятельностью. Часть их сохранилась до наших дней, часть - известна по записям прошлого столетия. Даже после принятия христианства удины, как и другие албанские племена, не забыли свои прежние ритуалы, обычаи, традиции, обряды и сочетали их с новой религией. Например, в доме, в очаге, по-прежнему днем и ночью горел негасимый огонь, что говорит о пережиточном сохранении зороастризма. Свои молитвы удины-христиане нередко обращают к Луне.

После арабского завоевания Азербайджана в VII в. и включения всей страны в состав Арабского халифата подавляющая масса местного коренного населения, в том числе удины, приняли ислам. Но часть их сохранила прежнюю веру, вследствие чего в VII в., волею арабского халифа, оказалась включена в состав армяно-григорианской церкви, которая уже с VI в. предпринимали попытки подчинить себе автокефальную Албанскую церковь. Правда, и после VIII в. сохранились албанский католикос и его канцелярия, однако начался процесс активной деэтнизации и арменизации албан-христиан. В итоге, в зоне Нагорного Карабаха они полностью утратили свой язык и культуру, трансформировавшись в конфессиональных армян. В зоне Куткашена-Варташена (ныне Габала и Огуз) они, в том числе удины-христиане, сумели сохранить до наших дней свою самобытность и родной язык (правда, уже бесписьменный), хотя испытали сильное влияние чуждой им церкви. Часть же удин, переселившаяся из Варташена в Грузию в 1920-е годы, избежали этой трагедии, но должна была перейти в грузинское православие.

Кульминацией в судьбе удин-христиан после их передачи в лоно армянской церкви стал 1836 г., когда св. синод русской православной церкви и российское правительство постановили ликвидировать престол и канцелярию албанского католикоса.

В процессе многовекового формирования азербайджанского народа, особенно после распространения в Азербайджане ислама и одного из тюркских языков, автохтонные племена слились в единый этнос - азербайджанцев. Но удины-христиане до сих пор сохранились как малый этнос со своим языком, материальной и духовной культурой, этнопсихологией. И в XIX в., как ранее, они были известны только в Азербайджане, где проживали компактной массой в селах Нидж и Варташен, Мирзабейли и Варданлы, Султан-Нуха и Кирзан, Джоурлу и Малых, Еникенд и ряде других. Сохраняя присущую им индивидуальность, удины-христиане тем не менее испытали на себе большое влияние азербайджанского мусульманского тюркоязычного окружения: в языке и быте, культуре и традициях, одежде и обрядах, пище и обычаях.

Таким образом, удины принадлежат к числу предков современного азербайджанского народа, известны только в его истории и на его земле. Удинский язык, входящий в кавказскую языковую семью, как и сами его носители, не имеет ничего общего с чем-либо армянским: ни исторически и этнически, ни культурно и территориально, ни как-либо иначе. Ни в прошлом, ни в настоящем удины не фиксированы на территории, именуемой Арменией. Причисление удин, по незнанию или преднамеренно, к армянскому этносу, именование их "армянам" - историческое недоразумение, если не политическое или конфессиональное притязание.

Наиболее ранние достоверные сведения о численности удин относятся к последней четверти XIX в.: в 1880 г. в Российской империи их было 10 тыс. В конце того столетия - 8 тыс., из коих в Нидже - 5 тыс., Варташене - 3 тыс., то есть все удины проживали в Азербайджане. В 1910 г. их фиксировано 5.900. По всеобщим переписям населения: в 1897 г. - 4 тыс., 1926 г. - 2.500, 1939 г. - 3.700, 1979 г. - 7.000. Такой разброс в численности удин по годам, скорее всего, связан с тем, что этот малый этнос учитывали, как и другие, ему подобные, не по этнической принадлежности, а по иным параметрам: 1) в зависимости от поставленной власти предрежащими цели или от успехов процесса

деэтнизации; 2) по конфессии либо по месту расселения, по доминирующему там языку либо по заявленному в качестве родного; 3) по языку обучения или общения. Подобные "традиции" характерны были для всеобщих переписей населения как российских, так и всесоюзных, а также для национальной политики в отдельных республиках СССР: подобным путем завывшалась численность доминирующей титульной нации. Вместе с тем следование таким "традициям" - результат упрощенчества в национальном строительстве и следствие великодержавного подхода к малым этносам со стороны этноса-гегемона.

На 1989 г. удин было в мире 8.652. Из них в Азербайджане - 6.125, в России - 1.102, Грузии - 793, Казахстане - 366, Украине - 109, Узбекистане - 46, Туркмении - 32, Таджикистане - 31, Молдавии - 16, Белоруссии - 15, Латвии - 15, Киргизии - 2. Все они - родом из Азербайджана, где до сих пор проживает подавляющее большинство удин. Причин тому несколько: 1) они принадлежат к коренным этносам этой земли; 2) здесь их историческая Родина и генетические корни; 3) нигде более в мире нет не только многочисленной удинской общины, кроме как в Азербайджане, но и компактного расселения этого малого этноса, почему удином не к кому присоединиться на новом месте ни по языку и по образу жизни, ни по культуре и этнопсихологии; 4) в Азербайджане они менее других малых этносов подвергались деэтнизации и ассимиляции.

В настоящее время удины компактно проживают в селе Нидж - 4.465 чел. и Огузе - 100 чел. Остальные места прежнего проживания в Азербайджане они покинули вследствие различных обстоятельств мирного и немирного характера. Произошло это в течение текущего столетия, интенсифицировавшись после начала перестройки в СССР, после начала Арменией необъявленной широкомасштабной войны против Азербайджанской Республики в 1988 г.

До сих пор основная масса удин Азербайджана - крестьяне-земледельцы. Есть они на местных предприятиях Ниджа и Огуза - рабочие, в школах - учителя, а также работники в органах местной власти. В Нидже учителей - 131, врачей - 2, работников культуры - 12,

воспитателей в детских садах - 10. По Огузу и Баку такой статистики в последние годы не ведется, хотя в столице Азербайджанской Республики известны ученые и инженеры, преподаватели ВУЗов из удин, есть они в России и Таджикистане, Грузии. В Нидже имеются два детских сада на 200 детей, больница и четыре библиотеки с книжным фондом 29.500 экз. на азербайджанском и русском языках, дом культуры и три киноклуба, два спортклуба и дом быта, две бани и два почтовых отделения, АТС на 700 номеров и пять столовых, пять школ и столько же торговых точек. Нидж - огромное село, площадью почти 100 кв. км, окруженное возделанными землями, застроенное добротными домами с большими приусадебными участками, засаженными плодовыми деревьями. Оно связано с соседними населенными пунктами и городом Баку автобусным сообщением.

Исторически, на протяжении столетий, в связи с политическими, конфессиональными, этническими, культурными особенностями жизни племен Кавказской Албании в их языках отложились заимствования из среднеперсидского, древнегреческого, древнесирийского и ряда других развитых и распространенных в Передней Азии языков. Эти заимствования сохранились и в современном удинском языке. Однако доминирующее влияние на удинскую лексику оказал азербайджанский язык, испытавший, в свою очередь, влияние удинского.

Удины владеют азербайджанским языком, часть знает русский. Обучение в школах Ниджа ведется на обоих этих языках, а также на родном.

В XIX в. удины получили возможность приобщиться к письменной культуре нового времени. В 1854 г. в Нидже открылась первая удинская школа, затем в Варташене - сельское училище с преподаванием на русском языке. Среди учителей имелись местные жители - удины. Для продолжения образования удины ездили на учебу в Москву, Козлов (коммерческое училище), Гори (духовная семинария), Тифлис (средняя коммерческая школа). В 1931-1933 гг. обучение удин велось на родном языке, с 1937 г. в Азербайджане - на азербайджанском и русском, в

Грузии - на грузинском. Продолжали образование предпочтительно в ВУЗах и техникумах Баку, Тбилиси, городов России. Даже зная армянский язык, ни в прошлом, ни впоследствии, вплоть до наших дней, ни один удин не пожелал получить образование в школах, училищах, техникумах или ВУЗах Армении.

В XIX - начале XX вв. появилась удинская интеллигенция. Это были учителя школ и училищ, собравшие богатый этнографический и лингвистический материал о своем народе. Впоследствии стали известны удины-врачи, инженеры, преподаватели. Теперь уже удинские ученые занялись изучением языка и истории, этнографии и других аспектов жизни и деятельности своего народа.

В 1992 г. обнародован указ Президента Азербайджана "О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языка и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике". Это - первый государственный документ подобного рода, увидевший свет в бывших советских республиках. Следует также отметить создание в системе Академии наук Азербайджана института национальных отношений, один из научных отделов которого занимается изучением малых этносов Республики. При Президенте Азербайджана создан Консультативный совет по малым этносам. Этнические общины Республики имеют собственные общественные организации, получающие государственную поддержку и занимающиеся культурно-просветительскими проблемами своих этносов, которых в Азербайджане не менее 20: имеются в виду те из них, что до сих пор проживают компактной массой. Всего же в Республике фиксированы представители 115 народов мира.

Общество удин - "Орайин" ("Родник") занимается проблемами, вытекающими из указа Президента Азербайджана: способствует сохранению и развитию родного языка и самобытности; готовит и издает на государственный счет литературу и учебные пособия по удинскому языку, который преподается в начальных классах школ Ниджа для

его коренных жителей; печатает сборники удинского фольклора, как и рассказов единственного в настоящее время удинского писателя Яши Удина, проживающего в Саратове; пропагандирует историю и культуру удин, как составную часть общеазербайджанской; поддерживает связи с удинами, проживающими за пределами своей исторической Родины, в том числе с удинским обществом "Родник" в Екатеринбурге.

В Азербайджанской Республике делается многое для сохранения удин - одного из древнейших автохтонных этносов азербайджанской земли, донесшего до наших дней себя и один из древних местных языков, духовную и материальную культуру далекого прошлого. Это важно и необходимо не только потому, что удины принадлежат к коренным насельникам Закавказья и вообще всего Кавказа, но и потому, что они сохранили для нас и будущих поколений частицу прошлого азербайджанского этноса, являющего собой незаменимую и невосполнимую составную часть человечества.

Исходя из всего вышензложенного, предлагается на базе села Нидж создать Историко-этнографический музей под открытым небом, как это принято в цивилизованных странах; восстановить здесь один из раннесредневековых храмов Албанской церкви, чтобы удины-христиане получили возможность отправлять свои религиозные потребности. В связи с последним обстоятельством предлагается также поднять вопрос о признании недействительным с самого начала решение св. синода православной русской церкви и российского правительства от 1836 г. о ликвидации албанского католикосата и возродить Албанскую автокефальную церковь, ведущую свою историю с IV в., то есть принадлежащую к числу старейших на Земле христианских общин.

В апреле 1991 г. общество удин, проживающих в Екатеринбурге, опубликовало в издаваемой им газете "Родник" обращение к своим землякам на далекой Родине в Азербайджане, где говорится: "Историко-генетические корни нашего народа, народов Азербайджана едины. Поэтому никакие различия (ни национальные, ни

религиозные, ни другие) не могут быть причиной раздора и конфликтов между нашими народами. Мы уверены, что только такое понимание межнациональных, межрелигиозных и других отношений может быть единственно верным и историко-логически правильным".

МОНОГРАФИЈА ҺАГГЫНДА ЧАП ОЛУНМУШ РӘ'ЈЛӘР

I. АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ УДИНЫ: ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Этническая история Азербайджана изучена далеко не достаточно. Это объясняется характером разноязычных источников, часто противоречивых и неполных, и археологического материала, этнически не интерпретированного. Историческая литература по проблеме и ограничена, и однобока. Ведь изучение истории Азербайджана связано с иноязычными источниками на ассиро-вавилонском, древнегреческом и латинском языках. Поэтому понятно, что историков со знанием языка первоисточника и современных европейских языков можно пересчитать по пальцам. Зачастую дилетантски тщатся выявить этнические первоначала, оставляя в стороне кардинальные проблемы. Совсем плохо, когда печать служит ареной завуалированного наукообразия и велеречивых мистагогов. Лжеспециалистов, занимающихся плагиатом, компиляциями, - хоть отбавляй.

На этом фоне отрадно появление новых добротных исследований. В их ряду - увидевший свет историко-этнографический трактат на азербайджанском языке "Удины" двух докторов наук - историка Рауфа Гусейнова и этнографа Гамаршаха Джавадова. Монография, разрабатывающая большую удинскую тему, отражает историко-политическое обозрение, хозяйство и материальную культуру, обычаи и традиции, а также многие стороны духовной культуры.

Когда античные географы говорят о населении Албании, то в первую очередь речь идет об албанах. По Страбону, албаны обитали на сравнительно большой территории: на западе примыкали к Иберии, а на востоке - к берегам Каспия; на севере доходили до Кавказских гор, а на юго-западе граничили с Арменией. Албаны обитали и на территории Камбисены. Сообщение Страбона считается

уникальным, так как ни один античный автор так подробно не описывает Албанию. Это и понятно: известия об Албании и албанах почерпнуты у Феофана Митиленского - участника албанской экспедиции. Данные Страбона подкрепляются Плутархом: Гней Помпей Магнус должен был преследовать понтийского царя Митридата VI Эвпатора по албанским землям, населенным автохтонами, а "самые многочисленные среди них албаны и иберы". Плиний также упоминает албанов. Сообщения античных авторов позволяют утверждать, что албаны были многочисленны, занимали значительную территорию. Именно в этом смысле албаны были доминирующим этносом. Все это показывает, что этноним албанов не является собирательным термином, за которым скрывается аморфная многоплеменная структура, хотя вместе с албанами в Албании обитало и неалбанское население.

Хочу добавить, что сличение антропологического материала и данных письменных источников дает возможность утверждать, что албаны относились к европейцам, а их разговорным языком был именно албанский, по сообщению античных авторов, отличавшийся от соседних языков армянского и иберского, а также от языка каспиев. В исторической литературе с самого начала были высказаны гипотезы: так, В.Томашек в 1884 г. одним из первых выразил мнение, что следы языка албанов сохранились в удинском, крызском, хыналугском и агульском языках. Эта параллель между языком албанского этноса и кавказскими языками будет восприниматься потом как постулат, или положение, принимаемое без особых доказательств. Хочу напомнить, что албаны в античный период упоминаются на протяжении недлительного времени, в основном с I в. до н.э. Античные авторы III или II века до н.э. Кавказской Албании не знают. Страну в раннем средневековье армянские историки именовали Агванк (другое произношение Алванк), грузинские летописцы - Эрети, а памятники сасанидского Ирана - Аран (или Ардан). Эти названия прилагались уже к отдельным частям территории античной Албании.

Благодаря античным авторам мы знаем, что кроме албанов и каспиев на изучаемой территории обитали гар-

гары и леги. Отмечаются и удины. Плиний пишет, что "направо от входа в Каспийское море на самом краю пролива живет скифский народ удинов". Причина упоминания на берегу Каспия удинов объясняется скорее всего тем, что географы пользовались отчетом Патрокла (Тревер, Очерки). Тот же Плиний отмечает и Отену. Птолемей вдоль Каспия также отмечает удов. Более поздние писатели упоминают как утиев, так и страну Отену. К ним относятся Евсевий и Стефан Византийский. По-видимому, территория расселения удинов со временем уменьшалась до небольшой территории к западу от низовьев Аракса.

По этнографическим данным, еще в начале нынешнего столетия удины населяли Султан-Нуха, Джоурлу, Нидж и Варташен (ныне Огуз). В настоящее время удины сохранились в Нидже, Варташене (Огуз) и в Октомбери (Зинобиани) на территории Грузии. Самоназвание обитателей этих поселений - "ути".

В исторической литературе вопрос об удилах поднимался неоднократно. Еще К.Нейман писал, что древние ути обитали между Курой и Араксом к западу от Пайтакарана. В.Томашеком было отмечено, что албаны представляли конгломерат племен, имевших свои диалекты, сохранившиеся в удинском, крызском и хналугском языках. Отена, по Минорскому, занимала районы, где ныне находятся Гянджа, Шамкир и Товуз. Говоря о территории удин, К.Тревер указывает, что она охватывала низовья Куры и Тертер, т.е. Карабахскую низменность.

Если упоминаемые в Албании леги и удины относились к хуррито-урартскому кругу населения, то каспии не имели к ним отношения, восходя, по всей вероятности, к древнейшим аборигенам кассито-эламского языкового ареала. Указание Ипполита Портского проливает свет на сообщение Страбона о двадцати шести языках: в Албании бытовали языки, не связанные между собой генетически.

В дальнейшем раннесредневековая Албания продолжает фигурировать как часть античной Албании. Мовсес Хоренаци пишет об Алванк как о стране "великой, славной и густонаселенной близ большой реки, прорезывающей великую равнину и называемой Куром". В древнегру-

зинских летописях упоминается владение Эроса - эпонима племени эров. Так, в "Картлис Цховреба" говорится, что страна Эров находится "к северу от Куры, от устья реки Малый Алазань до Ткетба, которая ныне называется Гулгула" (т. I, 1955, с.5). Из приведенных указаний следует, что территория страны Алванк занимала небольшую область, или юго-западную часть античной Албании, а страна эров, т.е. Эрети, была расположена в северо-западной части изучаемой территории.

После арабского завоевания Азербайджана маздаистская религия сводится на нет и, соответственно, исчезает обряд погребения в больших горизонтально уложенных кувшинах. Православные христиане Агванка оказались в сфере армяно-григорианской церкви, стали терять свой язык и свою культуру. Авторы правы, утверждая, что именно в зоне Куткашена и Варташена (ныне Габала и Огуз) удины - христиане сумели сохранить до наших дней свою самобытность и свой язык. Основная масса удин - это крестьяне - земледельцы, хотя немало рабочих и представителей интеллигенции. Согласно авторам, в 1854 г. в Нидже открылась первая удинская школа. В настоящее время этнические общины Азербайджана имеют свои общественные организации. Общество "Ораин" ("Родник") способствует сохранению и развитию материальной и духовной культуры удинского населения. Нельзя не согласиться с предложением о создании историко-этнографического центра, где был бы воссоздан один из раннесредневековых храмов, чтобы удины могли осознать свои духовные координаты в сегодняшнем Азербайджане.

Рауф Гусейнов и Гамаршах Джавадов в своей книге "Удины. Историко-этнографическое исследование" успешно воссоздали историю и этнографию удин с древних времен по наши дни. Это позволяет поздравить читателей республики с вдумчивой книгой об удинах Азербайджана.

Кемал Алиев,
доктор исторических наук
Газета "Бакинский рабочий"
4 июня 1997 года

II. АЗЭРБАЈЧАН АЛБАНШУНАСЛЫҒЫНДА МҮНҮМ АДДЫМ

Азэрбајчанын тарихи эразилэри мин иллэр боју онларча ири вэ хырда этносларын халгымызын тэшэккүлүндэ һалледичи рол ојнајан Азэрбајчан түрклэри илэ меһрибан гоншулуг шэраитиндэ јашадығы элверишли мөкан олмушдур. Јурдумузу полиетник өлкэјэ чевирмиш һәм мин этносларын бөјүк гисми эн гэдим јерли эһали - автохтон олмагла, түркдилли этносларла бирликдэ мүасир азэрбајчанлыларын эчдадлары сајылыр.

Азэрбајчанын гэдим этносларындан бири дэ онун шимал торпагларында мин илдэн чох, даһа доғрусу, ерамыздан эввэл IV эсрдэн башлајараг ерамызын VII эсринэдэк мөвчуд олмуш Гафгаз Албанијасы дөвлэтинин јаранмасында мүһүм рол ојнајан удилэр (утилэр) олмушдур. Гэдим тарихи мәнбэлэрдэ ады чэкилэн 26 албан тајфасындан бири, һәм дэ өз етник адыны мәскунлашдығы тарихи вилајетин (ути) адында јашадан удилэрин мәншэји вэ етник тарихи узун мүбаһисэлэрэ сәбэб олмушдур. Тарих елмлэри докторлары Гэмэршаһ Чавадов вэ Рауф Гүсејновун бу јахынларда ајрыча китаб һалында елми ичтимаијјэтэ тэгдим етдиклэри «Удилэр» эсэри мәнз ејни адлы этносун тарихи-этнографик тэдгигинэ һәср олунмуш илк монографик тэдгигат эсэри кими диггэти чэлб едир. Азэрбајчан албаншүнаслығынын инкишафында даһа бир мүһүм аддым сајылан бу эсэр өз мәзмунуна көрэ ики һиссэдэн ибарэт олуб удилэрин һәм етник тарихини, һәм дэ онларын мүасир мәншэт вэ мәдэнијјетини эһатэли шэкилдэ әкс етдирир.

Удилэрин мәншэји вэ етник тарихи 150 илдэн чохдур ки, дүнја алимлэринин марағына сәбэб олмушдур. Јери кәлмишкән гејд едэк ки, торпагларымыза көз дикән, мәркли эрази иддиаларындан чэкинмәјән хаин гоншуларымыз да

уди мäsäläсини сүн'и мүбäһисә «проблеминә», өзләри үчүн сијаси, дини вә һәтта дикәр мөһтәкирлик объектинә чевирмишләр. Бәднам «гоншуларымызын» гәрәзли нијјәтләрини реаллашдырмаг үчүн әл атдыглары ән мәкрли васитәләрдән бири дә вахтилә Азәрбајчанын шимал торпагларында чох кениш әразиләрдә мәскунлашмыш албан мәншәли удиләрин этник мәнсубијјәтини сахталашдырмагдан вә бу јолла да әсл тарихи һәгигәти онларын ган јаддашындан силмәк чәһдләриндән ибарәтдир. 1400 илдән чох давам едән албан-ермәни дини ихтилафларынын сон мәгсәди олан григорианлашдырма вә бундан истифадә едәрәк ермәниләшдирмә сијасәтинин әсл маһијјәтиндә албан мәншәли тајфаларын, о чүмләдән удиләрин тарихән мәскунлашдыглары әразиләрә, башга сөzlә, әзәли Азәрбајчан торпагларына јијәләнмәк кими мәкрли нијјәт кизләнмишдир.

Хатырладаг ки, ермәни каталикослары бу нијјәтләринә чатмаг үчүн тарих боју әлләшмәли олмуш, әввәлчә һунларла иттифага кирмәјә чәһд көстәрмиш, сонра Азәрбајчана гошун јеридән Әрәб хәлифәләри илә «сөвдәләшмиш», һәтта мүсәлманларын баш мө'мини хәлифә Әбдүл Мәликин гылығына кирмәкдән, исламын мүгәддәс еһкамларынын әсасыны тәшкил едән «лаилаһаилләллаһ» кәламындан мөһтәкирчәсинә «истифадә» етмәкдән белә чәкинмәмишдир.

Тәдгигатчылар Удиләрлә илк дәфә һәлә кечән әсрин әввәлиндән башлајараг марагланмышлар. Һәмин вахтдан кечән мүддәт әрзиндә бәлли олмушдур ки, онлар Гафгазын ән гәдим јерли әһали группарындан олуб өзләринә мәхсус мадди вә мәнәви мэдәнијјәтә малик олмагла, дүнјада јалһыз Азәрбајчан әразисиндә мә'лум олан ајрыча бир дилдә данышырлар. «Тарихин атасы» Һеродот һәлә ерамыздан әввәл V әсрдә удиләр һаггында илк мә'лумат вермишдир.

Удиләр һаггында ән мүфәссәл мә'лумата исә ерамызын VIII әсриндә јашамыш Азәрбајчан тарихчиси Утили Маисејин (Муса Каланкатуклу) «Албан тарихи» әсәриндә тәсадүф олунур. Албан тарихчиси өз доғма вәтәни олан вә индики Шимали Азәрбајчаны, Чәнуби Дағыстаны, мүасир Күрчүстан әразисинә дахил олан әзәли Албан торпагы - Еретини вә сабиг Зәнкәзур торпагларыны әһатә едән Албан дөвләти барәдә илһамла сөһбәт ачыр, онун һәрби-сијаси гүдрәтин-

дән, тәбии сәрвәтләриндән бәһс едир. Онун јаздыгына көрә, Албанија дөвләтинин II тарихи инзибати әјаләтиндән бири дә Хәзәр дәнизиндән Баш Гафгаз сыра дағларына гәдәр Күрүн һәр ики саһилини Алазан чајынадәк әһатә едән Ути әјаләти олмушдур. Салнамәчинин сөјләдијинә көрә, ерамызын лап әввәлләриндән башлајараг Сурија миссионерләринин Шимали Азәрбајчанда јаймаға башладығы христианлыг сонралар Албанијада дөвләт дининә чеврилмишди. V әсрин әввәлиндән е'тибарән исә Албан әлифбасы вә јазылы әдәбијјаты, чохлу тәрчүмә әсәрләри мејдана кәлмәјә башламышдыр. Бунларын арасында V әсрә аид «Алуен ганунлары», шаир Давдакын «Бөјүк» Кирдман кнјазы Чаванширин өлүмүнә ағысы, Муса Каланкатуклунун «Агван тарихи», Мхитар Гошун Гануннамәси, Киракос Кәнчәлинин «Тарих» әсәри, еркән орта әсрләрин бир сыра епиграфик абидәләри бу гәбилдән олуб Албанијанын о заманкы мэдәни инкишафындан, онун гүдрәтли, мөһтәшәм бир дөвләт олмасындан сораг верирди.

Һазырда удиләрин нәсилләри ејни адла јалһыз Азәрбајчан Республикасынын Гәбәлә рајонунун Нич кәндиндә (6 мин нәфәр) галмышдыр.

Удиләр тарих боју отураг әкинчилик вә көчәбә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Онлар, һәмчинин сәнәткарлыг, ипәкчилик вә бағчылыг саһәсиндә дә бөјүк шөһрәт газанмышлар. Удиләр бу күнәдәк өзләринин ән'әнәви јемәк вә ичкиләрини, милли кејим вә мәрәсимләрини горујуб сахламышлар. Тәкчә белә бир факты хатырлатмаг кифәјәтдир ки, удиләр гәдим Азәрбајчан рәгсләрини, о чүмләдән һәлә 10 мин ил бундан әввәл Гобустанын гаја-үстү рәсмләриндә әкс олунмуш «јаллы» рәгсини бу күн дә мәншәтләриндә јашадырлар. Һәтта христианлығы гәбул едәндән сонра белә онлар өзләринин бүтпәрәст е'тигадларынын баш сәчдәкаһы олан Аја ситајиши давам етдиридиләр. Христиан удиләр инди дә өз гәдим дуаларыны охујаркән чох вахт үзләрини Аја тәрәф чевириләр.

VII әсрдә Азәрбајчан әрәбләр тәрәфиндән ишғал олуһандан сонра өлкәнин әһалисинин бөјүк әксәријјәти ислам динини гәбул етди. Лакин онларын бир гисми өзләринин көһнә дини е'тигадларыны горујуб сахлаја билсә дә, сијаси

мүстәгилликләрини итирдикләриндән, һәм дә ермәни каталикосларынын фитвасы илә вә әввәлчәдән апарылмыш «сөвдәләшмә»я уҗун олараг әрәб хәлифәләринин ирадәси илә ермәни-григорјан килсәсинин тәсири алтына дүшдүләр. Беләликлә, христиан албанларын ермәниләшдирилмәси үчүн әлверишли фүрсәт јаранды. Нәтичәдә Гарабағын дағлыг һиссәсиндә јашајан албанларын, башга сөзлә, сабиг Арсах албанларынын нәсилләри тәдричән өзләринин мүстәгил килсәсини, доғма дилини вә мәдәнијјәтини итирәрәк ермәниләшмәјә башладылар. Анчаг Албанијанын ичәриләриндә - Гәбәлә бөлкәсиндә јашајан албанлар, о чүмләдән удиләр өзләринин гәдим мадди вә мәнәви мәдәнијјәтләрини, дил вә етник психолокијаларыны узун мүддәт горујуб сахлаја билдиләр.

Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү просесиндә албанларын бөјүк әксәријјәти исламы гәбул етмәклә оғуз-түрк дилиндә данышан вә өлкәдә әксәријјәт тәшкил едән әһали илә гәјнајыб-гарышмыш, Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү просесиндә иштирак етмишдир. Христиан удиләр исә өз етигадларында галмагла азсајлы етнос кими зәманәмизәдәк кәлиб чатмышлар. Сон тәдгигатлар мүасир удиләрин мәншәјинә даир мүбаһисәләрә сон гојмагла, тәкзиболунмаз, тутарлы тарихи фактлар әсасында онларын Гафгаздакы 26 автохтон албан тајфаларындан биринин төрәмәси олдуғуну вә Гафгаз дилләри аиләсинә мәнсублуғуну сүбут етмишдир. Монографија мүәллифләри тутарлы елми дәлиләрлә бир даһа сүбут етмишләр ки, удиләрин нә кечмишдә, нә дә мүасир дөврдә ермәниләрлә нә антроположи, нә дил, нә тарихи-етник, нә әрази, нә дә мәдәнијјәт чәһәтдән һеч бир әлагәси јохдур. Бу тарихи һәгигәти әсасландырмаг үчүн мүәллифләр чохсајлы илк мәнбә вә тәдгигатлары тәһлил етмәздән әввәл, дүзкүн олараг, илк нөвбәдә ермәни тарихчи вә дилчиләринин (Н.Адонс, М.Абегјан, Г.Капантсјан, Р.Ачарјан, С.Јеремјан, С.Ағајан, К.Јүзбашјан, В.Персамјан, Г.Голојан вә б.) әсәрләринә истинад етмишләр. Бу ермәнишүнас тәдгигатчылар исә ермәниләрин әчдадларынын Гафгаза Балкан јарымадасындакы Фракија вадисиндән көчүб кәлмә олдуғуну өз әсәрләриндә етираф етмишләр. Ермәнишүнас алимләрин фикринчә, ермәниләрин әчдадлары әввәлчә

Балкан јарымадасындан Кичик Асијанын Аралыг дәнизи саһилинә, даһа сонра, бурадан да Ван көлү әтрафына кәлмишләр, башга сөзлә, онларын Гафгазын ән гәдим тарихи илә һеч бир әлагәси, о чүмләдән дә етник бағлылығы олмамышдыр. Тәбнидир ки, онлар бир халг кими дә Гафгаздан кәнарда тәшәккүл тапмышлар. Гафгаз дилләри аиләсинә аид олан уди дилиндән фәргли олараг, ермәни дилинин Гинд-Авропа дилләри аиләсинә мәнсуб олдуғу (Р.Ачарјан, М.Абегјан вә б.) елмдә чохдан тәсбит олунамушдур.

Көрүндүјү кими, ермәниләр ајрыча бир халг кими индики Ермәнистан Республикасынын әразисиндән кәнарда тәшәккүл тапмыш, сонра заман-заман зоракы көчүрмәләр, гисмән дә динч миграцијалар јолу илә Чәнуби Гафгаза доғру јайылмышлар. Онларын Чәнуби Гафгаза әсас вә сон күтләви миграцијасы XIX әсрдә, Русија империјасы тәрәфиндән бу әразиләр ишғал олунандан сонра, һәм дә әсасән Азәрбајчан әразиләринин Иран вә Түркијәдән көчүрүлмүш ермәниләр тәрәфиндән мәскунлашдырылмасы һесабына баш вермишдир. Чар Русијасы о заман ермәниләри күтләви шәкилдә, әсасән ләғв олунамуш үч Азәрбајчан гурулушунун - Ирәван, Нахчыван вә Гарабаг ханлыгларынын әразисиндә јерләшдирди. Ермәниләрин Чәнуби Гафгазда күтләви миграцијасы исә Икинчи Дүнја мүһарибәсиндән сонра баша чатдырылды. Көрүнүр, елә бу сәбәбдән дә ермәни алимләри әслиндә тарихи әрази әсасы олмајан «Ермәнистан»ын дејил, мәһз ермәни халгынын тарихини арашдырмаг мәчбуријјәтиндә галмыш вә өз тәдгигатларыны бу истигамәтә јөнәлтмәли олмушлар. Онлар јахшы билирләр ки, әкс тәгдирдә индики Ермәнистан Республикасы әразисиндә онларын тарихи көкләри јохдур, даһа доғрусу, лап дајазлардадыр. Она көрә дә «Удиләр» монографијасы мүәллифләринин кәлдикләри елми гәнаәт бундан ибарәтдир ки, Чәнуби Гафгазын аборикен етносларындан сајылан удиләрлә көчүб кәлмә ермәниләр арасында һеч бир мәншә әлагәси мүмкүн дејилдир вә һәгигәтдә дә јохдур. Бу тарихи һәгигәти вахтилә Рус Гафгазшүнаслары (В.Величко, Н.Шавров, С.Глинка, К.Тревер вә б.) да дүзкүн дуја билмишдиләр. Сөјләнилән тарихи фактлар бахымындан сон вахтлар ермәни алимләри тәрәфиндән удиләрин ермәниләшдирилмиш халглар сырасына

мәнсуб едилмәси чәһдләри тарихи гәсдән, хүсуси мәгсәдлә тәһриф етмәкдән, һәм дә мәкрли, һеч бир әсасы олмајан сијаси вә дини иддиалардан башга бир шеј дејилдир.

Удиләрин Азәрбајчанын ән гәдим етносларындан бири олмасы, онларын мүасир азәрбајчанлыларла чохәсрлик гаршылыгы тәмас вә мәдәни игтисади әлагәләри көркәмли Азәрбајчан тарихчиләри - албаншүнаслары З.Бүнјадов, И.Әлијев, Г.Ворошил, К.Әлијев, Ф.Мәммәдова, Т.Мәммәдов вә б. тәрәфиндән һәртәрәфли вә дәриндән арашдырылмышды. Әслиндә мәнз бу алимләрин тәдгигатлары сәјәсиндә Азәрбајчан албаншүнаслығынын тәмәли гојулмуш вә Гафгаз Албанијасы тарихи мәкрли гоншуларымызын әсассыз иддиаларындан горунмушдур. Азәрбајчан албаншүнаслығынын инкишафында көркәмли археолог алимләримизин (С.Газијев, И.Чәфәрзадә, Р.Ваһидов, Г.Асланов, Ә.Исмизадә, Ч.Хәлилов, Г.Әһмәдов, Ф.Османов, И.Бабајев, Р.Көјүшов, А.Нуријев вә б.) чох бөјүк әмәји олмушдур. Бүтүн бунлар Азәрбајчан тарих елминин әсримизин 20-80-чи илләрдә әлдә етдији ән бөјүк наилијәтләрдән биридир. Хүсусилә әслән уди олан мәрһум Г.Ворошилини елми тәдгигатлары мәнсуб олдуғу халгын тарихи кечмишинин, онун этнографијасынын албан көкләрини, ән башлычасы исә Азәрбајчан вә уди дилләри арасында гаршылыгы тәсирләрин арашдырылмасында мүстәсна әһәмијәт кәсб едир. Азәрбајчан албаншүнаслығынын тәшәккүлүндә вә онун јад мејләрдән горунмасында хүсуси әмәји олан Ф.Мәммәдованын тәдгигатларында диқәр албан етнослары кими, удиләрин дә тарихилик бахымындан әтрафлы сәчијјәләндирилмәси тәдирәләјигдир. Бүтүн бунларла јанашы албаншүнаслыг саһәсиндә һәлә арашдырылмалы проблемләримиз дә чохдур. Ән гәдим јадикарларынын дүнјада јалныз Азәрбајчанда гәлпәгәлпә мүһафизә олунуб сахланмыш албан етносларынын (уди, будуг, грыз, хыналыг, инкилој вә б.) тарихи, антроположи, археоложи, этнографик, лингвистик, теоложи, културоложи вә с. бахымдан комплекс һалында өјрәнилмәси тәкчә албаншүнаслығымызын инкишафына јени бир тәкан олмајыб, һәм дә үмумән Азәрбајчан халгынын мәншәји вә тәшәккүлү проблеминин һәллине дә ишыг сачарды. Елми ичтимәијјәтин мүһакимәсинә тәгдим олунмуш «Удиләр» әсәри

мәнз бу мәрәмын һәјата кечирилмәси јолунда атылмыш илк уғурлу аддымлардан биридир.

Јухарыда садаладығымыз мүһүм мәгамлар, тарихимиз үчүн чох кәрәкли мәтләбләр, даһа доғрусу, удиләрин мәншәји вә етник тарихи монографијанын I фәслиндә өзүнүн долғун әксини тапмышдыр. Фикримизчә, монографијанын мәзјијәтләриндән бири дә мәнз бундан ибарәтдир ки, әсәрдә мүәллифләр удиләрин етник тарихини азәрбајчанчылыг бахымындан арашдырмыш вә онлары Азәрбајчан халгынын ајрылмаз тәркиб һиссәси кими сәчијјәләндирә билмишләр.

Әсәрин сонрақы II-IV фәсилләри удиләрин этнографијасынын башлыча саһәләри олан тәсәррүфат мәишәти, мадди мәдәнијјәт мәсәләләринин тәдгигинә һәср олунмушдур. Бу бөлмәләрин арашдырылмасында да мүәллифләр өз әввәлки принципләринә садиг галараг этнографик мәсәләләрин һамысыны азәрбајчанчылыг призмасында шәрһ етмәјә мүвәффәг олмушлар. Удиләрин мүасир мәишәтиндән көтүрүлмүш этнографик фактлары үмумәзәрбајчан адәт-әнәнәләри илә мүгајисә етмәк әсасында мүәллифләр белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлмишләр ки, узун тарихи дөвр әрзиндә Азәрбајчан-түрк әһалисинин әһатәсиндә вә онларла сых гаршылыгы тәсир вә тәмас сәјәсиндә удиләр тәкчә тарихи әлагә, әрази чәһәтдән дејил, һабелә мәишәт тәрзи, мәдәнијјәт, адәт-әнәнәләрин јахынлығы бахымындан да Азәрбајчан халгынын ајрылмаз тәркиб һиссәсинә чеврилмишләр. Бунула белә онлар өзләринин бир сыра етник хүсусијјәтләрини вә өзүнә мәнхус мәһәлли спесификлијини индијәдәк горујуб сахлаја билмишләр. Азәрбајчан халгынын милли вә дини ајры-сечкилијә јол вермәјән һуманист тәбиәти бу өлкәдә мәскунлашмыш азсајлы халг вә етник групплар, о чүмләдән удиләр үчүн өз варлығыны горујуб сахламагдан өтрү әлверишли мүһит јаратмышдыр. Мәнз бу әмин-аманлыг мүһитиндә азсајлы халглар зәманәмизәдәк кәлиб чата билмиш вә өзләринин башлыча көстәричиләрини горујуб сахламышлар.

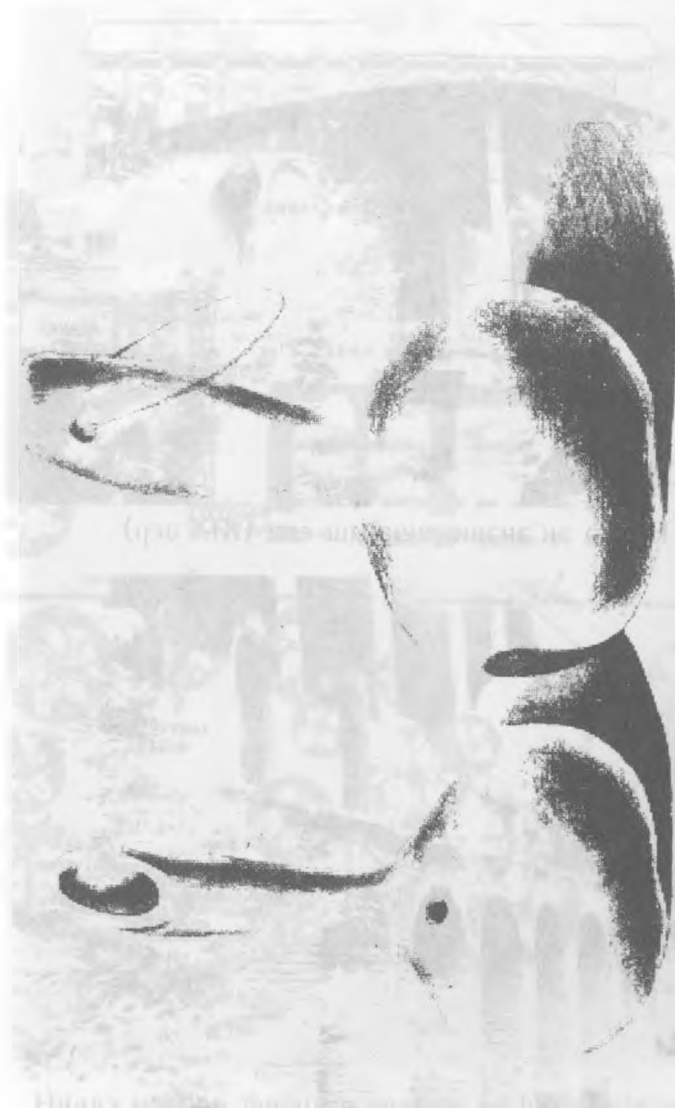
Удиләрин тимсалында биз Азәрбајчан халгынын чохсајлы кенетик көкләриндән бири илә јахындан таныш ола билир, халгымызын этногенези илә үзви сурәтдә бағлы олан гәдим албан мәдәнијјәтинин дәрин гатларына енмәк имканы

элдә едирик. Гафгазын эн гәдим автохтон этносларындан бири олмаг е`тибарилә удиләри горумагла, биз әслиндә Азәрбајчанын гәдим автохтон этносунун надир бир гәлпәсини кәләчәк нәсилләрә чатдырмышыг. Гәдим албан этнослары, о чүмләдән удиләр Азәрбајчанымыза гаршы әрази иддасында оланлара бүтүн чаваблардан даһа тутарлы чаваб олмагла јанашы, һәм дә улу тарихин бу күнәдәк јашајан чанлы фактыдыр. Г.Чавадов вә Р.Һүсејновун тәдгигатларындан доған бу үмуми нәтичә вә әмәли төвсијә монографијанын башлыча лејтмотивини тәшкил етмәклә онун елми-әхлаги дәјәрини даһа да артырыр. Бу мә`нада «Удиләр» әсәри Азәрбајчан албаншүнаслығыны зәнкинләшдирән вә өлкәмиздә башланмыш демократик јениләшмә дөврүнүн тәләбләринә чаваб верән, чидди тәдгигат иши кими диггәти чәлб едир.

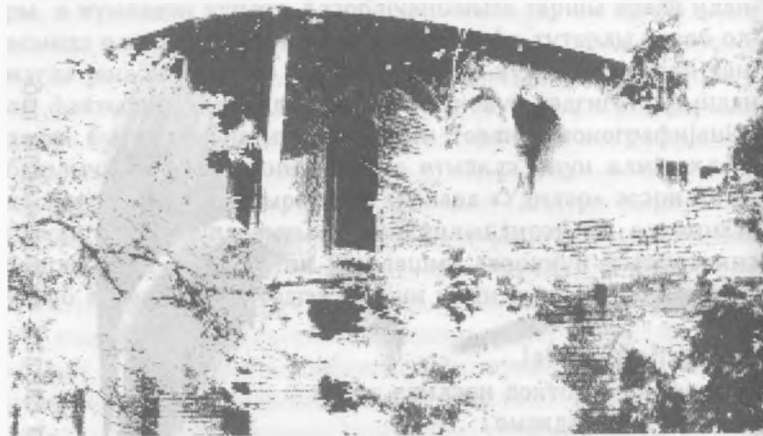
Јагуб Маһмудов,
тарих елмләри доктору, профессор,
әмәкдар елм хадими,

Ариф Мустафајев,
тарих елмләри доктору, профессор.

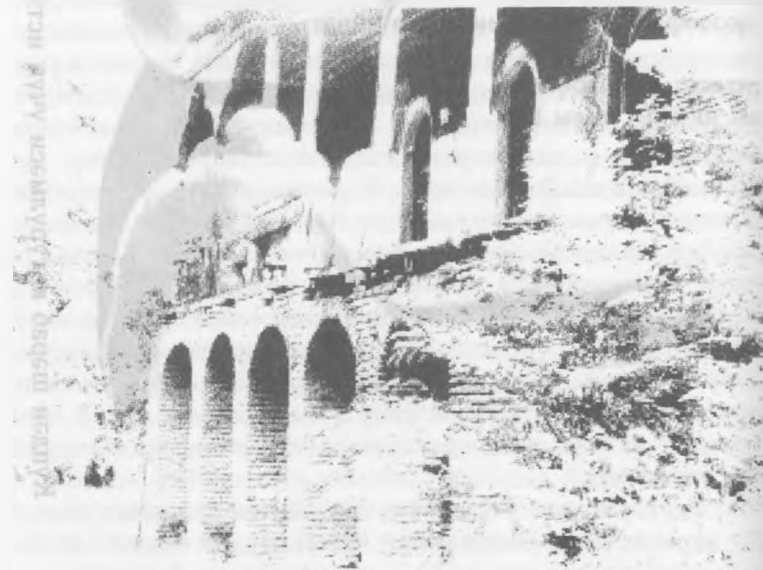
«Азәрбајчан» гәзети,
13 март 1997-чи ил

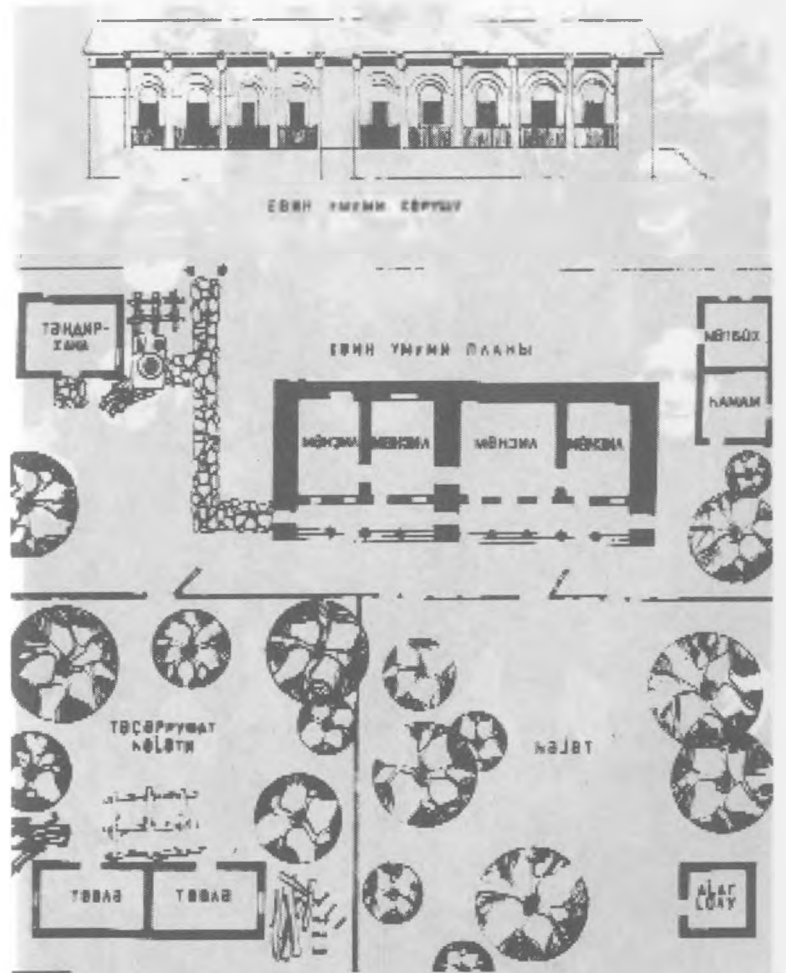
Күплән шәраб көгүрүлмәси үчүн истифадә едилән «ґотош» адлы габ

Ничдә ән'әнәви јашајыш еви (XIX әср)

Ничдә ән'әнәви јашајыш еви (XIX әср)

Ничдә мүсир јашајыш евиниң вә һәјәтин планы

Удилэр милли кејимдә (1926-чы ил)

Уди гадыны милли кејимдә (Нич, 70-чи илләр)

Удилэр милли кејимдә (Нич, 70-чи илләр)

Уди гадыны милли кејимдә (XIX әср)

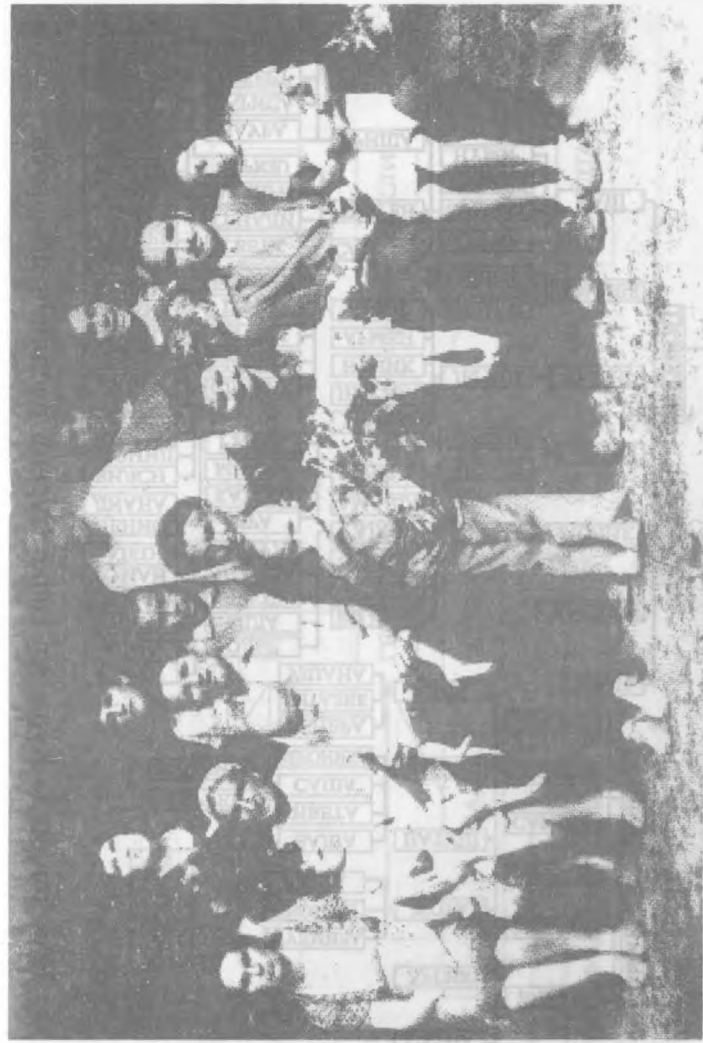
Уди гадыны милли кејимдэ (Нич, 70-чи иллэр)

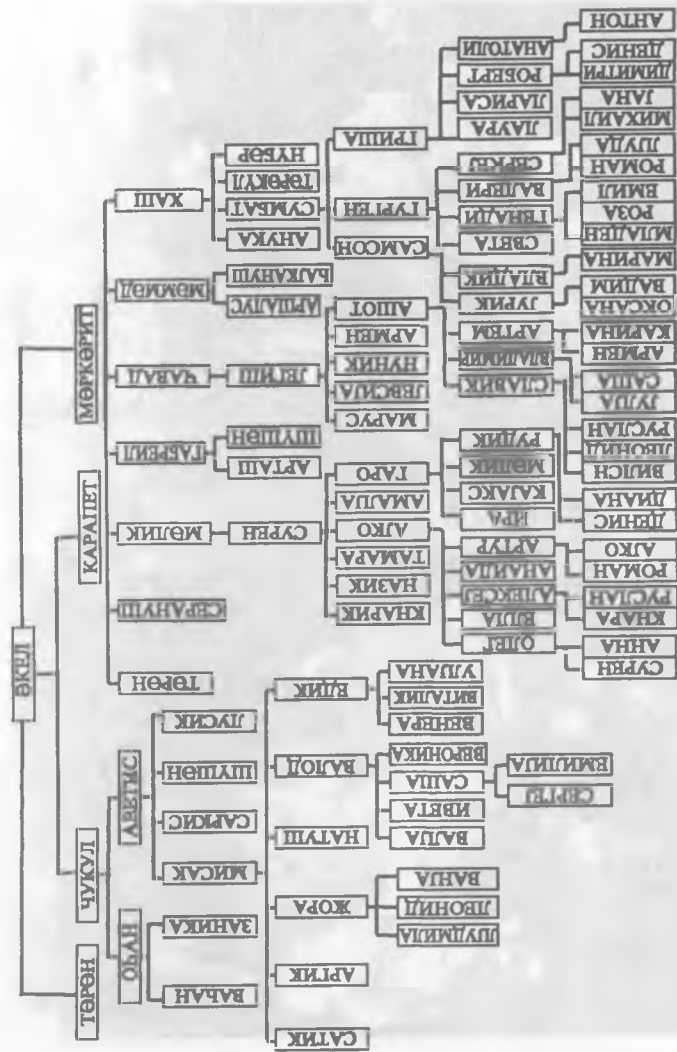
Уди гадынлары (Нич, 70-чи иллэр)

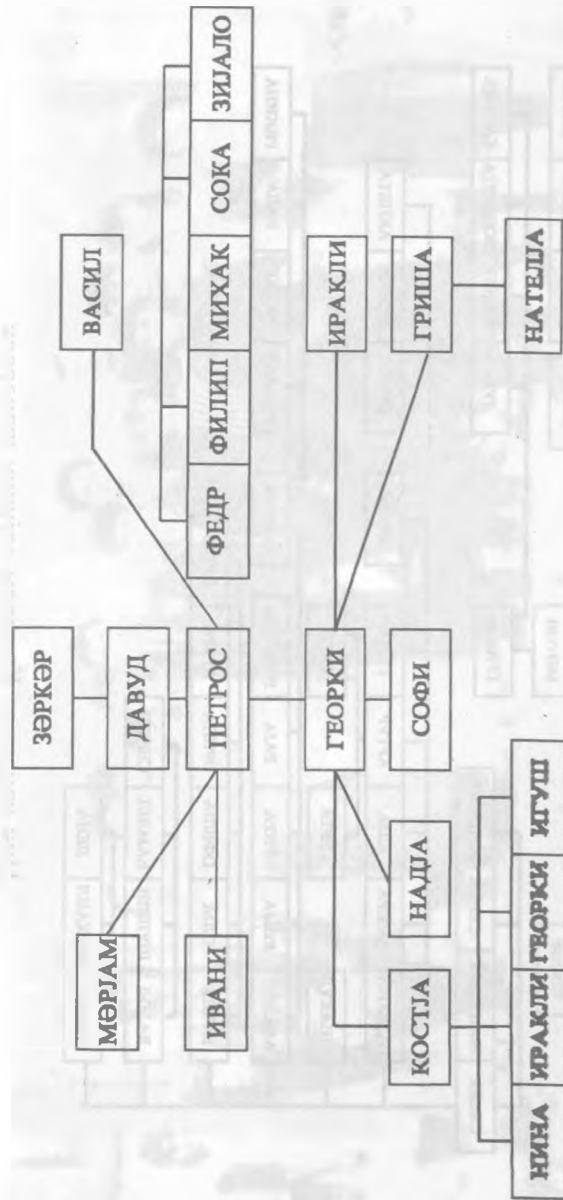
Уди гадыны тэндирдэ чөрөк биширэркән. Нич кәнди. (1993-чү ил)

Мүасир бөјүк уди аиләси. Нич кәнди.

Нич кэндинде Курэнхој Гајко Сурени нэслинин шөчөрэси

Огузда Гумсај Ајлух нэслинин шөчөрэси

244

Ничдә муасир тој мәрасими

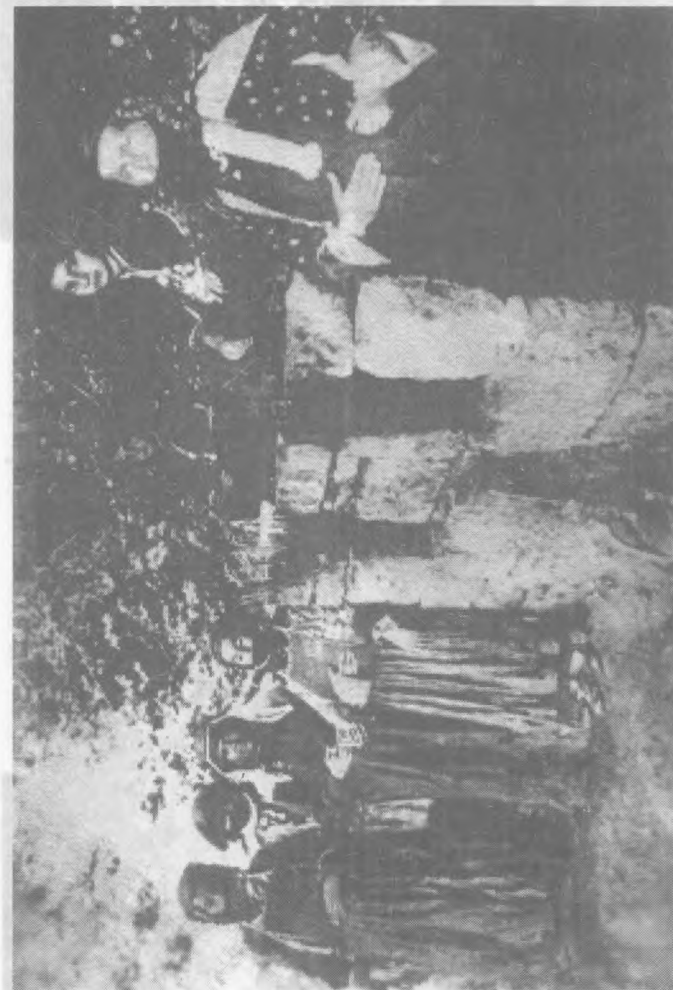

245

Ничдә бәјгојду мәрасими (90-чы илләр)

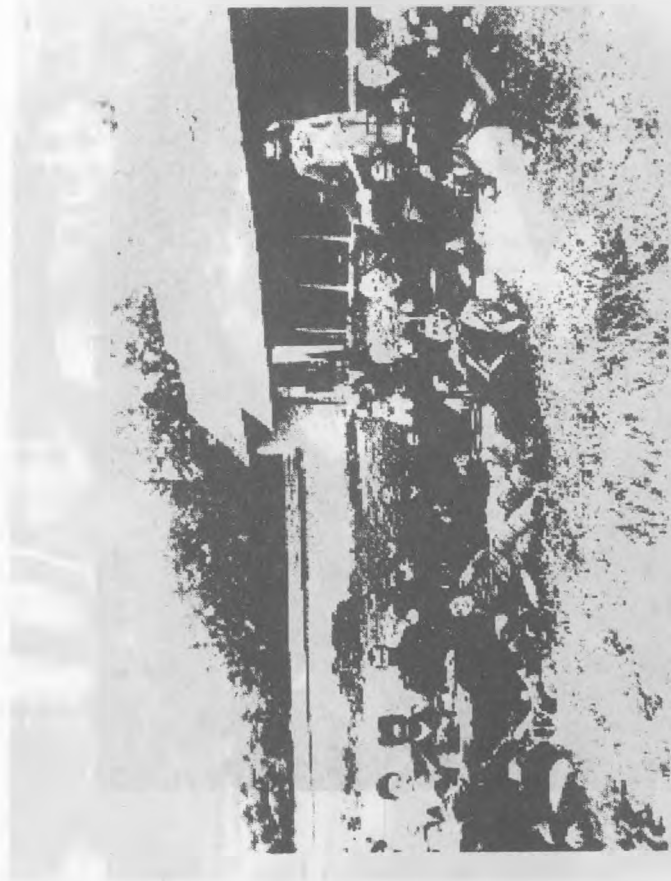
Тој мeрасиминдe бeјин шeрeфинe шeрaб кyпyнyн aчылмaсы мeрасими

Кeлинин булаг башына апарылмасы мeрасими
(Хoшкешин - индики Гадабулаг кeнди, 1910-1912 иллeр)

Нич кэндинин сакинлери (1912-чи ил)

1916-чы илин бир жаз күнүндө Нич кэнди агагалларынын бир групу
Чогари адланан албан килсесинин һејетинде бајрам сүфресинде

Уди шаири вә зијалысы Һажк Гоасари
(1895-1920 илләр)

Нич кэндиндэ уди мэктэбинин шакирдлэри

МҮЭЛЛИФЛЭРИМИЗ

Гәмәршаһ Чәллад оғду Чавадов 1938-чи илдә Гонагкәнд районунун Ајдынкәнд кәндиндә анадан олмуш, 1956-1960-чы илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин тарих факултәсиндә охумушдур. 1961-1963-чү илләрдә Дәвәчи районунун Ајкүнлү кәндиндә мәктәбин тәдрис һиссә мүдири ишләмишдир. 1964-1966-чы илләрдә Азәрбајчан ЕА Тарих Институтунун аспиранты олуб, акад. Ә.С.Сумбатзадәнин рәһбәрлији ХХ әсрин әввәлчанын әкинчилик сунда диссертация-1967-чи мај ајынедиб, тарих елмәлимлик дәрәчә-Сонракы илләрдә рар етнография-тәдгигатларыны вә 1990-чы илдә халг әкинчилик зусунда докторсы мұдафиә ет-

илә «ХІХ әср вә ләриндә Азәрбајаләтләри» мөвзусијасы јазыб, да ону мұдафиәләри намизәди, си алмышдыр. дә Г.Чавадов агмыз саһәсиндәки давам етдирмиш «Азәрбајчанын техникасы» мөвлуг диссертасијамишдир.

Г.Ч.Чавадов 1992-чи илдән индијәдәк ЕА-нын Милли Мүнасибәтләр Институтунда шөбә мүдири вә профессордур. 35 иллик елми стажы дөврундә о, 200-дән артыг елми мәгалә, 6 монографија, 2 китабча чап етдирмишдир. Бунунла јанашы о, «Азәрбајчан етнографик мәчмүәси»нин II-V бурахылышларынын, «Азәрбајчан етнографиясы»нын I-чи чилдинин (Бакы, 1988), «Азәрбајчан Совет Енскилопедијасы»нын I-X чилдләринин (Бакы, 1976-1987) әсас мұәллифләриндәндир. Проф. Г.Чавадов 1966-1990-чы илләрдә мұхтәлиф шәһәрләрдә кечирилән үмүмиттифаг сессияларында, еләчә дә сонракы илләрдә бејнәлхалг мәчлисләрдә елми мәрузәләри илә республикамызы тәмсил етмишдир. Онларла мәгаләси «Советскаја етнография» вә «Демос» (Берлин) журналларында чап олунмушдур.

Проф. Г.Чавадов 1993-чү илдән индијәдәк Ләнкәран Дөвләт Университетиндә «Етнографиянын әсаслары», «Азәрбајчан етнографиясы» вә «Азәрбајчан тарихи» фәнләриндән мұһазирәләр охујур. Бунларла јанашы о, «Елтуран», «Тарих вә онун проблемләри» журналларынын редакция һејәтләринин үзвүдүр.

Проф. Г.Чавадову республикамызда һәм дә адәт-ән-әнәләримизин биличиси вә елмимизин фәал тәблигатчысы ки-ми таныјырлар.

Рауф Әлишир оғлу һүсејнов 1929-чу илдә Бакыда анадан олмуш, 1951-чи илдә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин тарих факултәсини битирмиш вә һәмин илдә ЕА-нын аспирантурасына гәбул олунмушдур. 1955-чи илдә көркәмли шәрғшүнас А.В.Пигулевскајанын рәһбәрлији алтында намизәдлик, 1969-чу илдә исә докторлуг диссертасијасы дир.

Бүтүн елми ЕА-да кечирән бајчанын ортанин мұхтәлиф арашдырылмасыбу саһәдә һејлидыр. О, тарихиларла харичи өлән бејнәлхалг мәрузәләр ет-АБШ-да, Италида, Орта Асија вә публикаларында

фәаллијәтини Р.Һүсејнов Азәр-әсрләр тарихипроблемләринин на һәср етмиш вә әсәрләр јазмышмизлә бағлы онкәләрдә кечириконфрансларда миш, Түркијәдә, јада, Британија-Загафғазия рес-әсәрләри чап

едилмишдир. Р.Ә.Һүсејнов Азәрбајчанда илк вә јекәнә сурижашүнас тәдгигатчыдыр. 1960-чы илдә онун «ХІІ-ХІІІ әсрләр Сурија мәнбәләри Азәрбајчан һағгында» монографијасы, 1999-чу илдә исә «Азәрбајчан тарихинин концепсијасы» китабчасы чап олунмушдур. О, узун илләр ЕА Тарих Институтунда, 1992-1995-чи илләрдә исә Милли Мүнасибәтләр Институтунда чалышмышдыр.

Р.Ә.Һүсејнов узун илләр республикамызын али мәктәбләриндә мұһазирәләр охумушдур.

МУНДАРИЧАТ

Нәшријатдан	3
Кириш	4
Биринчи фәсил. Тарихи-сијаси бахыш	18
Икинчи фәсил. Тәсәррүфат мәшғулијјәти вә мадди мәдәнијјәт	
1. Тәсәррүфат мәишәти	87
2. Мадди мәдәнијјәт	111
Үчүнчү фәсил. Аилә мәишәти илә бағлы адәт-ән әнәләр	125
Дөрдүнчү фәсил. Мә'нәви мәдәнијјәт, мәишәт вә мәдәнијјәтин јенидән гурулмасы	
1. Мә'нәви мәдәнијјәт	163
2. Мәишәт вә мәдәнијјәтин јенидән гурулмасы	184
Нәтичә	195
Инкилис дилиндә хүласә	199
Рус дилиндә хүласә	205
Монографија һаггында чап олунмуш рәјләр	
I. Азербайджанские удины: история и этнография	217
II. Азербайчан албаншүнаслыгында мүнүм аддым	221
Иллүстратив материаллар	229
Мүәллифләримиз	252

УДИЛЭР (Тарихи-этнографик тэдгигат)

УДИЛЭР

(Тарихи-этнографик тэдгигат)

УДИЛЭР (Тарихи-этнографик тэдгигат)

УДИЛЭР (Тарихи-этнографик тэдгигат)

Г.Ч.Чавадов, Р.Э.Үсөјнов. Удилэр.(тарихи-этнографик тэдгигат). — Бакы: «Елм» нәшријаты, 1999. — 256с.
Монографија мүүлфләрин 1996-чы илдә «Азәрбајчан» нәшријаты тәрәфиндән бурахдыглары әсәрин икинчи нәшридир.

ISBN 58066-1060-8

Г 0503020907-850 Грифли нәшр
655(07)-99

Гэмэршаһ Чэллад оғлу Чавадов,
Рауф Әлишир оғлу Нүсәјнов

УДИЛӘР

(тарихи-этнографик тәдгигат)

Монографијанын чапына мәсул

Рауф Тағыјев

Корректорлары:

Наилә Манаһова

Севил Пириева

Рәссамы:

Чабир Шабанов

Чапта имзаланмыш 10.08.99 Кағыз форматы 84X108¹/32. Шәрти чап вәрағи 16.
Учот-нәшр вәрағи 16. Офсет чап үсулу. Тиражы 1000. Сифариш

«Тrial Ltd» фирмасы

Кәңчә ш., Үз. һачыбәјов күч. 1226